
અ વ શે પ

ધૂ મ કે તુ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

| ગજરાતી કૌપીયરિક વિભાગ |

અન્તમાક ૪૫૨૪ નિવેશન ૨૬-૦

ગ્રંથનામ

વર્ગાક

અ વ રો પ

(ઇ. સ. ૧૯૨૨-૩૨ સુધીની તાલુખામાં
પ્રગટ ન થયેલી વાતોનો સંગ્રહ)

ધૂમકેતુ

સોલ એજન્ટ,

ગુજર અથ રત્ન કાર્યાલય

વીચારોટ : : અમદાવાદ.

અઢી રૂપિયા.

પ્રકાશક :
ગૌરીશંકર ગોવરધનરામ જોશી
ખાનપુર; : : અમદાવાદ.

સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન
ખીજ આવૃત્તિ : મે, ૧૯૪૪

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૨૫-૨૦૪
૫-૧૩

મુદ્રક :
ચતુરભાઈ શાનાભાઈ પટેલ;
મહેન્દ્ર મુદ્રણાલય; મામાની
હવેલી, સમકમારમ્મટ પાસે
અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના

‘ તણુખા. ’ ‘ તણુખા-મંડળ ’ ‘ તણુખા-મંડળ ત્રોળું ’ અને ‘ પ્રદીપ ’ એ ચાર સંગ્રહમાં ન આવેલી વાત, આ સંગ્રહમાં લીધી છે. એક રીત આ સંગ્રહમાં અવશેષ-- અને તે ખરા અર્થમાં--વાતો આવેલી છે. તેમાંની ઘણીખરી ઈ. સ. ૧૯૨૦-૨૧ અને તે સમયની છે. તેમને હવે તો ઘણી સુધારી શકાય તેમ છે, ને તેવી થોડીક પર હાથ ફેરવ્યો છે પણ ખરો, છતાં ઘણીખરી તો હતી તેમ જ રહેવા દોષી છે. જૂના મકાનમાં મારેલું નવું થીંગડું ઘણી

વખત તરતું રહી જાય છે. એના કરતાં તો એને એના મૂળ રૂપમાં જોવાની મળ જ વધારે સારી છે. પહેલાં વિભાગ ‘જૂની પિછાન’ એવી જાતની વાતોનો છે. ‘આરામની પળો’માં મોટે ભાગે ઈ. સ. ૧૯૨૦-૩૨ ના આર વર્ષના ગાળામાં અપવાદ રૂપે કરેલી થોડી વાતો સંગ્રહી છે. જૂના સંગ્રહરૂપે અપાય એટલા જથ્થો ન હોવાથી આંહી એકસામટી સંગ્રહી લીધી છે. બાહ્યાક, મિત્રાસ ગારકેત્ર, વિક્ટર લુગો, ટાગોર વગેરે પ્રસિદ્ધ લેખકોના કૃતિઓની અનુકૃતિ એ વિભાગમાં છે.

ત્રીજો વિભાગ ‘ભરતી અને ઝોટ’ના આધુનિક છે તે વિશે કંઈ ખાસ કહેવાનું નથી. ‘તણખા’ના સંગ્રહમાં ન આવી શકે એવી કેટલીક વાર્તાઓ એ વિભાગમાં જોઈ શકાશે. આવી રીતે કેટલીક બાહ્ય પ્રસિદ્ધ કે અપ્રસિદ્ધ અવશેષ વાર્તાઓ આ સંગ્રહમાં આવી જાય છે.

આશા છે કે અવશેષ છતાં તણખાના અવશેષરૂપે હોવાથી તેમાંથી પણ ઘણી વાર્તાઓ યોગ્ય સત્કાર લાયક માલુમ પડશે. બાકી આ સંગ્રહમાં પ્રગટ કરેલી વાતો અનેક રીતે સુધારીને ફેરવી શકાય તેમ છે—એ ધ્યાન બદાર નથી.

૨૦ • ૯ • ૩૨

ખા ન પુ ર;

અ મ દા વા દ.

ધૂ મ કે ૭

સ્વ. પ્રોફેસર મહાદેવ મહલાર જ્ઞેશી,

જેમના વાતસલ્યે અને તેજસ્વી
વાણીએ સાહિત્યની રસમૂર્તિનું પ્રથમ
દર્શન કરાવ્યું.

અ * વ * શે * ષ

જૂની પિછાન . . . . .

અક્ષરમાત	૧
આપધાત	૧૧
દર્શનની પ્યાસ	૨૧
છેલ્લું ચિત્ર	૨૬
એકી છપી	૩૬
વૃક્ષ માતાનાં નયન	૪૭

આરામની પળેા . . . . .

રાધારાણી	૨૫
રનેહલતાનું ઘર	૭૩
જૂની પિછાન	૮૧
ત્યાગની દીક્ષા	૯૦
એક સાદી વાત	૧૦૦
બલિદાન	૧૦૮
આશાનું રુદન	૧૨૧
માતૃપ્રેમ	૧૩૬

ભરતીઓટ . . . . .

એકવીસમી સદીનું પ્રભાત	૧૫૩
દોસ્તી	૧૬૩
માર્ગદર્શન	૧૭૪
સંસ્કારમૂર્તિ	૧૮૧
ભરતી અને ઓટ	૧૯૧

(ઈ. સ. ૧૯૨૨-૩૨ સુધીની 'તણખા' મંડળમાં
પ્રગટ ન થયેલી વાતોનો સંગ્રહ)

અકસ્માત

ધનશ્યામના કુટુંબમાં ગુલામ સુગંધ જેવી હતી. ગુલામને જોઈ સૌ હસતા અને તે સૌને જોઈ હસતી. ગુલામ હોય ત્યારે કાંઈક રસિક મસ્કરીની આશા ખરી. ગુલામ વિનાનું વાતાવરણ ભારેખમ રહેતું અને એકબીજા તરફ જોનાર સૌ કાં નજર ચુકવતા અથવા શાંત રહેતા. ધનશ્યામને સીતાદેવીથી ગુલામ એક જ પુત્રી હતી. ગુલામની વય પંદર વર્ષની હશે. પણ પંદર વર્ષની ઉંમરે હોય, તેના કરતાં વધારે રસિકભાવ ગુલામમાં જન્મ્યા હતા. ધનશ્યામનો સ્વભાવ નિર્મળ હતો. અને પોતે વજ્રાલાતમાં સારી રીતે કમાતા હોવાથી ગરીબને મદદ કરવાની તક જવા દેતા નહિ. ધનશ્યામના પડોશમાં નંદનાથ દીક્ષિતનું ઘર હતું. ગુલામ પોતાની મેડી પર બારીમાં બેસતી, ત્યારે સામે નંદનાથનું ઘર દેખાતું. ગુલામ એમ ઘણી વખત બેસતી. પણ એક દિવસ તેની નજર અકસ્માત નંદનાથના ઘરમાં નવી આવેલ સ્ત્રી પર પડી. નંદનાથની દીકરી સરસ્વતી હમણાં જ સાસરેથી આવી હતી. સરસ્વતી સાથે ગુલામને જૂની મિત્રાચારી હતી. સ્ત્રીઓની મિત્રાચારી સહજ જન્મે

છે, અને ફાળમાં ભુલાય છે. પણ સરસ્વતી અને ગુલાબ હજી એકબીજાને એટલાં જ હર્ષથી મળતાં.

બપોરે સરસ્વતી ગુલાબ પાસે આવી. બન્નેએ ખૂબ હસી હસીને વાતો કરી. સરસ્વતી પાસે વાતમાં તો સાસુનો સ્વભાવ ને પોતાની યુક્તિ એટલું જ. પણ પંદર વર્ષે સ્ત્રીઓને આવી વાતો પર જ પ્રીતિ હોય છે. ત્યાર પછી હમેશાં ગુલાબ તથા સરસ્વતીને એકબીજાને મળવાનું ખરું. ગુલાબ નંદનાથને ત્યાં જતી ત્યારે એક ચોર હમેશાં બારી-માંથી છાની ચોરી કરતો. એ ચોરવાને બદલે આપતો હતો. નંદનાથનો પુત્ર ચંદ્રવદન થોડો વખત થયાં આવ્યો હતો. ચંદ્રવદન વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરતો હતો, પણ ચિત્રકળાનો ખાસ શોખ ધરાવતો. એમાં એની હથોટી વખણાતી અને એમાં એકાદ સારું ઇનામ પણ મેળવ્યું હતું. ગુલાબ નીકળતી ત્યારે હમેશાં એ બારીમાંથી બહાર જોતો અને ખચર હોય કે કોણ જાણે કેમ પણ ગુલાબ બારી પાસેથી નીકળતી ત્યારે એની ચાલ પણ ઉતાવળી થતી; એ જરાક શરમાતી અને હમેશાં આંખ તો પાછી ફર્યા વિના રહેતી નહિ.

ચોરી કરનારને ગુલાબની ધાસ્તી બારી લાગતી. ધાસ્તી રાખનાર ગુલાબને ચંદ્રવદનની ચોરી વહાલી લાગતી. આ ચોરી અને ધાસ્તી કેટલોક વખત ચાલ્યાં. પરંતુ એક વખત તો સરસ્વતી પાસે ચંદ્રવદનનો ફોટો ગુલાબે જોયો. જીવતા ચંદ્રવદન કરતાં ફોટાનો ચંદ્રવદન સારો લાગ્યો. જીવતો ચંદ્રવદન ભવ્ય હતો. ફોટાનો ચંદ્રવદન સુંદર હતો. ગુલાબને આ પક્ષપાત થયા પછી હવે એ ક્યારેક બારી પાસે

દેશ વગાડતી ને ચપળ હરિણીની માફક જરાક પાછું જોઈ
શેતી ! અને બારી પાસે ચંદ્રવદન પણ મનોવિજ્ઞાનનો અભ્યાસ
કરતો ઊભો જ હોય !

ગુલામ પાણી ભરવા જાય ત્યારે તેને ખાતરી હતી કે
બારીમાંથી નક્કી કોઈની નજર બહાર પડે છે ! સરસ્વતી
અને ગુલામ વારંવાર ત્યાં ઊભાં રહેતાં. ક્યારેક સરસ્વતી
આવવાની હોય તો ગુલામ રાહ જોતી ત્યાં ઊભા રહેતી.
એક દિવસ ગુલામ એમ ઊભા હતી ત્યારે જ ચંદ્રવદને
બારીમાંથી રામાને બોલાવ્યો. અલગત, એને રામાની નજર
હતી માટે જ બોલાવ્યો હતો. પણ એ વખતે જ કેમ જરૂર
પડી એ જાણવું જરા મુશ્કેલ હતું.

ચંદ્રવદન અને ગુલામની આંખ મળી. આંખ મળ્યા
પછી સ્નેહનો વિકાસ અદ્ભુત રીતે વધે છે. ત્યાર પછી
ગુલામને ચંદ્રવદનની આંખ વારંવાર અકસ્માત્તનિહાસ કદી
ખતાવતી, અને ચંદ્રવદન પણ ધનશ્યામનો ઓળખાતો
થયો હતો.

ધનશ્યામે નિશ્ચય કર્યો કે ચંદ્રવદન સાથે ગુલામને
ચોક્કસ પરણાવવી. ગુલામને પણ એ વાત જાણવામાં આવી.
હવે ચંદ્રવદન તથા ગુલામ બન્નારે મળતાં ત્યારે જરાક
આંખમાં હસતાં.

ચંદ્રવદન પાછો અભ્યાસ માટે ગયો. જવાની આગલી
રાત્રે સરસ્વતી ગુલામ પાસે અમસ્તી ગઈ હતી ને ગુલામ તેને
ધર સુધી મૂકવા આવી હતી. એકાંત શી રીતે શોધવી એ પુરુષ
કરતાં સ્ત્રીસ્વભાવને વધારે અનુકૂળ છે. ચંદ્રવદન ગુલામને

મળ્યો. ચંદ્રવદનને ખબર હતી કે પોતાની સામે નિર્દોષ મુઘ્ધાનું રત્નેશી હૃદય ઘડકી રહ્યું છે. આટલી ટૂંકી મુલાકાતમાં ગુલામ પોતાના આનંદી સ્વભાવ પ્રમાણે આનંદ પ્રસરાવતી ગઈ.

‘જેઠું છું ! હવે આવો ત્યારે વાત. બહેન પર વહાલ છે કે ગુલામ પર—એ ત્યારે ખબર.’

‘જરૂર. કાગળ લખવો જૂલું તો તું સંભારી આપજે.’

‘ના,’—ગુલામે જરાક મરડાઈને કહ્યું—‘સંભારવાનો હરાવ નથી. કાગળ લખવો હોય તો લખજો. તમારે તો એમ કરીને મારા અક્ષર જોવા છે !’

‘તારા કરતાં કાંઈ તારા અક્ષર વધારે વાંકા નહિ હોય,’ ગુલામ અને ચંદ્રવદન જુદાં પડ્યાં.

ચંદ્રવદન શાંત લેખાતો. તે અભ્યાસી છતાં મળતાવડો મનાતો. વિદ્યાર્થીઓને તેના પર ખ્યાર હતો. તેમ ચંદ્રવદન પણ સૌની મુશ્કેલીમાં સાથે જ રહેતો. ચંદ્રવદનને સૌ મોટો માનતા છતાં તેનામાં નાના જેવી રસિકતા જોઈ, ચંદ્રવદન ન હોય તે આનંદ શુષ્ક લેખાતો.

એક વખત બધા ‘કોલેન્જિયનો’ સાથે ચંદ્રવદન પણ ડુંગરમાં ઊપડ્યો. કોલેન્જિયનો ઘણા આનંદમાં હતા. સૌ સાથે ચાલ્યા. ખૂબ આનંદ આવ્યો. એક નાની ટેકરી સપાટ ને સીધી ચડાવતી હતી. પગથી બહુ નાની હતી ને પગથીમાંથી અકસ્માત કોઈ પડે તો લાગે તેમ હતું. ઉપરથી કોઈનો પગ સર્યો કે તે નીચે પડ્યો જ છે. નીચે તળાવનું પાણી હતું. એક જણનો પગ

સર્થો પણ ખરો. તે ચંદ્રવદનના પગ પાસેથી જ નીચે ચાલ્યો. ચંદ્રવદને તરત જ એને પકડ્યો, પણ એના જોરથી પોતે જ નીચે ગયડ્યો, જ્યારે પહેલો પડનાર કાંઈક ટેકો મેળવી લઈને થોડે દૂર જઈને અટક્યો. ચંદ્રવદન નીચે ગયડ્યો ને એક ટેકરી પર અડળાયો. સૌ દોડ્યા. ચંદ્રવદનને સારી રીતે ઇજા થઈ હતી. એનો એક પગ ખોટો થયો. હાથ ફૂંટો પડ્યો. આંખ જરા ઇજા થઈ. કેટલાક મશ્કરાઓએ એનું નામ રાણા સંગ પાડ્યું.

મનુષ્યમાં ખોટ હોય છે ત્યારે તેના મનમાં એક જાતની સદાની ઝલાનિ રહે છે. ચંદ્રવદન ઘેર આવ્યો પણ આ વખતે એનો પગ ભારે હતો. સરસ્વતીએ એની મશ્કરી ન કરી, પણ આડું જોઈ આંખમાંથી આંસુ લોહ્યું. નંદનાથ શાંત ચહેરે જોઈ રહ્યો. ઘરમાં એક જાતનું ગંભીર વાતાવરણ આવ્યું. ચંદ્રવદન પરાધીન હતો. તે હવે પોતાના ઓરડામાંથી બહુ બહાર ન નીકળતો. એકલો ઓરડીમાં બેસતો. એના જીવનક્રમમાં બધે જ ફેરફાર થયો. હવે ગુલાબને જોવાની તેણે ઇચ્છા પણ ન કરી. ગુલાબ બારી પાસેથી નીકળતી, ત્યારે મોટેથી સરસ્વતીને બોલાવી ચંદ્રવદનને આડકતરી રીતે ખખર કરતી. છતાં બારી તો સજ્જડ બંધ રહેતી—જાણે અંદર કોઈ જ નથી.

ધનશ્યામને ચંદ્રવદનના અકસ્માતની ખબર પડી. એનું મન વ્યગ્ર થયું, પણ છેવટે આ વાત મનમાંથી કાઢી નાંખી ગુલાબને માટે ખીજ તળવીજમાં પડ્યો.

ચંદ્રવદન હવે દેખાતો નહિ, અને તેટલા જ માટે

ગુલાબ તેને મળવા માગતી હતી. હવે સરસ્વતી ચંદ્રવદનની વાત ન કરતી, તો ગુલાબ એ વાત કાઢતી ચંદ્રવદનના અકસ્માત પછી એ વધારે પ્રકુલ્લ બની દેખાતી. જોકે એનું મન તો વ્યગ્ર બન્યું હતું, પણ તેણે એ કળાવા દીધું ન હતું. ગુલાબ આનંદી રહે છે, એટલે સૌએ ધાર્યું કે, તે ચંદ્રવદનને જૂલી ગઈ છે. પણ ગુલાબના જોડા અંતરમાં ચંદ્રવદન જ હતો. માત્ર ચંદ્રવદન ગુલાબને જૂલવા બારણાં બંધ કરી બેસતો.

ઘણા દિવસ ચાલ્યા ગયા. અકસ્માત ઘનશ્યામનું પણ મૃત્યુ થયું. હવે ગુલાબ એકલી પડી. તેની મા વહેલાં મરી ગઈ હતી. કુટુંબનાં બીજાં માણસો દૂરનાં સગાં હતાં. ઘનશ્યામે ટ્રસ્ટી તરીકે નંદનાથને નીમ્યા હતા. નંદનાથે ગુલાબને વ્યવસ્થા કરી આપી. એમનું અંતઃકરણ એક જ વાતે દુઃખી હતું: ગુલાબને ક્યાં આપવી ?

ગુલાબ નંદનાથને ત્યાં વારંવાર જતી. પરંતુ બારીમાંથી કોઈ તેના તરફ જોતું ન હતું. નંદનાથે ગુલાબ માટે શશીભૂષણ નામનો યુવાન શોધી કાઢ્યો. એ વખત એમને લાગી આવ્યું કે એક અકસ્માત ન બન્યો હોત તો આજે ચંદ્રવદનને ગુલાબ સાથે મળેલી જોઈ પોતે આનંદ પામત. જ્યારે ગુલાબને ખબર પડી કે નંદનાથ શશીભૂષણ સાથે કોઈ વાતચીતમાં રોકાય છે, ત્યારે તેણે એક દિવસ કહ્યું: 'દાદાજી! બાપુજીનું મન તમે સાચવતા નથી.'

નંદનાથ જરાક દુઃખી થઈને બોલ્યો: 'કંઈ બાબતમાં, બેટા?' ગુલાબે નીચે જોયું: નંદનાથ સમજ્યો.

‘બેટા ! તને દુઃખી જોવા હું રાજી નથી. તારું સગપણ કાંઈ પણ રીતે ચંદ્રવદન સાથે નહિ થાય, તું નિશ્ચિત રહેજે—’ નંદનાથ એમ સમજ્યો હતો કે ગુલામના મનને એમ થયું છે કે એનું ભવિષ્ય હું ચંદ્રવદન સાથે જોડવા ઇચ્છું છું. તેથી જ આજે તે દુઃખને લીધે શરમ લઠાવી આટલું બોલી છે.

ગુલામ કાંઈ બોલી નહિ. પણ જતાં જતાં કહેતી ગઈ : ‘દાદાજી ! સરસ્વતીમહેનને જરૂર પૂછજો.’

‘બેટા ! તું ચિંતા કરતી નહિ. ચંદ્રવદન દીકરો છે, પણ તું મારી દીકરી છે !’

સરસ્વતીને મળ્યા પછી નંદનાથ મોટી ચિંતામાં પડ્યો. ગુલામની હઠથી ગુલામ દુઃખી થાય; નંદનાથ પર લોકને આરોપ ચઢાવવાનું કારણ મળે; ને શશીબૂષણને આપેલું વચન વ્યર્થ જાય. શું કરવું ?

તે દિવસે નંદનાથ ચંદ્રવદન પાસે જઈ ચડ્યા. ચંદ્રવદને એક મોટી છખી કાઢવી શરૂ કરી હતી. કેટલાંક ચિત્રો અસ્તવ્યસ્ત પડ્યાં હતાં. નંદનાથ આવ્યા.

‘ચંદ્રવદન ! તને અકસ્માત થયો એ દૈવેચ્છા હતી.’

‘હા.’

‘હવે એટલા માટે ગુલામ આપણા કુટુંબમાં આવે તે ઠીક નહિ. ગુલામ છોકરું છે. બાલહઠ ને સ્ત્રીહઠ છે, એની કુલમર્યાદા સાચવવા એ આપણા કુટુંબમાં આવવા આગ્રહ કરે છે. કાંઈક સરસ્વતીની દોસ્તી પણ ખરી. પણ સાચી ઉદારતા એને ઝંપલાવતી બચાવવામાં છે !’

ચંદ્રવદન બોલ્યો. એનું ફિક્કું મુખ આજે પ્રકાશ્યું. ‘મારો પણ એ જ અભિપ્રાય છે. અકસ્માત થયા પછી—’

એ ખોલનાં એના ચહેરા પર ઝાનિ આવી—‘હું ગુલાબને ઓળખતો પણ નથી તેવી રીતે વત્યો છું!’

‘છતાં હું તને ચેતાવું છું. તું ગુલાબને સમજાવજે. ન માને તો ધિક્કારજે. પણ એ સુખી થાય તેમ કરવાનો આપણો ધર્મ છે!’

નંદનાથ ગયા. આજે હવે ચંદ્રવદનની ઓરડીની બારી ખૂલી હતી. નંદનાથ ગયા પછી ચંદ્રવદન ઊભો થયો. હાથમાંની છખી તરફ નેઝ રહ્યો: પોતે ખોડવાળો છે એ ઘડીભર ભૂલી ગયો.

‘ઓ પ્રભુ! તું જાણે છે કે હું ગુલાબને કેવી—કેટલી ચાહું છું!’

તે બારી ખંધ કરવા ગયો ત્યારે તેના હાથમાંથી છખી ખુરશી પર પડી રહી. તેની આંખમાં આંસુ હતાં. કોઈ જલદીથી બારો પાસેથી દોડી ગયું એમ તેને લાગ્યું. તેણે આંખ સાફ કરી પણ ત્યાં દોડનાર બહુ દૂર પહોંચી ગયેલ.

તે દિવસે વરસાદ પડ્યો હતો. રાત્રિ ઘોર અંધારી હતી. ચંદ્રવદને સહેજ પવન લેવા બારણું ખોલ્યું, પણ બહાર હજી વરસાદના છાંટા પડતા હતા. થોડી વાર પછી તેણે બારણું ખંધ કર્યું. અને દીવો સળગાવી એક છખી પર થોડુંક કામ અધૂરું હતું તે પૂરું કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો.

અચાનક એની ખુરશી પાછળથી ગુલાબનો મધુર હાથ પીંછી પર પડ્યો!

‘ચંદ્રવદન, છખી ચીતરે છે તે પોતે જ આંહી છે,’ ચંદ્રવદન સદાગો ખડો થયો. ‘ગુલાબ! ગાંડી થઈ

છે ? હાથે કરીને દુઃખી થાવું છે ? હું અપંગ છું—વિચાર કર ! તું આંહી આવી શી રીતે ?’

‘એ તમારે શોધી કાઢવાનું છે. ખરે પ્રેમ ગમે ત્યાં રસ્તો કરી શકે છે અને હું તમને હજી એટલા જ ચાહું છું.’

‘ને આ હાથપગ ! આંખ નિસ્તેજ છે !’

‘નિસ્તેજ આંખમાં આ આત્માનું તેજ ચળકી રહ્યું છે. તમે તમારી ખોડથી વધારે વહાલા લાગો છો !’

‘પરંતુ હું તને ધિક્કારું છું. મને તારા પર ખ્યાર નથી. મને અપંગને અપયશનો ભાગી ન બનાવ.’

‘તમારી છાત્રી જુદું જ કહે છે,’ ગુલાબનો મધુર સ્વભાવ ખીસી નીકળ્યો. ચંદ્રવદન કાંઈ બેસે તે પહેલાં તેણે તેનો હાથ પકડી લીધો : ‘તમે અપંગ છો માટે જ ખીજ કરતાં તમારે આ ગુલાબના હાથની વધારે જરૂર છે !’

‘હસ વાગ્યે ચોરની પેઠે બારી પાસેથી તું દોડી ગઈ હઈશ !’

ગુલાબે હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો : ‘ના, ના, હું ન હતી. એ તો તમે હમણાં બારીમાંથી ચોરી નથી કરતા માટે સ્વપ્નું આવ્યું હશે.’

બહાર વરસાદ તૂટી પડ્યો.

ગુલાબ બોલી : ‘હવે હું બાંજાઉં માટે ઘેર નહિ જાઉં. વળી તમને શરદી લાગે તો સગડી કોણ સજાવા ?’

*

બીજે દિવસે ખજાર પડી કે શશીભૂષણ ચાલ્યો ગયો હતો. ગુલાબે ઠાવકે મોંએ કહ્યું : ‘કદાચ એણે બારીમાંથી

ચોરી કરી તેની શિક્ષા થઈ હશે. વખતે તમે ખારીમાંથી ચોરી કરી તેની શિક્ષા અપાવવા ગયો હોય ! અને—'ગુલાબે હસતાં હસતાં ઉમેર્યું—' વખતે ઘનશ્યામની પુત્રીના રસ્તામાંથી ખસ્યો હોય !'

*

શશીબૂષણ ચાલ્યો ગયો, કારણ કે ઘનશ્યામના એના પર ધણા ઉપકાર ચડ્યા હતા. અને રહેશે તો પોતે ગુલામના જીવનમાં કંટકરૂપ બનશે એમ તેને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી. પણ એ ખાતરી આપનાર ગુલામ જ હતી એ ખબર તો ચંદ્રવદનને બહુ મોડેથી પડી. તેણે ગુલામને કહ્યું : 'આ બાજુ પછી હું તને વધારે ધિક્કારું છું !'

'એ ધિક્કારની નિશાની બતાવવા માટે જ તમે આ ચિત્રમાં મારા ગાલ પર તલ નથી છતાં તલ કર્યો લાગે છે !' ગુલાબે હસતાં હસતાં કહ્યું.

આપઘાત

‘બા! હવે એક જ ઉપાય છે!’ જગમોહન પોતાના નાના મદૂલી જેવા ઘરમાં ચિંતાતુર બેઠો હતો. ને અંતે તેમાંથી એક માર્ગ મળ્યો હોય તેમ થોડે છેટે એટલી જ ચિંતામાં બેઠેલ પોતાની મા તરફ ફરીને બોલ્યો: ‘બા! હવે એક જ ઉપાય છે!’

કસ્તૂરબાઈએ શોકમાં ગરકાવ થયેલું પોતાનું મોં ઊંચું કર્યું ને તે ધીમેથી બોલી: ‘શું બેટા?’

‘એટલું જ કે હું પરદેશ જાઉં!’

આ નાના કુટુંબ પર હમણાં જ એક આફત વીતી ગઈ હતી; જગમોહનનો પિતા કરજ મૂકીને મરી ગયો હતો. ને તે કરજ માટે લેણદાર તાકીદ કરતો હતો.

જગમોહનના શબ્દોથી ઘરના એક ખૂણામાં થોડાક સંચાર થયો: ને પોતાના ઘૂમટામાંથી જગમોહનની વહુ વીજળીએ જગમોહન સામે દિલગીરીભરેલી દષ્ટિએ જોયું: આ દશ્ય તરફ કસ્તૂરબાઈની દષ્ટિ ગઈ. ને તે તરત તફ્ફી બિડી: ‘અને આ મારી. ‘મોસલ’નું શું થાય? જો તો એના બેસવામાંય ઢંગ છે! અને પાછું મિળજનું પૂતળું!’

સાસુના શબ્દો વીજળીને બાણની માફક વીંધી રહ્યા. પણ નાનપણથી જ આ કુટુંબમાં આવેલી, તેથી ઓવા નિત્યવ્યવહારથી ટેવાઈ ગયેલ હતી. વળી પોતાના પિયરમાં સગું કહેવાય તેવું કોઈ હતું નહિ. જગમોહનના પાતળા દયાભર્યા ચહેરા પર એનો બધો આધાર હતો.

‘મા! જો તમે સંપીને રહો તો હું બેચાર વર્ષ સુમેઢુઁમે પરદેશમાં કાઢું ને આપણા ઘરની આખર જળવાય,’ જગમોહને દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી માતાના સ્વભાવની ઉપેક્ષા કરી.

તે રાત્રે વીજળીએ રેતાં રેતાં જગમોહનના ખોળામાં માથું મૂક્યું: વીજળીને આજ હવે ખરું પિયર સાંભર્યું, એના ગામનાં ઝાડવાં ને નદી બધાં જ મનુષ્યો હોય તેમ સામે ખડાં થયાં.

‘જો વળી હિમ્મત હારી બેઠી કે?’

વીજળી બેઠી થઈ. આંખ લોઈ એકીનજરે જગમોહન સામે જોઈ રહી.

‘પણ સારે શું કરું? તમે જુઓ છો નાં? જેમ સાસુજીને વધારે નમું છું તેમ વધારે ખૂંદે છે!’

‘હોય. એમ ચાલ્યાં જ કરે. તું ઘૂંટડા ઉતારી ઉતારી આ ઘરને અમૃતસાગર જેવું બનાવે છે!’

‘પણ હું સાથે આવું તો?’

‘પછી હું તને તેડાવીશને!’ જગમોહને હસીને કહ્યું: ‘અંતે બોલ, તારા માટે શું લાવવું છે?’

‘મારા માટે?’ વીજળીએ ઉદાસીનતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

‘તું કહે, શું જોઈએ?’

વીજળીએ જમીન તરફ જોયું. ખારા સંસારમાં જગ-મોહનની મીઠાશ એને કંઈ કંઈ કરી નાખતી હતી. એ અખોડ જ રહી.

જગમોહન પોતે જ બોલ્યો: ‘તને સાંભરે છે? તે દિવસે શેઠની દીકરીના કાનમાં હીરાના ‘એરીંગ’ જોઈ શું થયું હતું?’

વીજળી હસી પડી: ‘હા. શું થયું હતું? કંઈ નહિ.’

‘ના, ખોટું. તારા માટે એવાં જ એરીંગ લાવું ત્યારે—’ જગમોહન ખેલતો અટક્યો. પોતે એક મુશ્કેલીસ માણસ સ્ત્રી પાસે બહાઈ કરતો હતો એનું તેને બાન આવ્યું.

વીજળીએ તેના સામે જોયું, એણે જગમોહનના મોં પર હિદાસીનતા પ્રસરતી દીડી.

‘જોયું મને હિમ્મત આપો છો ને મારે માટે તમે . . .’ વીજળી વધારે બોલી શકી નહિ. તે રાત્રિ દંપતીએ આનંદમાં, શોકમાં, અર્ધનિદ્રામાં ને તૈયારીમાં વિતાવી. બીજે દિવસે જગમોહન મુંબઈ જવા રવાના થયો. તે દિવસે જ કરતૂરબાઈએ મહાપુરાણ બોલ્યું: ‘અભાગણી! બાઈને તો સાહેબજાદી થાવું છે ને ધણી તો બિચારો ‘રાન રાન ને પાનપાન’ છે.’

વીજળી કોઈ દિવસ પ્રત્યુત્તર આપતી જ નહિ. ને કરતૂરબાઈને એમ દંડયુદ્ધમાં સમાન પ્રતિસ્પર્ધી ન મળવાથી યુદ્ધનો ઉત્સાહ ચાલ્યો જતો ને તેને સ્થાને એકલતા સાલતી.

જગમોહને મુંબઈ જઈ પહેલાં નોકરીમાં ને પછી

વેપારમાં ઝુકાવ્યું. ચારપાંચ વર્ષે કાંઈક એવો પાસો પડી ગયો કે જગમોહન ડીકડીક કામ્યો. હીરાનાં એરીંગ ખરીદ્યાં, વળી પાછો સપાટામાં આવ્યો, ને પડતો પડતો પણ કાંઈક સ્થિતિસર બચ્યા ગયો. લક્ષ્મીચંદ શેઠની દુકાનનો મુખ્ય મુનીમ ને એ આની ભાગદાર બની હાલ એટલામાં જ સંતોષ માની રહ્યો.

સાર પછી જગમોહન પોતાને ગામ પાછો ફર્યો. હજી કસ્તૂરબાઈની એટલી જ કર્કશ જીભ અરખલિત વાડમય ચલાવી રહી હતી. પહેલો પ્રહાર તે દિવસે જગમોહન ઉપર જ પડ્યો. જગમોહને માતા પાસે ટ્રંક બોલ્યો: જુદી-જુદી નવીન ચીજો ને ઘરેણું દેખાડ્યાં. એક ડાબલી જુદી સંતાડી. કસ્તૂરબાઈએ કહ્યું: ‘એ શું છે, બેટા?’

‘એ તો મા ! હીરાનાં એરીંગ !’ જગમોહન આનંદમાં બોલતાં બોલી ગયો.

‘હીરાનાં ? શું કરવા ?’

જગમોહને જાણ્યું કે હવે માતાનો સ્વભાવ પણ કાંઈક સુધર્યો હશે. તે હસીને બોલ્યો: ‘શું કરવા માડી ! ખીજું શું કરવા ? આ પહેરશે.’ ઘરના ખૂણામાં જાણે પોતાને કૌતૂકસ્વભાવ ન હોય તેમ વીજળી બેઠી હતી તેના તરફ જગમોહને જોયું ને બોલ્યો: ‘આ પહેરશે !’

થઈ રહ્યું. કસ્તૂરબાઈએ તે દિવસે જગમોહનને કલિયુગનું માહાત્મ્ય ને આચારવિચાર ઉપર એક લાંબું ભાષણ આપ્યું ને ઉપસંહાર કરતાં બોલી: ‘તમે હવે આજ-કાલનાં છોકરાં બૈયરનું ઉપરાણું ખેંચો છો પણ તમારી

બાયડીઓ તમને દાદ આપે તેમ નથી. તેમ આ બાયડીઓ પવાહું દળીને પણ આપે તેમ નથી. અમારાં શરીર ને અમારો ધર્મ એ બધું હવે 'જવા બેહુ' છે. ઇશ્વર કરે તે ખરું.'

કસ્તૂરબાઈની ચોકી તે દિવસથી વધારે મજબૂત બેઠી. પોતાના નિષ્કંટક રાજમાં કોઈ છિદ્ર શોધી ન જાય માટે આખો દિવસ વીજળી વિદ્યુતશક્તિ હોય તેમ તેનો ઉપયોગ કરતી. વીજળી જગમોહનના ઓરડા તરફ પગ વાળે, ત્યાં સાસુને એકદમ કરવાનું કાંઈ કામ સાંભરે જ. વીજળીએ પણ દિવસે જગમોહન પાસે બેસવાનું મૂકી જ દીધું ને સાસુની પાસે કામ ન હોય તોપણ બેસે.

આમ કરતાં જગમોહનને જવાનો દિવસ પાસે આવ્યો. વીજળી પણ જવાને તૈયાર થઈ. કસ્તૂરબાઈને આં રુચ્યું નહિ. તેણે તો દીકરાને એકલો જ તૈયાર કર્યો.

ફરીવાર પણ જગમોહન એકલો જ ગયો. ને વીજળી તથા કસ્તૂરબાઈનો અખંડ વ્યવહાર એમ ને એમ ચાલ્યો !

જગમોહનની વધતી જતી ચાલાકી ને શેઠનો તેના પર પ્યાર એ વાત કેટલાક ગુમાસ્તાઓને ગમી નહિ. મુખ્ય-ધર્મનાં મોટાં ઘર બહારથી રોનકદાર દેખાય છે એટલું જ, બાકી અંદર એટલું જ ઝેર ભર્યું હોય છે. જગમોહન આવ્યા પછી થોડા જ દિવસે શેઠ લક્ષ્મીચંદના ઘરમાં વાત થતી હતી:

‘દાદુ! પણ આનો ઉપાય નથી કે શું?’—વાંકી સેંથી, બહુ શરીર ને બોલનારના ચહેરા પર પથરાયેલી

વિલાસપ્રિયતા જોઈ આ સાદા શબ્દોનો ભાવાર્થ કોઈને પણ ધ્રુજાવે. શેઠની સ્ત્રી રૂક્મણી પોતાના નોકરને જગ-મોહનની જ વાત કરી રહી હતી.

‘કરીએ તો ઘણાય છે ને ન કરીએ તો કાંઈ નથી.’

‘ત્યારે સમજને! થાતો રોગ ને ઝિગતો દુશ્મન મૂળ-માંથી ડાંખ્યાં જ સારાં.’

‘પણ એ હવે શેઠની જીભ થઈ પડ્યો છે!’ દાદુએ વરાળ કાઢી: ‘કાલે બીજી શેઠાણી લાવવી હોય તો તે એટલું પાણુ કરે તેમ છે!’

‘ભલે ને આવતી હોય તો આવે. આ ઘરમાં બિચારી સુખી થશે!’ શેઠાણીએ તીરછી આંખ કરી જવાબ વાળ્યો: ને જરાક હસી નીચે જોઈ ગઈ. દાદુનો ને શેઠાણીનો સંયંધ જૂનો હતો. તે આજથી પાંચાં શરૂ થયો. દાદુએ જગમોહનને ઉખેડી નાંખવાનું માથે લીધું.

એક દિવસ જગમોહન રાત્ર સિનેમામાંથી પાંચાં કરતો હતો તેટલામાં એને કોઈએ બોલાવ્યો. જગમોહનને પાધ્યું ફરી જોયું. દાદુ એને બોલાવી રહ્યો હતો.

‘કેમ દાદુ?’

‘શેઠ બોલાવે છે!’

‘અત્યારે?’

‘હા. વાલુકેશ્વર છે.’

શેઠ આમ અચાનક જગમોહનને ઘણીવાર બોલાવતા. એટલે જગમોહન દાદુ સાથે મોટરમાં બેસી રવાના થયો. રવાના થયો તે થયો ને ત્યાર પછી શેઠ લક્ષ્મીચંદના ગમે

તેટલા ચત્ન છતાં તેનો પત્તો લાગ્યો જ નહિ. શેઠાણીએ કહ્યું:

‘આ તમને ફીક શિક્ષા થઈ. અન્નપૂયા માણસો ગોતી કાઢે છે તે!’

‘પણ હજી કાલે તો સિનેમામાં હતા!’ દાદુએ સાક્ષી પૂરી.

‘હશે, પોલીસ તપાસ તો કરે છે, થાય તે ખરું. દાદુ! મોટર તૈયાર કર તો!’

શેઠ નીચે ચાલ્યા ગયા.

‘આ બિચારા શેઠ!’ શેઠાણી હસી પડ્યાં.

‘દાદુ! જોજો હો. પોલીસ પણ આપણી જ છે ના?’

‘હાર્તો!’

‘પત્તો લાગે તેમ નથી નાં?’

‘જમીન પોતે બોલે તો લાગે!’

‘ફીક છે. એ પણ બનણુતો ગયો કે મુંખઈમાં વૈભવ શેઠનો છે પણ રાજ તો શેઠાણીનું જ છે!’ દાદુ શેઠની મોટર તૈયાર કરવા ચાલ્યો ગયો: ને શેઠાણી જગમોહન-જવાદી, વિલાસની નવી નવી શોધમાં ગૂંથાયાં. જગમોહન એના સ્વચ્છંદી જીવનને પામી ગયો હતો ને શેઠને પણ ચેતાવી ચૂક્યો હતો. આ ખયર મળતાં શેઠાણીએ એનો ઉપાય તુરત કર્યો. હજાર ધંધામાં હજાર રીતે પરોવાયેલા શેઠના મગજમાં આ પરિસ્થિતિ પર શાંત વિચાર કરવા જેટલી પણ જગ્યા ન હતી. ને જગમોહન—વીજળીનો એક જ આરામ—ગયો.

જગમોહનના ગુમ થવાના સમાચાર પછી, વીજળીનું

મૌન તૂટ્યું. એને કસ્તૂરબાઈના ઘા હવે અસહ્ય થઈ પડ્યા. એણે હવે મુંબઈ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ને એક રાત્રિએ હિમ્મત કરી ઘર છોડ્યું. છોડતાં વિચાર થયો કે હીરાનાં એરીંગ સાથે હોય તે ઠીક નહિ. ને સામુ પણ વગોવે કે હીરાનાં એરીંગ લઈ નાસી ગઈ. ધીમે રહી પાછા ફરી એને બારીમાંથી જ પડતાં મૂક્યાં, ને સવારની વહેલી ટ્રેનમાં મુંબઈ ઊપડી ગઈ !

વીજળી મુંબઈ પહોંચી. જગમોહનનું સરનામું હતું એટલે શેઠને ત્યાં ગઈ. શેઠ લક્ષ્મીચંદ મુખવાસ લઈ હીંગળે જૂલતા હતા, ને શેઠાણી અડપલાં કરતાં સામે બેઠાં હતાં. એટલામાં ભિયો આવ્યો.

‘સાહેબ ! કોઈ વીજળીબાઈ આવેલ છે !’

‘વીજળીબાઈ !’ શેઠ આશ્ચર્યમાં શેઠાણી સામે જોયું !

‘શું કહે છે ?’

‘આપને મળવાનું.’

‘તો આવવા દો.’

જ્ઞાનિબરેલી વ્યાકુળ વીજળી આવી. એનાં વસ્ત્રો પણ અસ્તવ્યસ્ત હતાં

‘કેમ બાઈ ?’

વીજળી ગભરાણી. શેઠાણીને જોઈ હિમ્મત આવી. શેઠાણી પાસે ગઈ. ‘હું આવી છું તમારા મુનીમને મળવા. એ મારા ઘરવાળા થાય.’

શેઠનો સ્વર નરમ પડી ગયો. ‘હા બાપુ. બહેન ! પણ—પણ એનું તો કોઈ બદમાસે ખૂન કર્યું છે. પોલીસે આજે એવા સમાચાર આપ્યા !’

આભ તૂટે તેમ વીજળી મોઢળે સાદે રોઈ રહી. શેઠા-
ણીનું હૃદય પણ પીગળ્યું:

‘બાઈ, બનનાર બની, હવે તું મારી પાસે રહે.’

‘હા, બાઈ! આંહીં તને જિની આંચ નહિ આવે. મુની-
મનો હિસાબ ચોખ્ખો કરી, પૈસા ચુકાવી આપશું; તમારે
છારું છે?’

‘ના, આપુ કોઈ નથી: હું ને મારી સાસુ બે જ
જણાં છીએ.’

‘હીક તું આંહીં રહે; તારી સાસુને પાછળથી
તેડાવી લેશું!’

વીજળી કસ્તૂરબાઈના સ્મરણથી ધ્રુણ: તે બોલી:
‘મારે પૈસા જોતા નથી. તે મારી સાસુને મોકલાવજો. હું
આંહીં એકલી તમારે ત્યાં રહીશ.’

‘વારુ.’

વીજળી ત્યાં રહી.

વીજળી આવી ત્યારે જ દાદુની નજર ફરી હતી. તે
એક રાત્રે વીજળીના ઓરડામાં પેઠો. વીજળી સફાળી બેઠી
થઈ. દાદુ આગળ વધ્યો. વીજળીને કાંઈ ઉપાય હાથ લાગ્યો
નહિ. તે ગાભરી ગાભરી બારણા તરફ દોડી, પણ તે સજ્જડ
બંધ હતું. બારીને ખેંચી તો તે જિઘડી ગઈ, ને ચંદ્રને
ઉજાસ ઘરમાં વ્યાપી ગયો.

‘કોણ? મારા પીટયા દાદુ!’

દાદુએ દોડીને એક જ સપાટે એનો સાલ્લો પકડી
લીધો. પણ સાલ્લાનો ફાટેલ કકડો ને ‘ઓ નાથ! તમારા

શરણુમાં ' એટલા શબ્દો માત્ર દાદુ પાસે રહ્યા. વીજળીએ ગભરાટથી બીજો ઉપાય નથી એ જોઈને પોતાનું શીલ અચાવવા બારીથી નીચે પડતું મૂક્યું હતું !

*

બીજો દિવસે જ્યુરીએ શાંત રીતે અભિપ્રાય આપ્યો : ' વીજળી નામની ગામડાની અજાણી બાઇએ અવ્યવસ્થિત મગજ હોવાથી બારીએથી પડતું મૂકી પોતાનું ખૂન કર્યું છે. '

કસ્તૂરબાઇને આ ખબર મળ્યા ત્યારે બરાબર રોયાં. વિધિસર કૂટ્યું ને કળજીગનો મહિમા પોતાના ઘરમાં પ્રવેશ ન કરી જાય માટે બરાબર સતક પાળ્યું !

હજી કસ્તૂરબાઇ હમેશાં આઠ વખત દર્શને જાય છે ને કહે છે કે ' આ બધી શ્રીનાથજીની લીલા છે ! '

દર્શનની પ્યાસ

ગામથી થોડે દૂર વહેતા ઝરણા સિવાય બીજું કોઈ જાગતું ન હતું. સીમમાં તદ્દન અંધકાર હતો ને વરસાદનાં છાંટણાંથી જમીન થોડી થોડી ભીની થઈ હતી. આ અંધકારને ભેદીને, એક જુવાન આગળ ધસતો હતો. તેનામાં આગળ જવાની ત્વરા જણાઈ આવતી હતીઃ ઝરણાની ડાબી બાજુ તે વળ્યો. ને થોડે દૂરથી આછો ઉજ્જસ આવતો હતો તે તરફ ગયોઃ થોડીવારમાં જ જંગલમાં એના શબ્દનો પડથો ગાળ રહ્યોઃ

‘ગુરુદેવ !’

એના શબ્દના જવાબમાં ઝૂંપડીનું બારણું ખૂલ્યું, ને ભાકડાના તાપના પ્રકાશમાં એક વૃદ્ધ પણ તેજસ્વી ચહેરો દષ્ટિએ પડ્યો. તે આ અવાજથી જરા ખિન્નવાયા જેવો દેખાતો હતોઃ

‘કોણ ?’ એણે પૂછ્યું.

‘હું હરદયાલ !’

‘હા,’ તે વૃદ્ધ સમજી ગયો હોય તેમ બોલ્યોઃ ‘ઠીક. ત્યારે તેં નિશ્ચય કર્યો ?’

‘ગુરુદેવ! હા.’

વૃદ્ધે એકદમ જીવાનના ચહેરા તરફ જોયું. તે આકાશ તરફ નજર કરીને બોલ્યો:

‘તારામાં ધીરજ છે?’

‘માપ કાઢો!’

‘તેર વર્ષ લાગશે!’

‘રામવનવાસનું ચૌદ વર્ષનું દષ્ટાંત છે!’

તે વૃદ્ધ અંદર ગયો, ને હરદયાલને અંદર આવવા નિશાની કરી. તેની નાની પણ સ્વચ્છ ઝૂંપડીમાં વચ્ચે ધૂણીમાં દેવતા ધપતો હતો, ને તેમાં એક મોટું તોર્તિંગ લાકડું જગવા મૂક્યું હતું. એક તરફ ધૂણીની રાખમાં ચાપિયો ખોસી, ઉપર કળશો મૂકી-કાંઈક ઉકાળો મૂક્યો હતો. અભરાઈ પર થોડીક શીશી, કોટો, પ્યાલો, મૃગચર્મ ને એક તરફ નાની ડોલ. આખી ઝૂંપડીમાં આટલી જ સમૃદ્ધિ હતી. વૃદ્ધે મૃગચર્મ પર આસન લગાવ્યું, ને હરદયાલને સામે બેસાર્યો:

‘વિચારમાં શક્તિ છે,’ તે વૃદ્ધે બોલ્યો: ‘અને વિચારમાં પુનર્જીવનની કલા છે!’

હરદયાલે માત્ર માથું ધુણાવ્યું:

‘જો વિચાર કરી લે, આ કામ અતિ મુશ્કેલ છે.’

‘મારો નિશ્ચય અડગ છે.’

‘હીક ત્યારે, તૈયાર થા.’

‘તૈયાર છું!’

‘સાંભળ. જેને તમે ખાળી શકતા નથી તે આત્મા લાગણી

વિનાનો જડ પદાર્થ નથી. તે તદ્દન શૂન્ય નથી : ભાવના અને સ્નેહના સામટા બળથી એને એક વખત પુનઃ લાગણી પ્રધાન સત્ય બનાવી શકાય છે. લાગણીને આકાર છે : સમજ્યો ?

‘હા.’

‘ત્યારે વાતાવરણમાં આ લાગણીના પડકાર પડે છે. ને તે વાતાવરણમાં ફરતાં પ્રાણુતત્ત્વો ઝીલે છે.’

‘એટલા માટે મૃત્યુ પામેલ મનુષ્યના વાતાવરણ જેવા સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને, શ્રદ્ધાથી, મૂર્તિમાન કરી શકાય. આપણા અભ્યાસનો આ વિષય છે. હવે કાલે આવજો.’

હરદયાલ ત્યાંથી કંઈક વિચારમાં ચાલતો થયો, ને ઝૂંપડીના પાછળના ભાગમાં બાવાજીએ બતાવેલ હાંફવાળા ખંડમાં ચાલ્યો ગયો. રાત્રિ પાછી શાંત થઈ ગઈ.

હરદયાલને આજકાલ પ્રયત્ન કરતાં દસ વર્ષ વીતી ગયાં. એની યુવાવસ્થા પર પ્રૌઢપણની છાયા આવવા લાગી. પણ તેણે કશાને ગણકાયું નહિ. હરદયાલ ધૂની માણસ હતો. જે ધૂન લાગે તે મૂકતો નહિ. એને આજે એક જ ધૂન લાગી હતી કે ગમે તે રીતે પોતાની મરેલ માતાને જોવી. એની માતા મૃત્યુ પામી ત્યારે એના કુમળા હૃદય પર એવી અજબ અસર થઈ હતી કે કોઈ રીતે તે ભુસાણી નહિ. એ બહુ નાનો હતો ત્યારે જ એનો પિતા ચાલ્યો ગયો હતો. અને તેથી માતા મૃત્યુ પામી ત્યારે એ અનાથ થયો. એની એવી એકલતાથી એની મા, છંક છેલ્લી ઘડી સુધી એને વિશે ચિંતા કરતી વિપાદમય અવસ્થામાં ચાલી ગઈ. આજે

દસ દસ વર્ષ થયાં તે એક જ ધ્યાનમાં હતો. અંતે ગુરુદેવે કીધાં હતો તે દિવસ આવ્યો : તે દિવસે બરાબર મધ્યરાત્રે ગુરુદેવ શારદાચરણે હરદયાલ સાથે બહાર આવ્યા. આખા જંગલમાં ગંભીર શાંતિ હતી. ઉપર આકાશમાં અનેક તારાઓ ટાંકિયાં કરી રહ્યા હતા.

શારદાચરણે હરદયાલના ખભા પર હાથ મૂક્યો :

‘હરદયાલ ! ઉપર શું છે જો !’

ઉપર અનંત તારા હતા.

‘ગુરુદેવ ! કાંઈ નથી.’

‘જો, ફરી જો.’

હરદયાલે ફરી જાંચે જોયું. તે દઢ સ્વરથી બોલ્યો :

‘ગુરુદેવ ! કાંઈ નથી.’

‘હરદયાલ !’ શારદાચરણે ગંભીર બનીને જવાબ વાળ્યો :

‘આકાશમાં જો અનંત તારા છે તે દરેક જડ પદાર્થ જ નથી. જગતમાં જડ ને ચૈતન્ય એવા બે ભેદ નથી. ઓછું ને વધતું ચૈતન્ય એવા ભેદ છે. અનંત તારાની અનેક અસર નીચે તું કામ કરી રહ્યો છે. જો ચંદ્રની અસર વનસ્પતિ પર ને સમુદ્ર પર છે.

‘તો આટલું કહેવું વધારે પડતું છે કે તેની . . . અસર મનુષ્ય પર પણ છે ? ને જેમ કુમળા અવયવને પડેલો ઘા વધારે દઢ બને છે તેમ જ્યારે મનુષ્ય પહેલો જ પૃથ્વી પર આવે ત્યારે તેના પર થતી અનેક ઝડોની અસર વધારે સ્થાયી ને અચૂક દઢ હોય છે. સમજે છે ?’

હરદયાલે માથું ઘુણાવ્યું.

‘તેં જોયું હશે કે ચંદ્રગ્રહણ વખતે ઘડીવાર સારી સૃષ્ટિમાં એક જાતની ગંભીર ગ્લાનિ છવાઈ રહે છે. વનસ્પતિસૃષ્ટિ ને જળ તદ્દન શાંત ને ગંભીર બની જાય છે: પાંદડાં નમી જાય છે: પક્ષીઓ મૂક બની જાય છે: ને મનુષ્યના મન ઉપર એક જાતની શેઠ પડે છે.’

‘હા.’

‘ત્યારે જે વ્યવહારને જગત મૂર્ખ ગણે છે તે મૂર્ખ નથી, પણ એટલો બધો સૂક્ષ્મ ને સંપૂર્ણ છે કે તેમાં કાંઈક ખામી ક્યાંકથી પણ આવી જાય છે. આ વ્યવહાર ગ્રહોની માનવજીવન પર થતી અસર વિષે છે.

‘હવે તેવી જ રીતે મૃત્યુ પછી કર્મની જીવન ઉપર અસર છે ને તેથી પ્રાણુતત્ત્વનો આવિર્ભાવ દુષ્કર જણાય છે તે એના સાચા નિયમોના અભાવે. આજે તું તારી નોટલી માનસિક તુલા બદલી શકશે તેના પર વિન્યયનો આધાર છે. કારણ કે જેમ ચામડી વિનાનું શરીર જરાક પણ સ્પર્શ ખમવા અશક્ત છે, તેમ શરીર વિનાનો આત્મા જરાક પણ લાગણી જોવા અશક્ત છે. તને જે ઘડીએ લાગણી થશે તે ઘડીએ આ અદ્ભુત દેખાવ અદૃશ્ય થશે.’

એટલું બોલી શારદાયરણ એકદમ ઝૂંપડીમાં ચાલ્યો ગયો: અને ત્યાં—એક સ્વચ્છ આસન પર બેસી ગયો. હરદયાલ તેની પાછળ ગયો ને એની સામે બેઠો. શારદાયરણના ભવ્ય કપાલમાં તેજની છાયા હોય તેવી ત્રણ રેખા શોભી રહી હતી.

થોડી વારે શારદાયરણે હરદયાલ સામે જોયું. તે કાંઈ

બોલ્યો નહિ, પણ તૈયાર રહેવાની સૂચના કરી. શારદાયરણુ ધ્યાનસ્થ હતો. એકાએક જૂંપડીની ચારે બીંતો વચ્ચે સુગંધી પ્રસરવા લાગી. શારદાયરણે હરદયાલ સામે જોયું. તે તદ્દન દઢ ને નિશ્ચિત બેઠો હતો.

અરધા કલાકમાં આખી જૂંપડી સુગંધીથી ભરાઈ ગઈ ને શારદાયરણુની યરાબર સામે થોડે અધ્ધર આસમાની રંગનું વાદળ ધૂમવા લાગ્યું. શારદાયરણે હરદયાલ સામે જોયું. દઢ રહેવાને માટે આ ત્રીજી વખતની આજ્ઞા હતી.

આછા આસમાની રંગના વાદળામાં એકાએક આકાર થયો, પણ તે હજી વર્તી શકાય તેવો નહિ હતો. હરદયાલ બહુ દઢતાથી પોતા પર સંયમ ગળાવી રહ્યો. એની કુતૂહલ-વૃત્તિ ઠેકડા મારી રહી હતી, પણ શારદાયરણુના એક દષ્ટિ-પાતે સૂચવ્યું કે જરાક પણ માનસિક તુલા ખોઈ કે તરત જ દસ-બાર વર્ષની મહેનત વ્યર્થ છે!

ખીજા અરધા કલાકમાં આછા આસમાની રંગમાં નિર્દોષતાની મૂર્તિ જેવું, વિપાદની અતિરમ્ય છાયાવાળું સ્ત્રીમુખ દેખાયું. હરદયાલ ઘણા સંયમથી શાંત બેઠો રહ્યો. સ્ત્રીમુખ એની માતાનું જ હતું. એની મધુર આંખમાં આંસુનાં ડીપાંને બદલે કરુણરસનો પ્રવાહ હતો. હરદયાલ તેની સામે જોઈ રહ્યો. વાતાવરણમાં એવી ગંભીરતા હતી . . . શરીર વિનાના આત્માનું રૂપ એવું ભવ્ય હતું કે હરદયાલને ઊભા થવાનું કે નમન કરવાનું મન ન થયું. ન તે રોષ શક્યો કે ન હસી શક્યો. ભવ્યતા સામે શ્રદ્ધા બેસે તેમ અકથ્ય શાંતિમાં તદ્દન છાનો બેઠો રહ્યો. પણ તે જ વખતે એની દષ્ટિ

શારદાચરણ પર પડી. ગુરુદેવનો સંયમ શિષ્યના કરતાં વધારે વિજયી ન નીવડ્યો. શારદાચરણના ચહેરા પર કરુણરસની છટા પ્રસરતી હતી. ને હરદયાલ કાંઈ જુએ—કાંઈ ખોલે તે પહેલાં, એનું નિશ્ચેષ્ટ શરીર જમીન પર ઢળી પડ્યું હતું. હરદયાલ એકદમ ઊભો થયો ને ગુરુદેવ તરફ દોડ્યો. પણ આછા આસમાની વાદળા તરફ એની આંખ ચોટી હતી ને તેનું શરીર તદ્દન નિશ્ચેષ્ટ પડ્યું રતું. હરદયાલે જાંચે જોયું તો આકૃતિ લુપ્ત થઈ ગઈ હતી. ને . . . વાદળ ધીમે ધીમે ફેલાઈ વીખરાઈ જતું હતું.

હરદયાલે અત્યંત દુઃખથી શોકથી ગુરુનું શરીર ઢંઢોળ્યું. તેમાં કાંઈ ચૈતન્ય ન હતું. એ જ વખતે ઝૂંપડીમાંથી ઘુગંધ વહી જતી હોય તેમ તેને લાગ્યું. હરદયાલ પોતાના વર્ણોના પ્રયત્નને અંતે આ ફળ આવેલ જોઈ રડવા જોવા થઈ ગયો. . . . ગુરુદેવના એકાંત આસનમાં બળતા દીપક તરફ તેની દૃષ્ટિ ગઈ. ને અકસ્માત્ તે તરફ દોરાયો. દીપક પાસે એક પુસ્તક ઉઘાડું પડ્યું હતું, ને કોઈએ જાણી જોઈને તે અમુક જગ્યાએ જ ઉઘાડું મૂક્યું હતું. હરદયાલ ગુરુની ભવિષ્ય વર્તવાની શક્તિ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. . . . . પુસ્તકમાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું હતું:

‘જ્યારે ત્વચ્છિ એટલી બધી કેન્દ્રસ્થ થાય છે કે, એ ખીણું કાંઈ જાણી શકતી નથી, ત્યારે આત્માનો આવિર્ભાવ થાય છે.’

‘પ્રાણતત્ત્વ બોલાવી શકાય છે, પણ એને બોલાવવાની કિમ્મત બારે છે. જેમ મધ્યરાત્રિની તદ્દન શાંત સ્થિતિમાં

નાનો શો અવાજ સાંભળી શકાય છે, તેમ પ્રવૃત્તિમાત્રને આટલી કેન્દ્રસ્થ કરનારા પુરુષ પ્રાણુતત્ત્વ જોઈ શકે છે: જોઈ શકે છે પણ એના તરફ ક્યારેક ખેંચાઈ જાય છે. એકલા આત્માનું આકર્ષણ ઈંદ્રિયો વચ્ચે વીંટાયેલા આત્મા કરતાં, વધારે સ્થાયી ને બળવાન હોય છે.’

‘પ્રાણુતત્ત્વને બોલાવવું એ દોષ છે, એના કાર્યક્રમમાં એથી હાનિ પહોંચે છે. મૃત્યુ પછીનું સ્મરણ, જીવતા કરતાં મરેલાંને, વધારે નુકસાન પહોંચાડે છે.’

‘હરદયાલ! પ્રિય! તું મારો પુત્ર છે. તું બહુ જ નાનો હતો ત્યારે તારો તથા તારી માતાનો મેં ત્યાગ કર્યો હતો. આજે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરું છું.’

‘હું તારી માતાની વિષાદમય અવસ્થા અને તે પણ આટલાં વર્ષ જોઈ કદાચ સ્વસ્થતા નહિ જાળવી શકું, એટલે મારું મૃત્યુ થશે. તું સંતોષથી રહેજો. મને હવે બોલાવીશ નહિ. તારી માતાના પ્રાણુતત્ત્વ સાથે મારું પ્રાણુતત્ત્વ પુનઃ પ્રયાણ કરશે.’

હરદયાલના હાથમાંથી પુસ્તક પડી ગયું. જૂંપડી વચ્ચે તે એકલો ઊભો રહ્યો ને મોટેથી બોલ્યો:

‘ઓ પિતા! પાછા આવો. પાછા આવો! મારે આ અગમ્ય કોયડો ઉકેલવો નથી.’

પણ એના શબ્દો અંધકારમાં છુપાઈ ગયા.

છેલું ચિત્ર

જગત માત્ર પાંગળું નથી, આંધળું પણ છે. ઇન્દુ-કુમારની કલા જગતે છેવટ સુધી કબૂલ ન જ કરી. એની પીંછીને રંગ ફરતો ત્યાં જીવતા મનુષ્યને બદલે જીવતો આત્મા આવતો. ઇન્દુના રંગમાં જેટલા ભાવ હતા તેટલા બીજા ચિત્રકારોની જીવતી મૂર્તિમાં ન હતા. પરંતુ જગત બેકદર છે. એ કાં પાંગળું બની શકે, અથવા આંધળું થઈ શકે. કાં બીજાનું દોયું દોરાય, અથવા અંધશ્રદ્ધામાં ઘસડાતું જાય. ઇન્દુની કલા બેકદર હૈદ્રાબાદમાં નીષ્ફળ નિવડી. આજે એ ચિત્રકાર હૈદ્રાબાદ છોડી પૂના જવા રવાના થયો. હૈદ્રાબાદથી પૂના તરફ જતી ટ્રેનમાં એ નિરાંતે મુસાફરી કરી રહ્યો હતો. પાસે એક પાણી પીવાનું પ્યાલું, એક નાની પોટલી અને એક નાની પેટી પડ્યાં હતાં. ચિત્રકારની શન્ય દષ્ટિ આકાશમાં હતી.

એણે આકાશના બધા ઊડતા રંગ પૃથ્વી પર આબેહૂબ હિતર્યા હતા. હવે તો પોતે જો આ ઝાંખા ભૂરા આકાશમાં રંગ થઈ મળી જાય, તો ભવિષ્યનો કોઈ ચિત્રકાર એ રંગમાંથી રડતો આત્મા ચીતરે !

ધન્દુ આકાશ સાથે જ પ્રીતિ બાંધી રહ્યો હતો. જો કોઈ વેશ્યા જાપાનનું બારીક કાપડ પહેરી નૃત્ય કરે, તો નક્કદ દુનિયા પૈસા ઉઠાવવા તૈયાર છે! જો કોઈ એથી વધારે બારીક કાપડ પહેરે તો વધારે પૈસા ખરચવા તૈયાર છે! જગતને માત્ર આકાશી રંગ ન જોઈએ; કલા ન જોઈએ; સુંદર ચિત્ર ન જોઈએ!

ધન્દુને પૂનામાં કોઈ જાણતું ન હતું. હૈદ્રાબાદ તો એ છોડવાની ખાતર છોડતો હતો. એનું જિગર હૈદ્રાબાદમાં હતું. હૈદ્રાબાદમાં એને આનંદ હતો; પણ એ શુષ્ક સ્થાનમાં કલાની પિછાન ન હતી. ધન્દુએ એટલા જ માટે હૈદ્રાબાદ છોડ્યું.

ગાંડીને પૂના પહોંચવાને થોડી જ વાર હતી. સૌ સુખરૂપ પૂના જોવા આવતુર હતા. પરંતુ પૂના એતણ કલાકના રસ્તા પર હશે, ત્યાં ગાંડીને અકસ્માત થયો. સામેથી આવતી ગુડ્ડન ટ્રેન સાથે ધન્દુની ટ્રેન અથડાઈ પડી. હગ્ગરો મનુષ્યો નિરાધાર થઈ પડ્યાં. ધન્દુ પણ ભયંકર ઇજા થી બેભાન થયો.

ધન્દુ પૂનામાં સ્થાયી રહેવાના ઉદ્દેશથી જતો ન હતો. હજી એનો ‘રટુડિયો’ હૈદ્રાબાદમાં જ રહેવાનો હતો. એક ચિત્ર વેચનાર સિવાય બીજું કોઈ હૈદ્રાબાદમાં ધન્દુનાં ચિત્રો ખરીદતું નહિ. એટલા જ માટે નિરાશ થયેલો ચિત્રકાર આખા હૈદ્રાબાદમાં ‘દીવાનો ધન્દુ’ એ નામથી જાણીતો હતો. માત્ર વેપારી ટેકચંદ એનાં ચિત્ર હમેશાં ખરીદતો ને કહેતો: ‘ચિત્રકારનું મૃત્યુ એ ચિત્રકારની સૌથી પ્રખ્યાત ગહેર ખબર છે.’ ધન્દુ હસીને જવાબ દેતો: ‘ત્યારે હું મરી જાઉં?’ ટેકચંદ ગંભીર મુખ રાખીને સંભળાવતો: ‘જરૂર; તમારા મૃત્યુ પછી

આ દરેક ચિત્ર કલાવીરની બેનમૂન કૃતિ બનશે. ત્યાં સુધી જગત હજી તૈયાર નથી ! ’

*

આ અકસ્માત પછી ઇન્દુને મૃત્યુ વહાલું લાગ્યું. ભૂલથી કે ગોટાળાથી જે મનુષ્યો અકસ્માતમાં મૃત્યુ પામ્યા હતા, તેમની યાદીમાં ઇન્દુનું નામ હતું. ઇન્દુએ એ ભૂલ સુધારી નહિ. પૂનામાં એ ભૂલ સુધારે તેમ કોઈ હતું નહિ. એટલે જગતે જાણી લીધું કે દીવાનો ચિત્રકાર ઇન્દુ હવે નથી. હૈદરાબાદનો તેનો એકાંત ઓરડો શાંત ધોરતો હતો. જ્યારે હૈદરાબાદ અને આસપાસની દુનિયાને માલૂમ પડ્યું કે ચિત્રકાર ઇન્દુ હવે નથી, ત્યારે નાના બાળકની માફક જે નથી એને માટે જગતની લાલસા વધી ! હૈદરાબાદ ઇન્દુનાં ચિત્રોની શોધમાં પડ્યું ! ને ટેકચંદ એનો કુલમુખત્યાર હોવાથી એ મોંમાગ્યા દામ લેવા લાગ્યો !

ન્યાયાધીશ તારિકાપ્રસાદે જીવતા ઇન્દુને જોયો હતો; ને એ કલ્પનાના ભૂતને ચિત્રો ચીતરવાના ઢોંગ મૂકી દષ્ટ કોઈ વધારે નફાકારક ધંધો કરવા શિખામણ આપી હતી. પણ આજે ઇન્દુના મૃત્યુ પછી તારિકાપ્રસાદને ઇન્દુની કૃતિ ખરીદવી હતી !

*

ઇન્દુ પૂનાથી પણ ચાલ્યો ગયો હતો. તેના મૃત્યુ વિષે કાંઈ શંકા જ ન હતી. ઇન્દુ એક નાના ગામડામાં ચાલ્યો ગયો ને ત્યાં ગામડિયાઓને રામકથા સંભળાવી પોતાનું

માડું ગળડાવવા લાગ્યો ! નવરાશને સમયે એ નદીના કિનારા પર રેતીમાં, ટેકરીઓ પર ને વૃક્ષોના ઝુંડમાં બહુ રખડતો. ગામડિયાઓને આ જરા વિચિત્ર લાગતું. પણ ક્યારેક, મનુષ્ય વિચિત્ર છે એમ ધારી શહેરો તેને ભારી નાખે છે, ત્યારે ગામડું તેને નિભાવે છે ! ઇન્દુની વિચિત્રતા ગામડામાં જુલાઈ ગઈ ને ધીમે ધીમે એને ત્યાં નાના ગામડાનાં ઘણાં મોટાં માણસો ખેસતાં થયાં.

ઇન્દુને ત્યાં આનંદી હમેશાં દૂધ આપવા આવતી. આનંદીને ગામડાના લોકો તો આજુદી કહેતા. મહિયારીનો આ જૂનો કોયડો હમેશાં નવો જ રહેશે. દૂધવાળી સાથેનો સ્નેહ જગત જોઈ જોઈને જૂનું થયું છે, છતાં હજી એ સ્નેહ એમ જ જોડાય છે. કદાચ આ કોયડો જૂનો થશે, ત્યારે જગત નવું ઘડાતું હશે !

ઇન્દુ ચિત્રોમાં રંગ પૂરતો ત્યારે આનંદી ક્યારેક તે જોવા જીભી રહેતી. એમ કરતાં એ ચિત્રમય થવા લાગી.

એક દિવસ ઇન્દુને તાવ આવ્યો હતો. આનંદીનો માયાળુ હાથ આ પરદેશીના ગરમ કપાળ પર ફરી રહ્યો હતો. ઇન્દુ ધીમેધીમે આ મૂર્તિને ચિત્રમાં દોરવા મથતો હતો.

વખત જતાં આનંદી ઇન્દુની શિખ્યા થઈ. તે કાંઈક રસ લેતી પણ થઈ, ને એની બોલી પણ કાંઈક વધારે સ્વચ્છ ને સુંદર બની.

*

એક દિવસ એને ખખર પડી કે ઇન્દુ પૂના જવાનો છે. પાછલા પહોરનો વરસાદ હતો ને ઇન્દુનું ફળિયું છબ્બળિયાં

પાણીથી ભરાયું હતું. ત્યાં આનંદી આવતી હતી. ઇન્દુ પોતાના બારણામાં ઊભો હતો. હજી સંધ્યા પડતી જતી હતી; ને આજે સંધ્યા ખીલી હતી. પોતાનો નવરંગી સાળુ સાયવી તેને પાણી ન અડકે એમ જરા અધ્ધર લઈ આનંદી જાણે સંગીતનો સૂર કંઠમાંથી આવે તેમ ધીમે પગને પાણીમાં જીગજીગિયાં પાડતી હતી ! એની કાંખીનો રણકો પાણીમાં થયો કે નહિ તે ખચર નથી; પણ તે દ્વાર પાસે આવી ઊભી ત્યારે એના સુંદર પગ પર કાંખી કડલી વિના ન રહી. એ આખો દેખાવ સંગીતમય—કલામય—હતો. ઇન્દુ જન્ય છે ને કદાચ પાછો નહિ આવે એમ હતું. તેથી આનંદી રજા લેવા આવી હતી.

‘હવે તમે જાઓ છો ?’ આનંદીએ કહ્યું.

‘હા, કદાચ.’

આનંદી કાંખી પડી : ‘હવે પાછા નહિ આવો ?’

‘વળી ક્યારેક આવીશ.’

આનંદીનો ચહેરો લેવાઈ ગયો. એ કરુણ છાપ ઇન્દુને ટેપ રહ્યો : ‘એમ ગભરાઓ છો શું ?’

આનંદી જરાક મીઠું હસી. એ હસવું વધારે રોવરાવે તેવું હતું ! ચિત્રકારને એ ખૂંચ્યું. તે બોલ્યો : ‘આનંદી ! હું પાછો જરૂર આવીશ.’

આનંદી બધું બળ મેળું કરીને બોલી : ‘મને ભૂલતા નહિ હો !’

ઇન્દુ ચિત્રવત્ સ્થિર ઊભો રહ્યો. આનંદીનો સ્વર વિવેકભર્યો ન હતો—દર્દભર્યો હતો. આવી ધન્ય પળમાં

મનુષ્યનો આત્મા દેખાય છે. આત્મા દેખાય ત્યારે બેચાર કલા એકઠી થાય છે ! આનંદીના સ્વરમાં સંગીત હતું; પરંતુ એ સંગીતની અસર થાય તે પહેલાં આખા ચહેરા પર પથરાયેલા કરુણતાભર્યા ભાવ હૃદયમાં પેસી ગયે તેવું હતું. ને આનંદી પોતે :સૌન્દર્યભૂતિ' તો હતી જ. એક કલાનો ઉપાસક આ ત્રણ કલાનો સંયોગ જોઈ સ્તબ્ધ થિભો.

તે આખી રાત્રિ, આનંદી જે સમયે ' મને ભૂલતા નહિ, હો ' એ શબ્દો બોલી તે સમયનો એનો ચહેરો લાવવા પીંછી અને રંગ પર ઇન્દુ ગુલમ કરવા લાગ્યો ! પરંતુ વ્યર્થ. આનંદીનો ચહેરો કલાની કસોટી કરાવે તેવો હતો.

બીજે દિવસે ઇન્દુ ગયો નહિ. આનંદી તો દૂધ દેવા આવી જ હતી. પણ આજે ઇન્દુ દૂધ લેવાના વાસણને અદ્વૈતે રંગનો ખાતો લાગ્યો : શ્વેતો ચિત્રકાર !

આ રાતને ઘણા દિવસ વીત્યા. ઇન્દુ આનંદી સામું જુએ છે, પણ બોલતો નથી. એક દિવસ ઇન્દુએ કહ્યું : આનંદી ?

‘ શું ? ’

‘ એક કામ પડ્યું છે. ’

‘ બોલો. ’

‘ આ તારો ચહેરો મને ચીતરવા દે ! ’

‘ હ્યો હ્યો, એવું તે હોય ? ’

પણ ત્યાર પછી આનંદી હમેશાં ઇન્દુ પાસે વધારે વખત થોભતી. ઇન્દુ હમેશાં એની સાથે વાતો કરતો એટો જ હોય !

૫

જગત માત્ર પાંગળું કે આંધળું જ નથી; અદેખું પણ છે. તે ગામડામાં કેઈ બેચાર ધર્મના ચાંભલા હશે, તેમને આ પ્રસંગ ઠીક ન લાગ્યો. હવે તો ઇન્દુએ સાચે જ પૂના જવાની તૈયારી કરી. પાછી આનંદી આવી—એ જ વેષમાં, આજે પણ વરસાદ હતો.

‘તમે જાઓ છો?’ તે બોલી.

‘હા; આ વખતે તો ચોક્કસ.’

‘ક્યારે?’

‘કાલે સવારે.’

‘મને ભૂલી જશો?’

‘તને ભૂલી શકું?’

આનંદી પાછું તે જ બોલી: ‘મને ભૂલતા નહિ હો!’ ચિત્રકાર ચંસ પાડી બિડ્યો: ‘આનંદી! ધડીબર એમ ને એમ રહે! બસ, એમ જ. જરાક આમ. હં, બસ.’

એની પોંછી કામ પર હતી, ને આંખ આનંદી સાથે મળતી હતી હતી. એ કામ અપૂર્ણ રહ્યું, પણ ચિત્રકારને ગયેલું ચિત્ર પાછું મળ્યું હતું, તેણે આખી રાત્રિ ચિત્ર દોરવામાં કાઢી. આખાંદ એ જ આનંદી! જાણે આત્મા બોલી રહ્યો છે: ‘મને ભૂલતા નહિ!’

ઇન્દુ બીજે દિવસે પૂના પહોંચ્યો. સ્ટેશને જ આનંદી મળી. તે રડી પડી.

‘અરે, આનંદી! તું અહીંયાં?’

આનંદી ચિત્રકાર સામે જોઈ રહી: ‘કેમ ન આવું?’

‘ના રે, ગાંડી! ઘર છોડાય?’

આનંદી કાંઈ બોલી નહિ.

ઈન્દુ તેના તરફ ઢળી પડ્યો: ‘આનંદી! તારે કોઈ નથી?’

‘ના, એક તમે છો.’

આનંદીને એક વૃદ્ધ કાકી સિવાય કોઈ જ હતું નહિ.

૬

ઈન્દુ અને આનંદી હવે હૈદરાબાદ આવી પહોંચ્યાં છે. ઈન્દુ પોતાના એક મિત્રને ગુપ્ત રીતે મળ્યો.

‘અરે, ઈન્દુ! તું ક્યાંથી? અરે! મરી ગયેલો માણસ!’ તે આમો બન્યો.

‘જો, હું આ જિલ્લો! જગતને ઠગવા આવ્યા છું!’

‘તું શું કહે છે? ઈન્દુનાં ચિત્રો હવે . . .’

‘અરે! ન્યાયાધીશ તારિકાપ્રસાદે તારું છેલ્લું ચિત્ર ખરીદી લીધું!’

‘ટેકચંદની ભવિષ્યવાણી ફળા ખરી!’ ઈન્દુએ જરા હાસ્યમાં કહ્યું.

‘હવે શું કરવું?’

‘તું શું ધારે છે?’

મારો અંધ ‘સ્કુડિયો’ તું ખોલ. તેમાંનાં ચિત્રો મૃત્યુ પામેલા દીવાના ઈન્દુનાં છે. તે વેચી માર! જગતને ફરી આટલું ઠગ્યા પછી હું પ્રગટ થાઉં. મારા મૃત્યુનો પૂરો લાભ લઈ લઉં?’

‘એ જ વખતે તારી કલામાંથી સૌન્દર્ય’ ઊડી જશે ! તારું વ્યક્તિત્વ ગુમાવ્યા પછી તને પૂજે એટલું બેવકૂફ એ નથી. કલાવીર તો સમાજનો આદર્શ પુરૂષ હોય !’

૭

ઇન્દુ પ્રગટ થયો; પણ જગત દેને વધાવી શકે તેવી રીતે. ટેકચંદનો નફો ગયો ને એ જ વખતે ઇન્દુનું ‘છેલ્લું’ ચિત્ર—‘મને ભૂલતા નહિ’ જાણેમાં આવ્યું. હૈદરાબાદ આજે ઘેલું હતું, ચિત્રમાં જાણે સંપૂર્ણ સાંભળી શકાય છે; રંગમાંથી જાણે ફોરમ છૂટે છે; જાણે લાગણી વીણી શકાય છે ! આનંદીનું સૌન્દર્ય હૈદરાબાદ નિર્ધર રહ્યું. ખુદ આનંદી ખોસે છે ! જાણે આનંદીનો આત્મા ચહેરા પર ખીલી આવ્યો છે. જાણે આનંદી રડાવી રહી છે ! કેટલું સુંદર !

પણ આ વાત એટલેથી જ ન અટકી. ગામડાની આનંદી શહેરમાં ધીમે ધીમે ઘસાતી ગઈ, ને અકસ્માત મૃત્યુ પામી ! ચિત્રકાર એકસો ઘરમાં ઘૂમી રહ્યો છે. હવે કોઈ ચિત્ર એને પ્યારું નથી. કોઈ વાત પર એનું મન નથી. આજે હૈદરાબાદની અશા કણી ! ઇન્દુ ખરેખર ‘દીવાનો’ બની ગયો ? આનંદીનું સ્મશાન એ જ ઇન્દુનું ઘર થઈ પડ્યું. આખું હૈદરાબાદ ખુલ્લી નજરે જોતું કે ઇન્દુ ત્યાં જ બેસી રહેતો. એણે ત્યાં એક નાનું સુંદર મંદિર બંધાવ્યું.

ઇન્દુ આજે ઠીક શાંત ચિત્તે ઘરમાં બેઠો હતો. એટલામાં ન્યાયાધીશ તારિશ્વરપ્રસાદ આવ્યો. તેણે મોટામાં મોટી ઇન્દુ કહે તેવડી રકમે એ ‘છેલ્લું’ ચિત્ર’ ખરીદવા માંગણી કરી !

ઇન્દુ તેના તરફ શૂન્ય દષ્ટિથી જોઈ રહ્યો. કંઈ પણ
બોલ્યા વિના તેણે માત્ર બારણા તરફ આંગળી બતાવી.

‘ ઠીક; હું જાઉં છું, પણ પછી પસ્તાશો હોં. ’

ઇન્દુએ આકાશ તરફ જોયું !

તારિકાપ્રસાદે વધારે ન બોલતાં પાછું ફરવું યોગ્ય
ધાર્યું. તે પાછો ફર્યો એલા ચિત્રકારે હાથમાં કલમ લીધી
ને ચિત્ર નીચે લખ્યું :

‘ જીવનસખી ! આ તુજ વિના તે ગય કોને અરપિયું ? ’

એની છખી

મહેંદ્રને લાગ્યું કે દાળમાં ફેંક કાળું છે. માણસ એવઢૂક હોય કે નીચ હોય. એવું બન્યું હતું કે મહેંદ્રના ઘરની જ સામે એક માણસ રહેતો. તે હંમેશાં વહેલો ઊઠી મહેંદ્રના ઘર સામે તાકીને બેસતો, ને ઇદિરા આમથી તેમ ફરે એ બધું જોતો. પછી ઇદિરા માથું ઓળવા બેસે એટલે જાણે એને શિકાર આવ્યો. એ આંખ પણ ફેરવે નહિ. જોયાં કરે—તાક્યાં જ કરે. મહેંદ્રે જાણ્યું; માણસ એવઢૂક છે. નીચ છે અથવા ગાંડો છે. તેણે એ વાત પ્રત્યે પ્રથમ તો દુર્લ્લ કયું, પણ તેમ તેમ માણસની વિચિત્રતા વધતી ગઈ. મહેંદ્રની શંકા સખળ થવાનું એક કારણ હતું. એને લાં આખો દિવસ શન્યકાર રહે પણ રાત્રે ધમાલ લાગી જ હોય.

થોડા દિવસ પછી તેણે ઘર બદલાવ્યું. મહેંદ્રની પાછળ જ પેલો માણસ ઘરની તપાસ કરતો હતો. ને તેણે પણ એક ઘર શોધી કાઢ્યું. પહેલાંના ઘર કરતાં એ વધારે સારું ન હતું પણ વધારે ચોખ્ખ હતું. મહેંદ્રની સ્ત્રી ઇદિરાના દીવાનખંડ સામે જ તે દીવાના માણસની બેઠક હતી.

આવું ક્યાં સુધી સહન થાય? મહેંદ્રે તેને ખરાબર ઝપાટામાં લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે ધીમે ધીમે તેની સાથે મિત્રતા બાંધી. તેને ખબર પડી કે તેનું નામ સરોજ હતું. સરોજનો ગાઢ મિત્ર પ્રફુલ્લચંદ્ર મહેંદ્રની સાથે જ ઓફિસમાં હતો. પ્રફુલ્લચંદ્ર મારફત મહેંદ્રને સરોજની થોડી થોડી ખબર મળી. સરોજ એકલો જ હતો. હવે મહેંદ્રને તેને ક્યારેક જમવાનું આમંત્રણ આપતો. પણ એની દૃષ્ટિ ઘંદિરા પર છાની ચોટી જ હોય! બેવકૂફ માણસ!

મહેંદ્રે થોડા દિવસ ઘંદિરાને બહાર ન નીકળવા કહ્યું. હવે સરોજ પણ ઘરમાં જ રહેતો. મહેંદ્રને ચોક્કસ ખાતરી થઈ કે સરોજ બેવકૂફ નથી, પણ નીચ છે.

પ્રફુલ્લ સરોજને ત્યાં વારંવાર આવતો. સરોજ એકલો હતો. એટલે ત્યાં પ્રફુલ્લને કેટલીક સ્વતંત્રતા મળતી. છતાં સરોજના જીવનની સઘળી હકીકત પ્રફુલ્લ જાણતો એમ કહી શકાય નહિ. એટલું જાણતો કે તે રાત્રિના સાતથી આઠ ક્યાંક જાય છે. ક્યાં જાય છે તે કોઈને ખબર ન હતી, ને આખો દિવસ તો ઘેર જ બેસે છે એ મહેંદ્રે કહ્યું હતું.

વ્યવહારવિરુદ્ધનું જીવન સાધારણ માણસને આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે. પ્રફુલ્લને લાગ્યું કે સરોજ સંબંધી કંઈક વધારે જાણવું જોઈએ.

એક દિવસે મહેંદ્રે જોઈવણ કરી કે આજે સરોજને નક્કી ઠગવો છે. તેણે પ્રફુલ્લને વાત કરી. પ્રફુલ્લને મશ્કરી મળે તો જમવું ન ગમે. એનો સ્વભાવ સાહસિક ને કુતૂહલપૂર્ણ. તે દિવસે સાંજે સરોજ નીકળ્યો ત્યારે બન્ને પાછળ નીકળ્યા.

સરોજ ગલીકૂંચી વટાવી એક ઝાડ પાસે આવી પહોંચ્યો ને ત્યાંથી સીધો એક તદ્દન સાદા જેવા ઘરમાં ચાલ્યો. તેના ગયા પછી ત્યાં દીવો પ્રગટ્યો. અંદર કોઈ ખીણું નથી એટલી મહેંદ્ર તથા પ્રકુલ્લને ખાતરી થઈ. સરોજે દાર બંધ કર્યું ને મહેંદ્ર તથા પ્રકુલ્લ ત્યાં વિચાર કરતા રહ્યા. આજે સરોજ હમેશ કરતાં વધારે વખત રહ્યો. તે પાછો નીકળ્યો ત્યારે તેના હાથમાં એક સુંદર છબી હતી. મહેંદ્રે કહ્યું: 'પ્રકુલ્લ? સરોજ શું કામ કરે છે?'

‘એ જ ખબર નથી તો?’

‘ત્યારે તું એક કામ કરીશ?’

‘શું?’

‘સરોજને હવે ઘેર ગયા પછી તરત નાટક જેવા તેડી જા.’

‘તે તો આવશે જ.’

‘ખીણ વ્યવસ્થા હું કરીશ ને તને પછી કહીશ.’

પ્રકુલ્લ સરોજ સાથે ઘેર પહોંચ્યો. ને તે બંને નાટકમાં બિપડ્યા. પછી મહેંદ્રે ધીમેથી સરોજના ઘરમાં પગ મૂક્યો. મહેંદ્રે દીવાનખંડમાં પ્રવેશ કર્યો. ઉપરની બધી બારી ખુલ્લી જ હતી. દાદરનું બારણું બંધ કરતાં પણ સરોજ જૂલ્યો હતો: ને નીચેના ખંડની એક બારી અર્ધા ખુલ્લી હતી. મહેંદ્રે ત્યાંથી ઘરમાં જઈ જો છબી સરોજના હાથમાં જોઈ હતી તે તરત ઉપાડી. એને જોવાનો વખત ન હતો. તરત રવાના ગઈ ગયો.

સરોજ રાત્રે આવી સૂઈ ગયો. સવારે મહેંદ્ર આનંદપૂર્વક પોતાના ખંડમાં બેઠો. હાથ દબાવી સરોજ તરફ જોઈ રહ્યો હતો. આજે મહેંદ્રે મોટી શોધ કરી હતી.

એણે ચોર શોધ્યો હતો. સરોજ ચિત્રકાર હતો ને ઇન્દિરાની છબી તેણે ચીતરી હતી. મહેન્દ્રે તે પડાવી હતી, ને તે તરફ ઇન્દિરા જોઈ રહી હતી. તે વારંવાર બોલતી હતી: ‘તમારી ભૂલ થાય છે! મારી આંખ આવી કેમળ ક્યાં છે? આ છબી તો કેમળ આંખ હોય તેવી છે.’

‘એ તને ખબર ન પડે,’ કલારસિક મહેન્દ્ર બોલ્યો.

‘છબી જાણે કેમ એણે રોતાં રોતાં કરી હોય!’ ઇન્દિરાએ વધુ પુરાવો આપ્યો.

મહેન્દ્રે સરોજની મેડી તરફ નજર નાંખતાં કહ્યું: ‘એ તને ખબર ન પડે. જે સામે શોધાશોધ ચાલી રહી છે!’

‘અરે પણ તમે છબી ન લાવ્યા હોત તો. ભલે ને બીચારો ચીતરે! વળી આ છબી મારી ન હોય.’

‘સાચું!’ મહેન્દ્રે હાંડે પેટે જવાબ આપ્યો. સરોજ ચારે તરફ શોધતો હતો. એણે છબી રાત્ર લાવીને મૂકી એ ચોક્કસ હતું. એટલામાં પ્રફુલ્લ આવી પહોંચ્યો.

‘પ્રફુલ્લ! આપણે છબી કાલે અહીં મૂકી કે?’

‘છબી?’

‘હા, કાલે તારી સાથે આવ્યા ત્યારે છબી હતી.’

‘પણ કેમ હતી?’

સરોજ ખિન્નયો: ‘પણ જય ક્યાં?’

પ્રફુલ્લ મનનાં શરમાયો. તેને લાવ્યું કે મહેન્દ્રે છબી ચોરી હતી. તે પરખારો મહેન્દ્રને ત્યાં ગયો. મહેન્દ્ર પ્રફુલ્લને જોતાં જ હસી પડ્યો. પ્રફુલ્લ હસ્યો ખરો, પણ મહેન્દ્રની વાત એને ગમી નહિ.

‘ત્યારે તે છબી હતી ?’

‘હારતો.’

‘કેની છે ?’

‘કહું ? હસવા જેવું છે.’

‘શું ?’

‘અરે ! આ ઇન્દિરાની !’

‘સાચું ?’

‘હા. આ રહી !’

છબી ઇન્દિરાની હતી. માત્ર આંખમાં જરાક ફેર હતો—
ચહેરો વધારે ભવ્ય અને પ્રૌઢ હતો.

‘સરોજ ચિત્રકાર લાગે છે,’ પ્રકુલ્લ બોલ્યો. ‘હવે
શું કરવું છે ?’

‘વગર પૈસે એક છબી !’ મહેંદ્રે હસતાં હસતાં
જવાબ દીધો.

પ્રકુલ્લ બોલ્યો નહિ. એને ખોટું લાગ્યું. ત્યાર પછી
એ મહેંદ્રને ત્યાં બહુ જતો નહિ.

પ્રકુલ્લે જોયું કે હવે સરોજ ફિક્કો પડતો જાય છે.
એના ચહેરા પર આંમુના ડાઘ પણ હોય છે. મહેંદ્ર કહેતો
કે હવે તેણે બીજાના ઘર તરફ જોવાની કુટેવ છોડી છે.
પ્રકુલ્લનું અંતઃકરણ બળતું પણ પોતે દોષિત હતો. માત્ર
સરોજની ગમગીની વધતી જતી જોઈ, તે શી રીતે દૂર
કરવી એ ચિંતામાં તે પડ્યો. એણે તપાસ કરવી
શરૂ કરી કે હવે સરોજ રાત્રે ક્યાં જાય છે કે
નહિ ? સરોજ રાત્રે જતો પણ હવે બહુ થોડી જ વાર

ટકતો. તે અધીં કલાકમાં જ પાછો ફરતો. હજી એ કચારેક પૂછતો: ‘પ્રકુલ્લ ! આપણે છપ્પી લાવ્યા હતા કે નહિ ?’

પ્રકુલ્લ બળતે અંતઃકરણે જવાબ દેતો : ‘લાવ્યા હતા એ વાત ચોક્કસ છે. ગુમ થઈ લાગે છે. તમને એ બહુ ઉપયોગી હતી ?’

‘હા.’

‘પૈસાની ખોટ બતી હશે તો હું પૂરીશ.’

‘પૈસા સિવાય જ એ ઉપયોગી હતી,’ સરોજ આટલું બોલી ફિક્કો પડી જતો. એના નયનમાં દર્દ હતું. પ્રકુલ્લનું અંતઃકરણ બહુ ડંખતું, પણ મહેંદ્રને છપ્પી છોડવી ન હતી. તે કહેતો: ‘મારી રગ્ન વિના ઇન્દિરાની છપ્પી લેવા માટે હું તેના પર વધારે ન કરી એમું તો સારું.’

સરોજના ચહેરા પર ઉદાસીનતા છવાય છે એ જોઈ એક દિવસે પ્રકુલ્લે તેને મહેંદ્રને ત્યાં તેડી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. સરોજના એકદમ બદલાયેલા વર્તનથી મહેંદ્રને પણ આશ્ચર્ય થયું હતું: સરોજે હવે કોઈ દિવસ મહેંદ્રના ઘર તરફ જોયું છે એ બન્યું નથી. મહેંદ્ર ઇન્દિરાને કહેતો: ‘જોયું ! એને ખબર છે કે છપ્પી મારી પાસે છે પણ બોલી શકે તેમ નથી. એટલા માટે જ એના વર્તનમાં આ અસાધારણ ફેરફાર છે.’

ઇન્દિરા કાંઈ બોલતી નહિ. સરોજના ચહેરા પર એને વિશ્વાસ હતો. અને તેથી એ સરોજની વિરુદ્ધ ન બોલતાં હમેશાં છાની રહેતી.

એક દિવસ પ્રકુલ્લ સરોજને લઈને મહેંદ્રને ત્યાં આવ્યો.

મહેંદ્રે વાતમાં ને વાતમાં પૂછ્યું :

‘સરોજ! તમારું ચિત્રકામ બહુ જ વખણાય છે!’

મહેંદ્ર સરોજનું ‘માપ’ કાઢતો હતો.

‘મને સાધારણ શોખ છે,’ સરોજે ટૂંકામાં જવાબ આપ્યો.

‘કોઈની છબી ચીતરી છે ખરી?’

‘ના, ના, હમણાં તો નહિ.’

મહેંદ્ર જોઈ રહ્યો : ‘કેટલી ધૃષ્ટતા!’

‘અહીં તમારું કોઈ સગું નથી કે શું?’

‘નહિસ્તો.’

પ્રકૃત્તે વાત બદલવાના હેતુથી કહ્યું : ‘સરોજ આજે એક સવાલ પૂછું?’

મહેંદ્ર જોઈ રહ્યો. સરોજ બોલ્યો : ‘પૂછ.’

‘હમેશ સાંજે તું ક્યાં જાય છે?’

‘કેમ બીજે ક્યાં? મારે ઘેર!’

‘એ તારું ઘર છે?’

‘હા.’

છદિરાએ પ્રવેશ કર્યો. સરોજે ટીકી ટીકીને જોયું. મહેંદ્રે વિચાર્યું : ‘જોયું, એનો ચહેરો હજી છદિરાને દેખી ફરે છે. આ નીચતાની કાંઈ હદ છે?’ એ રહી શક્યો નહિ. એણે ઉતાવળે પૂછ્યું : ‘ત્યારે તમે હમણાં છબી ચીતરી નથી કાં?’ સરોજે જવાબ વાળ્યો : ‘હમણાં છબી ચીતરી નથી. માત્ર—’

‘માત્ર?’ મહેંદ્રે પૂછ્યું.

‘એક અપવાદ સિવાય.’

‘કાણુ અપવાદ?’

‘ઇદિરા! અને તે પણ રાત્રે જ. મારા જૂના ઘરમાં.’

મહેન્દ્ર ઊભો થઈ ગયો. ઇદિરા જોઈ રહી. મહેન્દ્રની પાછળ જ છપી હતી. મહેન્દ્રે ક્રોધમાં કહ્યું : ‘ઇદિરાની આ છપી રમ્મ સિવાય . . .’

‘રમ્મ?’ સરોજે પૂછ્યું.

‘હાસ્તો, જુઓ આ છપી.’

સરોજ છપી તરફ દોડ્યો, એ ગદ્ગદ કંઠે બોલી બોલ્યો : ‘અરે! આ જ મારી ખોવાયેલી છપી. આ જ મારી માની છપી!’

‘તમારી માની છપી? આ તમારી મા છે?’ મહેન્દ્રનો અવાજ ધીમે પડી ગયો.

‘હા, મારી મા ઇદિરા. એ મરી ગઈ. ઘણું વર્ષો થયાં. એના ચહેરા જેવો જ બીજો ચહેરો. . . આ . . . ઇદિરાનો છે.’

સરોજની આંખમાંથી આંસુ ટપકતાં હતાં ને છપીના પગ ધોવાતા હતા.

વૃદ્ધ માતાનાં નયન

સુધીરનું ભવિષ્ય એના પિતાએ પણ સારું ન હોતું જ થાયું. પહેલેથી જ તે એટલો સત્યપ્રિય હતો કે સારા સંસારમાં કોઈએ એને સારો ન માન્યો. રામચરણના મૃત્યુ પછી અધો ભાર સુધીર ઉપર આવ્યો. તેની મા પણ ગર્હ ને હવે સુધીર પોતાની વૃદ્ધ દાદીમા સાથે રહે છે.

સુધીરને ગામના વૃદ્ધોં ચાહતા, કારણ કે સુધીરના સ્વભાવમાં ચાહવા જેવું બહુ હતું. તે ખૂટમોઝાં પહેરીને નહિ નીકળે. વચ્ચે મંદિર આવે તો ચોક્કસ દર્શન કરે. કોઈ મરે ત્યારે સુધીર સૌથી પહેલો ઊભો જ હોય. ગામના જુવાનો સુધીરને પોતાનો માનતા. સુધીર તેમની પાસે 'શેક્સ-પિયર' વાંચતો હોય કે રાજ્યતંત્રની રચના સમજાવતો હોય. નાનાં છોકરાંને સુધીરનાં પતાસાં પર ખ્યાર હતો. સ્ત્રીઓને ખાતરી હતી કે ઘૂંઘટ ન હોય તોપણ સુધીર પોતાની આંખ ઊંચી કરનાર નથી. વૃદ્ધ માતાનો સુધીર આમ ધર કરતાં પરનો વધારે હતો. ઘણાએ સુધીરને

‘કેવડો’ કહેવાનું શરૂ કર્યું હતું ! પણ સુધીરની મીઠાશ તો સૌને સરખે ભાગે મળતી.

પણ જે માણસો પરનાં વધારે બને છે, તેઓ જ બીજા માણસોને પોતાનાં બનાવી શકે છે. ભદ્રાવતીનાં વિશાળ રેતીના તટમાં જ્યારે ભદ્રપુરનાં માણસો મળતાં ત્યારે સૌની આંખ સુધીર પર રહેતી. સુધીર ગામનો રાજા હતો. તે જ્યાં ફરે ત્યાં સ્ત્રીઓ શેરી સ્વચ્છ કર્યા વિના રહે નહિ. સુધીરે કહ્યું કે પોતાનું ફળી ને શેરી વાળવાં એ આપણે ‘મ્યુનિસિપાલિટી’નો હક્ક છે. દરેક શેરીનાં માણસો પોતાની શેરી માટે જવાબદાર હતાં, ને એ રીતે ભદ્રનું ગૃહતંત્ર તો સ્વાધીન હતું.

સુધીર ગામમાં ફરતો. આખા ગામને કલાના પાયા પર ગોઠવ્યું હતું. પૂંજે વણકર અને નથુ વણકર પોતાની આસપાસનો પ્રદેશ એવો સ્વચ્છ રાખી રહ્યા હતા કે સારું હિંદુગૃહ પણ તેની પાસે શરમાય.

ગામના જ પાદરમાંથી લાવેલી ઘોળા ધૂળની ગાર એમનાં ગૃહને છેટેથી ચક્રચકિત બનાવતી; વચ્ચે તેની દીકરીએ ગેરુનાં સુંદર ચિત્રો કાઢ્યાં હતાં. દાર પર એક બે પોતાના જ ભરતકામના ‘ચાકળા’ લટકાવ્યા હતા. આખું યુરોપ ચંત્રની ધમાલ કરી મૂકે છતાં ભદ્રમાં પેસી જવાય એવું કોઈ દાર જ નહિ.

પરંતુ ઇતિહાસનું એક પાનું હમ્મેશાં કાળું હોય છે. શું આજની કે શું વર્ષો પહેલાંની જીતનાર પ્રજાએ હમ્મેશાં જીતેલી પ્રજાના વીર પુરુષોને અધમ બનાવ્યા છે. એમને

એક અથવા બીજી રીતે પ્રજ્ઞના અંતઃકરણથી જુદાં પાડ્યાં છે.

સુધીર ઘણી વખત ગામમાં ફરતો. તેને છાની રીતે પૂજનાર એક હૃદય હતું. સુધીરના સ્વચ્છ કૃષ્ણીમાં જઈને વૃદ્ધ માતા પાસે તારા હમેશાં ફૂલ મૂકી આવતી. પોતાના કર-ચલીવાળા હાથને ભમર પાસે રાખી, વૃદ્ધ માતા તારાનું મુખ જોતાં. ચહેરો દેખાતો નહિ છતાં ઝાંખું અવલોકન કરી વૃદ્ધ માતા હમેશાં બોલતાં : ‘કાણુ બેટા તારા કે ?’

તારા ક્યારેક તો કાંતેલું સૂતર આપી આવતી. સુધીરને એ બહુ જ ગમતું. તારાની છાની ભક્તિ પ્રેમની. . . પણ હદ વટાવવાની તૈયારીમાં હતી. સુધીરને બારીમાંથી છાની રીતે જોનાર તારા. સુધીર ઘેર ન હોય ત્યારે તેની મા પાસે બેસી એની ઓરડી સાફ કરનાર તારા. એક વખત તારા ઓરડી સાફ કરતી હતી. અચાનક તેની દૃષ્ટિ એક કવર પર પડી. તેણે સહજ બોલ્યું. તેમાં આટલા જ શબ્દો હતા: ચેતજો.

સુધીર તે દિવસે ઘેર ઘેર ફરતો હતો. દરેકે દરેક માણસને ઉત્સાહ આપતો હતો. તારા તેને રસ્તામાં મળી. ‘તારા !’ સુધીરે કહ્યું. એક સ્નેહી બોલે તે કરતાં એક પૂજ્ય માણસ બોલે છે એવું તારાને લાગ્યું. ‘હવે જ જોવાનું છે. ગેરહાજરી હોય તો માતાને કેવાં સાચવો છો !’

તારાએ જરાક શરમાઈને કહ્યું : ‘જેજો. પણ એવું કાંઈ છે ?’

સુધીરે પ્રસન્ન ચિત્તે હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો : ‘એવું કાંઈ નથી પણ ચેતવણી હોય તો સારું.’

તારા આશ્ચર્યચકિત નયને સામું જોઈ રહી.

એનો સ્નેહ સ્નેહની સીમા ઓળંગી જાય તેમ લાગતું હતું. તે ત્યાંથી ચાલી ગઈ.

‘દાદીમા !’ સુધીરે ઘરમાં આવતાં કહ્યું, ‘આજે મને માથું દુખે છે.’

દાદીમા જોટલાં સાદાં હતાં તેટલાં ભોળાં હતાં, બલા હતાં, ને જૂના જમાનાના અસલ ચિત્રરૂપે હતાં. તેનું એક જ કેન્દ્ર સુધીર હતો. સુધીરની વહુ આવે ત્યાં સુધી જ દાદીમા જીવવાનાં હતાં.

‘બેટા ! ત્યારે હવે આજે નિરાંતે સૂઈ જા.’

‘મા ! એમ થાય છે કે દવા કરાવા જાઉં !’

‘ના, બેટા ! ડાક્ટરને કાંઈ ખબર હોય નહિ,’ દાદીમા ડાક્ટરના નામથી ધ્રુજતાં અને યુરોપિયન ટોપી એમને મન સત્તાની છેલ્લી પ્યાલી હતી, યુરોપિયન ટોપી ગમે તે કરે.

‘રાજેન્દ્રરાવ છે ને ?’

‘હા, એ ઠીક. રાજેન્દ્રરાવની દેશી વૈદકની પદ્ધતિ સારી. તો બલે જા. પણ સાંજે આવીશ કે કાલે ?’

‘એ દિવસ પછી.’

સુધીર નીકળ્યો. એને ખબર જ હતી. રસ્તામાં જ તેના પર હુમલો થયો. સુધીર લોકમત કેળવવા માટે દરિયાવર્સિંગ ફોજદારના હાથમાં હતો.

ગામમાં ખબર ફેલાણી કે સુધીર પકડાયો છે. તારા આજે આવી પણ સુધીરની ઓરડી બંધ હતી.

‘ ડાશીમા ! ’ દરિયાવસિંગે સુધીરની દાદીને કહ્યું, ‘ તમારા દીકરા ગાંડા થયા છે માટે ગાંડાની હોસ્પિટલમાં મોકલ્યા છે ! ’

દાદીના પેટમાં ધ્રારકો પડ્યો. એણે હંમેશના રિવાજ પ્રમાણે પોતાનો નબજો હાથ આંખ આડે ધર્યો : ‘ હેં કાણુ માડી ! પૂંને ? શું કહે છે ? ’

‘ બીજું શું ? ડાશીમા ! તમારો દીકરો ગાંડો થયો છે ! ’

‘ કાણુ મારો સુધીર ? ’ ‘ મારો ’ એ શબ્દ જોલતાં ડાશીની આંખમાંથી આંસુ વાટ્યાં ગયાં : ‘ માડી ! તું કાણુ ? ’

‘ હું છું સરકારનું માણુસ. તમને તેડવા આવ્યો છું. ચાલો, એને સંભાળો. ’

‘ બહુ ઠીક કર્યું, બાપુ ! ’ ડાશીએ અંતરના ઉદ્ઘાસથી કહ્યું, ‘ સરકારનું ભલું થાગ્ને ! માડી તેં બહુ સારું કર્યું. હું શી રીતે આવીશ, બાપુ ! ’ સુધીર બહુ માંદો તો નથી ના ? બોલે છે ? સૌને આળખે છે ? ’

દરિયાવસિંગ આડું જોઈ ગયો. વૃદ્ધ માતા તો તરત દરિયાવસિંગ સાથે રવાના થઈ. તારા મળવા આવી હતી તે પણ સાથે ઊપડી. ને ગામમાં ખજર પડે તે પહેલાં તો દરિયાવની મોટર અરધે રસ્તે પહોંચી ગઈ હતી.

સુધીરને તારા મળી. સુધીરે કરુણ સ્વરે કહ્યું : ‘ તારા ! દાદીમાને બાળપણથી કેદનો ત્રાસ છે. જો સાંભળશે કે સુધીર કેદમાં છે તો દાદીમા તરત નહિ હોય. તું દાદીમાને સમજાવીશ કે હું ગાંડો થયો છું ને દેવા ચાલે છે ? ’

‘ દરિયાવસિંગે એમ જ કીધું છે ! ’

‘એણે તો દાદીમાને અહીં લાવી મારું મન ફેરવવા કર્યું છે. દયાથી નહિ. મને એ ખબર પડી. પણ હવે તું સાચું કરીશ ?’

‘હા !’

તારાએ દાદીમાને સમજાવ્યું ને દાદીમાએ તે માન્યું. દાદીમાએ જાંખી દષ્ટિથી જોયું ને સુધીરે ગાંડાનો સ્વાંગ ખરાબર જાણ્યો. માત્ર દરિયાવસિંગે જે ધાર્યું તે ન બન્યું. દાદીમાને જોયા પછી પણ સુધીર અડગ રહી શક્યો.

તારા ને સુધીરનાં વૃદ્ધ દાદીમા પાછાં આવ્યાં હતાં. તેમની ગેરહાજરીમાં દરિયાવસિંગને પણ તપાસ કરવાની મજા પડી.

‘તારા ! બેટા સુધીરની આંખ સારી હતી ?’

‘હા, દાદીમા !’ તારાએ કન્યાને યોગ્ય જરાક કોમળ સ્વરમાં કહ્યું. ‘ડાકટર કહે છે કે જલદી આરામ થશે.’ ગામના લોકો ત્યાંથી પસાર થતાં, દાદીમાને સુધીર આરામમાં આવતો જાય છે એમ ખબર કરતા ! નથુ હમેશ વાળવા આવતો ને દરેક દરેક માણસ પોતાનો એકાદ શબ્દ તો દાદીમા પાસે રજૂ કરી જતો.

બપોળે માસની મુદત કરી તારાએ વર્ષ વટાવ્યું. આજે સુધીર પાછો આવે છે. આખું ગામ ધગપતાકાથી શણગારાયું છે. ને સૌ સ્વેચ્છાએ ઉલ્લાસભર્યાં સુધીર આવવાના રસ્તા પર નજર નાંખે છે.

એ સૌની પાછળ વૃદ્ધ માતા પોતાની લાકડીના ટેકાથી ચાલતાં આવ્યાં છે. એમનાં નયન હવે કાંઈ જોઈ શકે તેમ

નથી, છતાં એની પાછળ તારા ઊભી ઊભી સુધીરના માર્ગની છોટે ઊડતી ધૂળ બતાવે છે ને વૃદ્ધ માતા વળી એક વાર ફરી એ તરફ લાંબી દ્રષ્ટિ ફેંકે છે ! તારાને સ્પર્શથી ઓળખે છે, છતાં એક હાથમાં લાકડી રાખી બીજા હાથ કપાળ આડે રાખી, વૃદ્ધ માતા તારા જે તરફ બતાવે છે તે તરફ આશાભરી નજર ફેંકે છે !

‘સુધીરદેવની જે !’ લોકોએ સુધીરની મોટર જતાં જૂમ પાડી.

‘માડી ! કોની જે ?’ દાદીમાએ તારાને પૂછ્યું. ‘કોઈ દેવની મૂર્તિ મંદિરમાં પધરાવે છે ?’

તારા હવે ઉઘાસમાં રહી શકી નહિ : ‘દાદીમા ! સુધીર સરકારના કેદી હતા. છૂટા થયા માટે આજે લોકો પૂજે છે !’

‘હેં માડી ? મારો સુધીર કેદી ?’ દાદીમા ત્યાં નીચે જ બેસી ગયાં હતાં.

દાદીમાને ચાલણુગાડીમાં બેસાડીને તારા ઘર તરફ લઈ ગઈ. દાદીમા સહન કરે તે કરતાં ઘા મોટો હતો.

‘દાદીમા ! હવે સુધીર કેદી નથી હો, આજે તો નવી વહુને લઈ આવે છે,’ ભોળી તારાએ દાદીમાને જેમ તેમ ટકાવી રાખવા નિશ્ચય કર્યો.

દાદીમાનું લક્ષ્ય પહેલેથી જ તારા પર હતું. તે ધૂનતાં બોલ્યાં, ‘અરે માડી ! તારી લક્ષ્મી જેવી ચાલ મારા ઘરમાં ન જ આવી કાં ?’

તારાએ વળી સમજાવવા યત્ન કર્યો : ‘દાદીમા !’

દાદીમાનો માત્ર અચેતન હાથ તારા પર હતો ! એ જ વખતે સુધીરે પ્રવેશ કર્યો :

‘કાં તારા ! દાદીમા શું કરે છે ? તેં સાચવ્યાં ખરાં હો !’

તારાએ સજ્જ નયને સુધીર સામે જોયું. સુધીર આખી વાત એકદમ સમજ્યો નહિ. છેવટે સમજ્યો, ત્યારે માની શક્યો નહિ.

‘અરે !’ સુધીર માત્ર એટલું જ બોલ્યો : ‘તારા ! છેવટે માએ શું કહ્યું ?’

તારાની આંખોમાંથી આંસુ ચાલ્યાં જતાં હતાં.

સુધીર ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો : ‘તારા ! કહે કહે ! મારે એ પ્રતિજ્ઞા અહીં જ લેવી છે.’

તારા શું બોલે ?

રાધારાણી

૧

તેનું નામ રાધા હતું. પણ સારા સીતાપુરમાં વૃદ્ધ-
બાળક સૌ એને રાધારાણી કહેતા.

રાધારાણી કુમળા પ્રભાતના સુગંધી પવન જેવી હતી;
તે સૌના અંતઃકરણમાં સુવાસરૂપે પ્રસરી રહી હતી. સીતા-
પુરની પશ્ચિમ બાજુથી પાંચાલનો નદીનાળાંથી ભરપૂર કળદ્રવ્ય
દુર્ગરી પ્રદેશ શરૂ થતો હતો; ને નાનામોટા ટેકરાટેકરીની હોરે
ઠેઠ બાલની સીમા સુધી ફેલાઈ રહી હતી. આ બાજુ ઘેલો
નદીનાં જોસભર્યાં પાણી ઘેલા સોમનાથનાં પગથિયાં સુધી
બટકતાં હતાં.

પાંચાલનો પ્રદેશ વૃદ્ધ પુરુષની ભવ્યતા જેવો છે:
એમાં ઠેર ઠેર સ્વરૂપ ધારણ કરેલાં ઝરા ને નાળાં ને વોંકળા
ચાલે છે; ને જમીનના આ સ્વરૂપમાં જંગલનું લલિત
સ્વરૂપ બાળી, પ્રકૃતિને ભવ્ય ને ભયાનક બનાવે છે.

સોરઠની સુંદર શાંત લલિત સ્વરૂપની કન્યા પાંચાલમાં

આવી રહી હતી. પણ એનો સુંદર સોરઠી સ્વભાવ, પાંચાલની પ્રકૃતિથી કૈંક તીખી સ્ત્રીઓમાં, થોરની વાડોમાં તીવ્ર સુગંધીથી જાણીતા 'ડાળિયા'ના ફૂલની પેઠે પ્રસરી રહ્યો હતો. રાધારાણી સીતાપુરમાં આવી ને ત્યાં પોતાનું ઘર જમાવ્યું.

શહેરમાં મોટા માળામાં બેઠેલા મોટી કાંદવાળા અરધા મનુષ્યો-અરધા દર્દીઓ, ક્યારેક એમ માને છે કે ગામડામાં જીવન હોતું જ નથી. કદાચ એ સાચું હશે, પણ આટલું ચોક્કસ છે કે મોટા શહેરમાં માળા હશે, પણ 'ઘર' તો ગામડામાં જ છે.

રાધારાણી નાનપણથી જ ઘરની રાણી જેવી જ બનીને રહેતી. પોતાના પિયરમાં હતી ત્યારે માલણ નદીના બન્ને કાંઠા પર, સૌથી સારી ચકચકિત હેલ રાધાની છે એમ સૌ કહેતાં. પાદરે થોરની વાડમાં રખડતી ત્યારે થોરનાં ડોડવાં પાડી બધી છોકરીઓ રાધારાણી પાસે સુંડલી મૂકતી, ને એક પણ લાળ લગાડ્યા વિના રાધારાણી બધાં ડોડવાં સાફ કરી શકતી. રાધારાણી નદીમાં તરતી; ઝાડ પર ચઢતી; ને સાતમઆઠમના તહેવારમાં આખું ગામ બહાર નીકળતું ત્યારે જ્યાં રાધારાણી ગવરાવતી ત્યાં કૈં જુદી જ હલક ને મીઠાશ જામતી. રામપુરના રહેવાશીઓ હજી સંભારતા કે રામપુરની બધી કન્યાઓમાં રાધાની સુગંધ હજી ઘરઘરનાં બારણાંમાં ભમી રહી છે.

રાધારાણી પરણીને સીતાપુર આવ્યાં. સીતાપુરમાં દરબાર સાહેબ પાસે એનો પતિ કારબાર કરતો. ગામમાં

પણ એની સુવાસ સારી હતી. કૃષ્ણમોહન સીતાપુરના લોકમાં પ્રતિષ્ઠિત ને સત્તાધીશ હતો. ને તેથી રામપુરની રાણી રાધા સીતાપુરમાં રાધારાણી જ રહી.

આ વાતને થોડાં વર્ષ વીત્યાં. રાધારાણીના ખોળામાં, આછા સુનેરી આકાશમાં તારા ડોકિયાં કરી રમે તેમ, બંસીમોહન રમી રહ્યો હતો. સામે બેસી કૃષ્ણમોહન આ રમત જોઈ રહ્યો હતો. એટલામાં ખડકીનું દાર ઝિઘડ્યું ને રાધારાણીના સ્વચ્છ ક્ષણિયામાં કોઈએ પ્રવેશ કર્યો.

કૃષ્ણમોહને સદાળા પાછળ જોયું. આવનાર માણસ દષ્ટિથી સૌને માપી લેતો હોય તેમ સ્થિર બિભો હતો.

‘ચંદુલાલ, અત્યારે?’

ચંદુલાલ કૃષ્ણમોહનના હાથ નીચે કામ કરતો. પણ એનો સ્વભાવ ચીકણા વાણિયા જેવો વ્યાવહારિક હતો. એ સીતાપુરમાં સૌને ઓળખતો, ને સૌની ઓળખાણમાંથી પોતાનું યુજ્જરાન કાઢતો. એનો ધંધો સવારમાં ઊઠતાં લાકડી લઈ સિરસ્તદારને ત્યાં જવું, એની સાથે ફરવું, ને નવાજૂની ભેગી કરી સાંજે દરબારને કહેવી.

હમણાં હમણાં એ કૃષ્ણમોહનને પણ ઉડાવવાની બાજી ખેલતો હતો. પહેલો પાસો નાખ્યો હતો, ને બીજીની તૈયારી હતી.

‘હા,’ ચંદુલાલે જવાબ વાળ્યો: ‘દરબારસાહેબ યાદ કરે છે.’

‘અત્યારે? છે કે?’

‘ના, ના. ખાસ કામ તો નહિ હોય. પણ, કીધું’

છે નાં? ‘અકરમીના પગ ને કરમીની જીભ’!’ એટલું બોલીને વાણિયાના જેવા મીઠા લૂખા હાસ્યથી કૃષ્ણમોહન તરફ જોઈ રહ્યો.

કૃષ્ણમોહન ધૂન્યો. કારણ કે ચંદુલાલ હસે ત્યારે સારું સીતાપુર જાણતું કે ખીજું કોઈક રડશે.

કૃષ્ણમોહન દરબાર પાસે ગયો. દરબાર એક હુક્કાની લાંબી નળીમાંથી, મુગલાઈ રીત પ્રમાણે, હુક્કો પીતા બેઠા હતા.

એમની તીણી આંખ કૃષ્ણમોહનને આવતો જોઈ વાઘની જેમ ઘૂરકવા લાગી.

‘કૃષ્ણમોહન!’ તે તરત જ બોલી ઊઠ્યા: ‘આ તમારું આવ્યું છે.’

‘શું?’

‘ખીજું શું હશે, ભાઈ?’ દરબારે કંટાળાથી જવાબ વાળ્યો: ‘કાંઈ નથી? છોકરાંથી છાશ ન પિવાય? તમારી સળગાવેલી હોળી સીતાપુરને વીંટાઈ વળશે.’

સીતાપુરને આદર્શ ગામડું બનાવવાના હેતુથી, કૃષ્ણમોહને લોકોને સ્વાધીન બનતાં શીખવ્યું હતું, ને છેલ્લા છેલ્લામાં સીતાપુરનું નાનું પ્રજામંડળ, બહારવટિયા સામે બચાવ કરવા, પોતાના જીવાનોને તાલીમ આપી, તૈયાર કરી કહ્યું હતું. આજે દરબાર પર ઉપરી અધિકારી તરફથી સખ્ત તાકીદ આવી હતી કે આવાં રાજદ્રોહી કામ જો સીતાપુરમાં ચાલશે તો જરૂર તમારી પાયમલી થશે.

‘આનો અર્થ એટલો કે સીતાપુરના લોકોએ પોતે ગુલામ રહેવું, પોતાનાં છોકરાંને ગુલામ રાખવાં, ને પછી જેમ ઢોરને રક્ષણ મળે છે તેમ. . . . .’

‘એ ગમે તેમ ભાઈ, દૂંકું ન ટચ,’ દરબાર બોલ્યોઃ
‘અમારે અમારું બચાવવું છે. ને તેથી હવે કાલથી તમે નોકરી
ઉપરથી હમણાં દૂર રહો તો સારું. વળી ક્યાં જોવાતું નથી?’

‘જી, હા. હમણાં વહેમ મટી જાય ત્યાં સુધી,’
ચંદુલાલે મીઠી ટાપશી પૂરી.

આજ વર્ષો થયાં ચાલી આવતી એક રીત એવી છે
કે સત્તા અને સમૃદ્ધિમાં જે દુગુણું હોય તે હમેશ છાની રીતે
જ બોલાય. પણ કૃષ્ણમોહનની પ્રકૃતિ તેજ હતી. તે બોલ્યોઃ

‘સાહેબ! આવી રીતે કરવાથી પણ તમે ઉપરી
સાહેબને અંતોષી નહિ શકો. આવા તુમારો રાશીના દર્દ
જેવા છે. તેમનો કબજો હમેશાં વધતો જ રહેવાનો. ને
છેવટે એક દિવસ કહેશે કે, તમારા રોટલા કરતાં બિસ્કીટ
સારાં છે, માટે કાં આ બિસ્કીટ વાપરો અથવા તમે
નાલાયક છો!’

દરબારે કંટાળાથી કૃષ્ણમોહન સામે જોયું. આટલું
સાંભળતાંમાં તો મરણોન્મુખ દર્દીની માફક તે બે ત્રણ વખત
જાંચોનીચો થયો. તેણે હુક્કામાંથી એકબે દમ ખેંચી
કાઢ્યા ને ટટાર થઈ બોલ્યોઃ

‘જુઓ ભાઈ! તમારા બધામાં જુદાજુદી ધૂન
છે. ભવિષ્યમાં શું થશે એ બીકથી અત્યારથી મારી જાહો-
જલાલી છોડી દઉં?’

‘છોડી દેવી શા માટે? પણ તમારી ટેકરીઓમાં
પ્રજ્જને શી રીતે સ્વાધીન થતાં શીખવવી એટલું શાંતિથી
નહિ કરો?’

‘અધું એની મેળે થઈ રહેશે, કેમ ચંદુલાલ?’

‘હા, હા. એમ જ. સૂરજ સામે ઘણાય ધૂળ ઉડાડે છે!’

‘હાં!’ દરબારે ટાપસી પૂરી ને હાથના ઇશારાથી કૃષ્ણમોહનને જવા સૂચવ્યું.

કૃષ્ણમોહન ગયો.

એણે અધિકાર છોડી દીધો ને પ્રજાને તાલીમ આપવી શરૂ કરી.

અધિકારમાં તેજ છે, પણ એરમાં તેજ ક્યાં નથી? અધિકારીઓની દૃષ્ટિ કૃષ્ણમોહન ઉપર ફરી હતી. એણે ગામડિયાઓને બણાવ્યું કે વારંવાર બહારવટિયાનો માર ખાવો ને ફેજદાર જમાદારને ધીકળાં કરાવવાં—આવા બે દુશ્મનોની મહેમાનગીરી કરવી એ કરતાં આપણા તાલીમ પામેલા જુવાનોને તૈયાર કરવા, ને એ સૈન્ય આપણને બચાવશે. આવી બચંકર નીતિ માટે કૃષ્ણમોહન ગંદો ગણાયો. દીવાના ગણાતા માણસોમાં આવો સુંદર આત્મા હોય છે, ને તે ગાંડા ગણાય છે; ગુલામનું ડહાપણ એ શેઠને મન તુંડમિજાળ ગણાય છે.

કૃષ્ણમોહન સાત વર્ષની સખત ક્ષેત્રમાં ગયો. તે દિવસે સીતાપુરમાં, રામ સીતાને તજતા હોય, એ રામાયણનું ચિત્ર ફરી ખડું થયું. લોકો ખોખે પાણીએ રોયા. માત્ર ન રોઈ એક રાધારાણી. તે બંસીમોહનને લઈ કૃષ્ણમોહનને મળવા છેલ્લી વખત નીકળી. કૃષ્ણમોહન ચાલ્યો ગયો. હવે એના ઘરમાં રાધારાણી ને એનો બંસીમોહન બે જ રહ્યાં.

કાઠિયાવાડનું પ્રકૃતિસૌંદર્ય મૂળ તો ભવ્ય છે જ. એમાં ગુજરાતના જેવી મન થકવે તેવી એક જ જાતની પીંછી નથી. રમ્ય મુગ્ધા જેવી સોરઠની સુંદર વનરાજિ પાસે, કાઠિયાવાડી કદાવર સ્ત્રી જેવી પાંચાલની પ્રકૃતિ, નાની કુલ્લરધૂ પાસે પ્રૌઢ સાસુ બાલે તેવી બાલી છે: આ રંગની પાસે જ મધ્ય કાઠિયાવાડનું જૂનું ચિત્ર—આસમાન ને ચોટીલાના ડુંગરોની છાયાથી ઘેરે આસમાની ભાવ પૂરે છે. એની પેલી મેર સહરાના આફ્રિકન જેવો રસહીન ઝાલાવાડ, પોતાનું જુદું જ વ્યક્તિત્વ એની સુંદર ચિત્ર વિચિત્ર ધૂળમાં—જમીનમાં દર્શાવે છે. આસમાની, નીલી, કિરમજી ને આછી લાલ ધૂળમાં થઈ આવે સુધી નજર કરતાં પેસો હાલારનો, હાલારી ઠીંગણા મનુષ્ય જેવો, નાના નાના ગોળ પથ્થરોથી ભરપૂર પ્રદેશ, ચિત્રની વિવિધતા જળવે છે. ચોરવાડની નીલી નાથેરમાં થઈ ગોપનાથની ટેકરી સુધી ચાલ્યા જાઓ ને શિહોર શેત્રુંજીનો રસાળ પ્રદેશ લજ્જા પામેલી નવવધૂ જેવો વધારે ને વધારે લલચાવનારો બનતો જાય છે. કાઠિયાવાડના પ્રાકૃતિક સૌંદર્યમાં અજળ વિવિધતા જળવાઈ રહી છે.

રાધારાણી કાઠિયાવાડના પ્રાકૃતિક વૈવિધ્યની માફક પોતાની મનોદશાની વિવિધતા જળવી રહી. અંસીમોહન અને તે બંને કૃષ્ણમોહનની નામૂંસાય તેવી સ્મૃતિનાં ચિહ્નો હમેશાં જોતાં, ને તેમને હમેશાં યાદ આવતું કે સીતાપુરના આ ઘરનો માલિક એક દિવસ આવશે.

રાધારાણીએ હવે સીતાપુરમાં પોતાની મોહિની ફેલાવી

ગામના ચોરાને નવું રૂપ રાધારાણીએ આપ્યું. જેટલો ચોરામાં આવીને ગપ્પાં હાંકતા બેસતા. રાધારાણી બંસી-મોહન સાથે ત્યાં આવ્યાં, ને ચોરાના સાધુએ ‘સીતાવનવાસ’-ની કથા શરૂ કરી: મંદિરનો આગ ને કૂવો એ સાર્વજનિક મિલકત લેખાવા લાગ્યાં. રાધારાણીએ ધાર્મિક શ્રદ્ધાના બીજમાંથી નવા નવા રોપ વાવ્યાં, ને આખા સીતાપુરમાં નાનાં આળકો રાધારાણીની વાડીમાં આનંદ કરવા લાગ્યાં.

એક દિવસ રાધારાણી પોતાના કળિયામાં બેઠાં હતાં. પાસે બંસીમોહન વાજરડાં સાથે ગેલ કરતો હતો, ને હંમેશાં કૃષ્ણમોહન આ વખતે—સીતાપુરમાં હતો ત્યારે આ વખતે—આવતો. રાધારાણી તે વખતે એનું દીવાનખાનું સાફ કરતાં, બિછાનું ગોઠવતાં, સુંદર ચાકળા ફેરવી જોઈ જતાં ને કપૂરની સુંગધથી કળિયું ધમધમાવી મૂકતાં—આ વખતે કૃષ્ણમોહન બહારથી આવતો હોય. કૃષ્ણમોહન ગયા પછી પણ રાધારાણી હંમેશાં જાણે તે હાજર હોય તેમ દીવાનખાનું સાફ કરતાં, એનો ખેસ સંભાળતાં, પાઘડી તપાસતાં ને એની દરેક દરેક ચીજ ત્રણ વર્ષ પહેલાં પડી હતી તે જ હાલતમાં રાખી મૂકતાં. બંસીમોહન પણ હંમેશાં પિતા હાજર હોય ત્યારે જેમ ગેલ કરતો તેમ ખાલી બિછાનાની છબી પાસે રમીને પાછો આવતો. રાધારાણી આજે કળિયામાં બેઠાં હતાં ત્યાં એના ખુલ્લા દારમાં થઈ કાઈ અધિકારીએ રુઆબબંધ પ્રવેશ કર્યો.

‘કૃષ્ણમોહનનું આ ઘર?’ અને તેણે ચારે તરફ દ્રષ્ટિ કરી. સાદાઈની ભવ્યતા એના પર અસર કરી ગઈ.

‘હા,’ રાધારાણીએ ટૂંકે જવાબ વાળ્યો.

અંસીમોહન અંદર દીવાનખાનામાં પોતાની ધૂનમાં હતો.

‘છોકરો ચાલાક છે. કોની સાથે વાત કરે છે?’

અધિકારીએ પૂછ્યું,

‘એના બાપ સાથે,’ રાધારાણીએ જવાબ વાળ્યો.

‘હે!’ ઓફિસર બેચાર ડગલાં પાછો લઠ્યો.

પાછળ તરતના વાવેલા જીવારા પડ્યા હતા. ને તેમાંથી સુંદર મંદ સુગંધી પ્રસરતી હતી.

‘કેમ? હેબતાઓ છો?’

‘કારણ કે કૃષ્ણમોહન ભયંકર માંદગીમાં છે અને તે. . .’

આ જ વખતે બહાર મોટરનું ભૂંગળું વાગ્યું, ને થોડી વારમાં સીતાપુરની ગરીબાઇનું સ્વરૂપ હોય તેવો કૃષ્ણમોહન એમાંથી નીચે ઊતર્યો.

કૃષ્ણમોહન અંદર આવ્યો. એક તરફ ફળિયામાં એની ખારી જમના નામની ગાય કાન માંડીને ઊભી હતી; બીજી તરફ એણે વાવેલાં ઝાડ ને ફૂલછોડ એટલાં જ સુંદર દેખાતાં હતાં. સીતાપુરની તાજગી હોય તેવું રાધારાણીનું ઘર નવું નવું તાજું તાજું રહેતું. દીવાનખાનામાંથી કપૂરનો, ધીનો, ગૂગળનો સુગંધી પવન આવતો હતો. હિંદુગૃહની સાદાઇમાં આટલી સદાઇ ને કળા છે તે જોઇ આશ્ચર્ય પામતો અમલદાર ચાલ્યો ગયો. કૃષ્ણમોહને પોતાનો નખજો હાથ રાધારાણીને ખભે મૂક્યો ને દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. દીવાનખાનામાં બાળક અંસીમોહન હજી કલ્પનામાં બિછાના સામે વાત કરતો હતો:

‘પણ બાપુ! આજે તમે બહુ મોડા આવ્યા હો. મારે માટે શું લાવ્યા?’

પછી પોતે ને પોતે કૃષ્ણમોહન બની જવાબ વાળતો હતો; ‘કંઈ નહિ!’

‘કેમ? કંઈ નહિ?’ બંસીમોહન ખિન્નથો.

કૃષ્ણમોહનની આંખમાંથી દડદડ આંસુ ચાલ્યાં. આ એક ઘર એવું હતું કે જ્યાં એનું નામ ઈશ્વરની પેઠે શ્રદ્ધાથી પૂજતું હતું.

રાધારાણી બોલ્યાં: ‘અરે! બંસી!...જે જે, કોણ આવ્યું છે!’

બંસી દોડીને કૃષ્ણમોહનને વળગી પડ્યો.

૩

પણ માનવદષ્ટિમાં આશાનો મોહ એ ભવિષ્યનું અંધારું છે. કૃષ્ણમોહન સીતાપુરની તાજગીમાં આવ્યો, પણ એનું શરીર ખૂબ નબળું ગયું હતું. થોડા દિવસ પછી રાત્રિના પાંચ વાગ્યે, જ્યારે ખેતરના મોલમાંથી થંડો પવન આવી આવી મગજ ભરતો હતો, ત્યારે સીતાપુરનો સિતારો છેલ્લી વખત મૂંઝાતો હતો. શાંત રાત્રિમાં એના શબ્દો સાંભળતા હતા:

‘રાધા! મેં ઘણું ગુમાવ્યું છે. બંસીને તેડીને હજી ફરવાનું બાકી છે. પણ હવે આ ખુશનુમા પ્રભાત એ મારું છેલ્લું પ્રભાત છે!’

થોડે દૂર, સવારે ઊડીને બાપુ સાથે કે કે વાતો કરવી છે,

એવી સ્વપ્નની સૃષ્ટિ બનાવતો બંસી વિશ્વાસની નિદ્રામાં પડ્યો હતો. કૃષ્ણમોહને એક દષ્ટિ ત્યાં ફેરવી.

‘અને આ બંસી. . .’

રાધારાણી ઊભાં થયાં. હાથમાં ગંગાજળ લીધું. એની આંખમાં આંસુનો સમુદ્ર હતો, છતાં ચહેરા પર ભવ્ય ગંભીરતા હતી. તે બોલ્યાં:

‘આજથી રાધાની પ્રતિજ્ઞા છે કે’ . . . કૃષ્ણમોહન તેની સામે જોઈ રહ્યો.

‘બંસીને હાનીબાલની માફક શપથ આપું કે, જ્યાં સુધી એની નસમાં તમારા લોહીનું એક ટીપું છે ત્યાં સુધી, જેને માટે તમે જીવન અપ્યું છે તે સીતાપુરને સ્વાધીન-વ્યવહાર બનાવવા એ જૂરી મરશે. હવે આ ઘરમાંથી દરેક છોકરો એવો ગાંડો જ પેદા થશે.’

કૃષ્ણમોહન સંતોષમાં આંખ મીચી ગયો. એ દશ્ય છેલ્લું થઈ ગયું.

૩

રાધારાણીની આંખ આંસુની છાલકથી ઊભરાઈ ગઈ. દીવાનખાનાને જે આશાથી સાફ કરતી તે આશા આજ ચાલી ગઈ. દીવાનખાનામાં હજી કૃષ્ણમોહનની કલમ પડી છે; અને એક બાજુ બીજા આરામપુરણી પર એ બેઠો છે. રાધારાણી દીવાનખાનાને વાળતાં ને હંમેશાં સાફ કરી ત્યાં બેસતાં. દરેકે દરેક ચીજમાં કૃષ્ણમોહનની ટેં ને ટેં યાદી ભરી હતી. બંસીમોહનના ચહેરામાં ન સમજાય તેવી ગંભીરતા

આવી ગઇ. તે હંમેશની માફક એક સવારે ઊઠ્યો, ને પોતાના હસતા બાપને બદલે તેનું અચેતન શરીર જોયું. તે આ ફેરફાર સમજી શક્યો નહિ, પણ એટલું જાણી શક્યો કે રાધારાણી હવે બાપની વાત કાઢતાં રોષ પડે છે.

છતાં સીતાપુરમાં હજી રાધારાણી પોતાનો કાર્યક્રમ ફેલાવી રહ્યાં. સીતાપુરના દરેક ઘરમાં, સવારના ચાર વાગે સ્વાર્થ ફરવાનો અવાજ આવતો હતો. દરેક ઘરને એક દોર રાખવાની જરૂરિયાત સમજાઈ ગઈ. રાધારાણીની તાજી છાસમાં જેવી સુગંધી ફેલાતી હતી, તેવી સફાઈની સુગંધી ઘરઘરમાં પહોંચી ગઈ. સીતાપુરના ખેડૂતો બીજા ખેડૂતની માફક ખૂબ ખાતા, ખૂબ મજૂરી કરતા ને ખૂબ માંદા પડતાં; પણ રાધારાણી ઘેરઘેર ફર્યાં. એનો બંસી ઘરઘરનો પૂજતો દેવ બન્યો. રાધારાણીએ ગરીબ ને ગંદા ખેડૂતોને નવું ઢાલન આપ્યું. ત્યાર પછી, એ દરેક ઘરમાં ચાકળા, બીંતો પર ફૂલ, ઘાઘરામાં ભરત, ઘરઆંગણે છાંડ, ફળિયામાં દોર, ને શેરીએ શેરીએ નાનો ચોક થયાં દેવમંદિર સાર્વજનિક ગરથા જેવું બન્યું, ને ગામનો પવિત્ર સાધુ ગામનો વૈદ ને ધર્માધિકારી પણ બન્યો. રાધારાણીના બંસી સાથે સૌ છોકરાં રમતાં; છોકરાંઓ રાધારાણીના ફળિયામાં ખેલતાં ને એમાંથી સૌ એના પર અતિ ખ્યારની દૃષ્ટિથી જોતાં શીખ્યાં. બીજી તરફ ગામના જુવાનો રાધારાણી પાસે રામાયણ સાંભળવા આવતા ને તે સૌ જરૂર પડે તો સીતાપુરનું રક્ષણ કરવું એ ધર્મ છે એમ સમજતા થયા.

સીતાપુરમાં પ્લેગ આવ્યો હતો ને આખું ગામ

ધાકથી ગંભીર બન્યું હતું. રાધારાણી ઘેર ઘેર ફર્યાં ને એની પાસે રમનારાં બાળાં છોકરાંની મૃત્યુશય્યા પર ‘રાણીમા’ જઈ આવ્યાં.

એક દિવસે મધ્યરાત્રે અચાનક બારણું ખખડવાનો અવાજ આવ્યો.

‘કોણ?’

‘હું ચંદુલાલ, બા!’ ચંદુલાલનો મધથી મીઠો અવાજ આવ્યો.

રાધારાણીના ચહેરા પર ગ્લાનિ ને સખ્તાર્થ છવાયાં.

‘ચંદુલાલ? અત્યારે?’

‘દરબારસાહેબ બોલાવે છે.’

રાધારાણી બહાર આવ્યાં.

‘કેમ ચંદુલાલ! કે’ અત્યારે?’

ચંદુલાલે ધ્રૂજતાં જવાબ આપ્યાં: ‘કુંવરસાહેબ માંદા છે ને હઠ લીધી છે કે રાધારાણીને બોલાવે.’

રાધારાણીના મોં પર આશ્ચર્ય સ્મિત છવાયું. તે પોતાની કામ કરવાવાળીને ઉઠાડી ચંદુલાલ સાથે ગયાં.

દરબાર પોતાનો જૂનો લુકો ગગડાવતો ત્યાં જ બેઠો હતો. સાદાઈ ને પવિત્રતાની મૂર્તિ જેવી રાધા ત્યાં ઊભી રહી.

કુંવરની આંખમાં તેજ આવ્યું. ‘ઓ રાધામા! આવો આવો. આ ડોક્ટરને દૂર કરી તમે પાસે બેસો.’

રાધા દઢ પગલે આગળ ગઈ. ડોક્ટર આભા જેવો બની ઊભો થઈ ગયો. દરબાર પહોળી આંખે જોઈ રહ્યો.

‘બેટા!’ રાધાએ એના માથા પર હાથ ફેરવ્યો: ‘શું થાય છે?’

‘માયું ફાટે છે!’ કુંવરે વ્યગ્રતાથી જવાબ વાળ્યો.
રાધારાણીએ થોડુંક પાણી કાઢ્યું. ડોક્ટર ઘૂરક્યો.
‘અરે એ શું છે?’

રાધારાણીએ તેની સામે જોયું: ‘ડોક્ટર! કૃષ્ણ-
મોહનનું ચરણામૃત!’

‘હે!’ દરબારની આંખ ફાટી ગઈ.

‘આ! આપો આપો,’ કુંવર ખેલતો હતો: ‘લાવો.’

રાધા દઢ નિશ્ચયથી દરબાર તરફ ફરી: ‘આ ચરણામૃત
આપવું છે?’

દરબારે ડોકું ધુણાવીને હા પાડી.

રાધારાણીના ચહેરા પર વિજયનું આશ્ચર્ય સ્મિત ન
દેખાય તેમ ચાલ્યું ગયું.

ખીજે દિવસે કુંવર તો આરામમાં હતો. દરબાર આજે
કૃષ્ણમોહનને યાદ કરતો હતો. એના શબ્દો સાચા પડ્યા
હતા. અધિકારીને એક બાબતમાં નમતું આપ્યું એટલે
બધી બાબતમાં નમતું આપવાની પેરવી થતી હતી.
રાધારાણી સવારે કુંવર પાસે આવ્યાં, ત્યારે દરબાર નહીં ચહેરે
તેના તરફ વળ્યો.

‘રાધારાણી’ તે જોલ્યો, ‘કૃષ્ણમોહનના શબ્દો
આજ યાદ આવે છે!’

‘એમ?’

‘હા,’ કહી જમીનદારે એક કાગળ તેના તરફ ફેંક્યો.
‘જુઓ!’

રાધારાણીએ જોયું. સીતાપુરની આસપાસ બહારવટિયાનું

જેર હોઇ લોકો ત્રાણત્રાણ પોકારતા હતા. તેમજ બહારવટિયા ન લૂંટે એનાથી બમણું સિપાઇઓ લૂંટી જતા હતા. પણ અધિકારીઓએ પોતાના સિપાઇઓને દેવદૂત જેવા માની, તેમની મદદ લેવા લોકોને આગ્રહ કર્યો હતો.

‘ત્યારે તમે શો નિશ્ચય કર્યો?’ રાધારાણીએ પૂછ્યું.

‘કૃષ્ણમોહને કહ્યું હતું તે જ. આજે કૃષ્ણમોહનના શબ્દો જ યાદ આવે છે.’

ને તરત પોતાના રક્ષણ માટે લોકો તૈયાર હોવાનું લખી જણાવ્યું.

*

રાધારાણી કૃષ્ણમોહનની છબી પાસે ઘૂંટણિયે પડી નમતાં હતાં; ને તેની પાસે બંસી પણ માથું ઝુકાવતો હતો: રાધારાણીએ બંસી પાસે બોલાવ્યું: ‘અદશ્ય પિતા! આપની તપશ્ચર્યાનું ફળ આપના ચરણમાં ધરું છું!’

અને આ શબ્દો બોલતાં બંસી રડી પડ્યો!

આરામની પળો*

સ્નેહલતાનું ઘર

૧

સ્નેહલતાનું ઘર કળાના નમૂના જેવું હતું. નાનું અને નાણુક ઘાટનું અને જરાક ઊંચાણમાં હતું. આસપાસ સ્વચ્છ ક્ષણી હતું. એક તરફ સુંદર પુષ્પછોડ અને વેલી હતાં. બીજી તરફ તુળશીના કચારા પાસે નાનો ઓટલો હતો. અને તે પર સાંજરે આખું કુટુંબ એસતું. ઉમેશના છેલ્લા મંદવાડમાં બહુ ખર્ચ થયું; ને તેથી સ્નેહલતાનાં બધાં જ ઘરેણાં વેચાઈ ગયાં. રમેશ અને તેની મા સ્નેહલતા અંતે આધાર વિનાનાં થઈ રહ્યાં અને ઘર પર કેટલુંક કરજ મૂકી ઉમેશ ચાલ્યો ગયો. રમેશ હવે માતાની સંભાળ નીચે આવ્યો. ઉમેશની પ્રથમાવસ્થા સમૃદ્ધ હતી, પણ વ્યાપારના એક ઝપાટામાં આવવાથી, નિર્ધન દશા થઈ ગઈ. હવે ઉમેશના મૃત્યુ પછી, સ્નેહલતાને માત્ર રમેશનો જ આધાર હતો.

રમેશ મેટ્રિકમાં પાસ થયો ને તેને સ્કોલરશીપ મળી.

એ કોલેજમાં દાખલ થવા ગયો. તેની માએ પોતાનું એરિંગ કાઢી આપ્યું: ‘ખેટા! આ બહુ જ જરૂરી ખર્ચ માટે.’

રમેશ કોલેજમાં ગયો. ગામથી બોર્ડિંગ દૂર હતી. હવેના સમયમાં વિદ્યાર્થીઓ વસે છે ત્યાં એક જાતનું ઉચ્છ્રંખલ અજવાબદાર તંત્ર ચાલી રહે છે. રમેશને એક જ જુદી ઓરડી મળી હતી. બીજની પેઠે તેમાં બે બારીનો ફાયદો ન હતો, પણ રથક એકાંત હતું. રમેશ પોતાની બારી પાસે એક વેલી વાવી અને તેણે બારીમાંથી ધીમે ધીમે રનેહાળ ડોકિયું કાઢ્યું. રમેશ કેટલીક વાતે બાગીચી જુદો તરી રહેતો હતો. તેનામાં ગરીબાઈનું અભિમાન હતું. રમેશની ઓરડીને વિદ્યાર્થીઓ ‘આન્દામાન’ ટાપુ કહેતા. અને રમેશનું નામ ‘દેશનિકાલ’ રાખ્યું હતું. અમીચંદની ઓરડીમાં જ્યારે સૌ ભેગા થતા ત્યારે આ વાત પર બે કલાક સહેજે નીકળતા!

રમેશ સૌમાં ભળે તેવો ન હતો. એને સૌનાથી ડરવાનું એક કારણ હતું. એની જૂની ચોટલી ને કપાળમાં તિલક જેવું કેટલાય ગૃહસ્થના છોકરા મૂઠમાં હસતા! સવારે એ લોટો લઈ બહાર જાય ત્યારે ઓશરીમાં બિલા રહી કેટલાક છોકરા હસતા ને એમનું હાસ્ય રમેશ છોટેથી સાંભળતો.

એક અમાવાસ્યાની રાત્રિએ સૌએ નિશ્ચય કર્યો કે ‘આન્દામાન’ પર હલ્લો લઈ જવો છે. અમીચંદને સરદાર બનાવવામાં આવ્યો. ને સૌએ તેની સાથે સામેલ થવું એમ ક્યું. ત્રણ છોકરાએને જુદીજુદી ત્રણ દિશા સોંપાણી ને

રહેમાનખાં બાર બજારની રોન ફરી જાય સારપછી તરત જ રમેશની ઓરડીની આસપાસ ‘ચોર’ એવી બૂમ પાડવાની હતી. રમેશ બહાર આવે કે તરત જ એક છોકરાએ બીજી તરફના બારણેથી અંદર જઈ રમેશની માએ તેના માટે ખાસ તૈયાર કરેલ ‘અડદિયા’ ઉપાડવાના હતા !

બાર બજારે હલ્લો શરૂ થયો. રહેમાનખાં ચાલ્યો મથો કે તરત જ ચોરની બૂમ પડી. સૌ છોકરા બહાર આવ્યા. તે રમેશ પણ બહાર આવ્યો. એક બાળુથી રહેમાનખાં દોડતો આવ્યો. પ્રોફે. કૃષ્ણલાલ વિદ્યાર્થીઓને કાંઈ હરકત ન થાય માટે પટાવાળા સાથે આવતા હતા. અમીચંદે રમેશની ઓરડીમાંથી અડદિયાનો ડાબો ઉઠાવ્યો. તે તે સાથે જ રમેશની માએ મોકલાવેલી એક મખમલની નાની પેટી હાથ લાગી. તે પાસે જ પડી હતી. તે પણ ઉઠાવી લીધી !

ચોર વિષે બહુ તપાસ થઈ. વિદ્યાર્થીઓને સૂચના અપાણી ને સૌ પોતપોતાની રૂમમાં ગયા !

રમેશે આ બનાવ બન્યા પછી ઓરડી ફેરવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે સવારમાં જોયું તો અડદિયાનો ડાબો ને તેની માએ મોકલાવેલી પેટી ન હતી. મખમલની પેટીમાં એની માનું એરિંગ હતું. રમેશને લાગ્યું કે કોઈ ચોર નથી આવ્યો પણ સૌએ મસ્કરી કરી છે. મારી માનું એરિંગ જાય એ મારા ઘરની આખરૂ જાય છે એ વિચારે રમેશને ધ્રુજાવ્યો. તેણે પોતાનો સૌથી સારો વેષ પહેર્યો. આ પહેલાં તે કદી વિદ્યાર્થીઓની ઓરડીમાં ગયો ન હતો. તે સીધો

અમીચંદની ઓરડીમાં ગયો. ઓરડીમાં મશ્કરી ચાલતી હતી. રામપ્રસાદે ટીકા કરી: ‘એવઢૂદ્ર નહિ ? કોઈ ઓરડીમાં એરિંગ રાખે ?’

‘અરે તુંખડું છે’ ! અમીચંદે કહ્યું.

‘ગામડાનું ભૂત !’ નવરંગલાલે પોતાની બાજરીના વાળ સમારતાં કહ્યું: ‘કેવો જંગલી જેવો ટકો દેખાય છે ! અને એમાં પાછું હિંદી મહાસાગર જેવડું કપાળ ! વચ્ચે સિલોનના જેવું ટીકું !’

સૌ ખડખડાટ હસી પડયા. તે જ વખતે રમેશ પ્રવેશ કર્યો.

‘મારું એરિંગ આપો છો ?’ એણે અરધું ગુસ્સામાં અને અરધું ભાનમાં કહ્યું.

‘તમે કેને કહો છો ?’

‘આખી સોનેરી ટોળાને.’

‘સોનેરી ટોળી ?’ અમીચંદે જવાબ આપ્યો. ‘વિચારીને બોલવું હો !’

રમેશ ક્રોધથી તેમના પર ફૂટી પડત પણુ એટલામાં સૌએ એને જ દૂર ખેંચ્યો. અમીચંદે અભિમાનમાં જ જવાબ આપ્યો: ‘તારું એક થું પણ દસ એરિંગ લઈ લે !’ એણે સૌ રૂપિયાની નોટ રમેશના પગ આગળ ફેંકી. અમીચંદ એટલામાં સૌનો સરદાર હતો. અમીચંદ માટે નાટકની ટિકિટ ખરીદનાર ચારપાંચ જણ હોય જ ! અમીચંદ સાથે એ ચારપાંચ જણા મક્કત ખરા. અમીચંદનો નાસ્તો દૂરની ઓરડીમાંથી પણુ વિદ્યાર્થીઓને ખેંચી લાવતો. એની

શ્રીમંતાઈમાં ઉપકાર કરતાં અભિમાન વધારે હતું. અને એવો શ્રીમંત સમાજમાં સેવા કરતાં સત્તાનો શોખ વધારે રાખે છે.

રમેશે એની સો રૂપિયાની નોટ ઠેમે ઉડાડી મૂકી. પાછો ફર્યો પણ તેને ક્રોધ ને દુઃખ બે સતાવી રહ્યાં હતાં. આ વખતે તે રકોલરશીપ મેળવી શક્યો ન હતો. એનું માથું હમેશાં દુખતું. અને પોતાના દરેક કાર્યમાં માતાને કેટલું કામ વધારે કરવું પડશે એ ભયંકર ખ્યાલ હાજર રહેતો. રમેશ રૂમમાં પહોંચ્યા પછી તેનું ક્રોધને લીધે ભાન ગયું.

અમીચંદ રમેશની ઓરડી પાસેથી નીકળ્યો ત્યારે રમેશને અચેત પડેલા જોયો. તે એકદમ દોડ્યો. એરિંગ લાવ્યો. ને બહુ માયાળુ ભાવથી દિલગીરીભર્યા અવાજે બોલ્યો:

‘રમેશ! આ તમારું એરિંગ!’

રમેશને ભાન ન હતું.

હવે સૌ મૂંઝાયા. ડો. પાંડુરંગ પાસં રહેતો. તેને બોલાવ્યો. પાંડુરંગે તદ્દન આરામની જરૂર જણાવી. રમેશ ધીમે ધીમે ભાનમાં આવ્યો. તે દરમિયાન રમેશનું સરનામું જાણવા, અમીચંદે કાગળ બોલ્યો. ને તેમાંથી એક હસતી સુંદર સ્ત્રીની છબી નીકળી. અમીચંદ તે તરફ જોઈ રહ્યો. કાંઈ અનુમાન બાંધે તે પહેલાં રમેશના અક્ષર પર દષ્ટિ પડી. છબી નીચે લખ્યું હતું:

‘મારી મા: ઉમ્મર સત્તર વર્ષ: ૨૮:૯. . .’ અમીચંદનું સજ્જન નયન રમેશ તરફ ફર્યું. આ કોલેજમાં એક વિદ્યાર્થી આવો પણ છે!

સ્નેહલતાને કાગળ ને તાર મોકલ્યા. તે જલદીથી આવી. એના કાનમાં એનું ખીજું એરિંગ જ લટકતું હતું. પોતાની મહેનતના તમામ પૈસા લઈ તે આવી.

રમેશને દીક થયું. સ્નેહલતા પાછી ગઈ. પણ પાછું તેણે વાંચવાનું શરૂ કર્યું. સ્કોલરશીપ વિના તે કેમ નમે? કેમ આગળ વધે? ખીજું દિવસથી જ પાછો સખ્ત તાવ આવ્યો. ડૉ. પાંદુરંગે હવે આશા છોડી, ને સ્નેહલતાને બોલાવી. સ્નેહલતા આવ્યા પછી થોડા જ કલાકે રમેશની આંખ હમેશને માટે બંધ થઈ ગઈ.

સ્નેહલતાનું રુદન જોઈ અમીચંદ રોયો, નવરંગ રોયો, રહેમાન પણ રોઈ પડ્યો. પરંતુ અફસોસ ! બધાના રુદન વચ્ચે રમેશનું ફિક્કું મુખ હસતું હતું. જાણે હમણાં જ બોલશે, પણ રમેશ બોલે તેમ ન હતો.

સ્નેહલતા ભારે પગલે ઘર ભણી પાછી ફરી. અમીચંદ અને નવરંગ સ્ટેશન સુધી મૂકવા ગયા. બોલ્યા નહિ પણ રોઈ પડ્યો. એમના હૃદયમાં ભાર હતો. અને તે ખાલી થાય તેમ ન હતું. સ્નેહલતા શાંત ઘરે આવી. હવે તેનામાં નિરાશાભરી હિમ્મત હતી. હમેશના મૃત્યુસમયે જે કરજ રહ્યું હતું તે વાળવાની તેનામાં શક્તિ ન હતી. સ્નેહલતાનું કરજ વધ્યું હતું. તે આવ્યા પછી ખીજું જ દિવસે ગોપાલદાસ શેઠ ખરખરે આવ્યા હતા. ને ત્યારે જ કહી દીધું હતું કે સ્નેહલતા માટે પાસે જ એક સારું ઘર ભાડે મળે તેમ હતું !

સ્નેહલતાએ ઘર ખાલી કરવાની તૈયારી કરી ને રાતે રમેશની અબ્યાસની ઓરડીમાં ગઈ. એક તૂટેલું ટેબલ પડ્યું

હતું. એક ખૂણામાં ચોપાનિયાની ફાઈલ પર ધૂળ ચડી હતી. પાસે નાનો હતો ત્યારનું રમેશનું વાળું પણ કોણ જાણે દેમ રહી ગયું હતું. ‘કરણધેલા’નાં ફાટેલાં પાનાં ઊડતાં હતાં ને રમેશની ‘Sixth Reader’ રમેશના અક્ષર સહિત પડી હતી. અરે! આ નિર્માલ્ય વસ્તુઓમાં અત્યારે દ્રવ્ય હતું. સ્નેહલતાએ આ બધું એકઠું કર્યું! સાથે સાથે રમેશનું કોલેજનું પોટકું પણ ત્યાં હતું. તે ખોલતાં રમેશની છત્રી અને સ્નેહલતાની છત્રી નીકળી. નીચે રમેશના અક્ષર હતા. સ્નેહલતા ખોતાનાં પ્યારાં વેલી, ફળી અને ઘર કાલે છાંડવાની હતી. આજે એ ભારેખમ હૃદયે ઘડીભર રમેશના રૂમમાં બેઠી. બહાર વરસાદ હતો, રમેશની બેઠકની પાસેના સળિયામાંથી એક વેલી ડોકિયાં કાઢતી હતી.

સ્નેહલતા એ તરફ જોઈ રહી.

વેલી નીચે ફૂલ તોડતું કોણ હોયું છે? કેવો રમેશ જેવો ચાહેરો!

‘રમેશ!’

કોઈ બોલ્યું નહિ.

વરસાદ વરસતો રહી ગયો હતો ને આછાં વાદળામાંથી ચંદ્રની ઝાંખી રોશની દરેક સ્થાને સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ દેખાડી વધારે ભવ્ય બનાવતી હતી.

‘રમેશ!’

કોણ સાંભળે!

સ્નેહલતાને એકદમ સાંભર્યું. એ બધું ભૂલી જ ગઈ. વરસાદમાં રમેશ ભીંજતો હશે!

તે એકદમ ખારી તરફ દોડી. બહાર દોડી.

રમેશ ત્યાં હતો નહિ. એણે ખૂમ પાડી: ‘રમેશ!
ખેટા!’ એના જ સ્વર પ્રાછા ફર્યા.

ખીજે દિવસે ખારી નીચેથી જ એક કાગળ મળ્યો.
એ જ કાગળ જેમાં ઉમેશના હસ્તાક્ષરમાં ખાતું હતું ને તે
પ્રમાણે ઘર પર લહેણું થવાને બદલે ગોપાળદાસ પાસે લહેણી
રકમ નીકળતી હતી. પાસે સ્નેહલતાનું એરિંગ પડ્યું હતું!
રમેશે એક દિવસે વાત વાતમાં એને કહ્યું ન હતું, ‘ખા!
એ કાગળ હું ગોતીશ હો!’

*

ખીજે દિવસે કોઈકે કહ્યું કે રાતે દસ વાગે કોઈ
ઘોડાગાડીમાંથી ઊતરી રમેશનું ઘર પૂછતું હતું.

સ્નેહલતાએ કરુણતાભરી આશામાં કહ્યું: ‘એ જ મારે!
રમેશ! એણે જ કાગળ આપ્યો!’

ગોપાળદાસે અવિશ્વાસભરી રીતે કહ્યું: ‘હશે!’

જૂની પિછાન

શંકરપ્રસાદે જ્યારે પોતાના આલમિત્ર રમાકાન્તને મૃત્યુશય્યા પર જોયો, ત્યારે તે રડી પડ્યો. એક વખત કોલેજમાં જતે સાથે બણ્યા હતા. છેલ્લી 'એચ' પર એક જરાક દેખાવડો છોકરો એસતો તેને સૌ 'માલતી' કહેતા. તે નામને ત્યાં અમર રહે તેવી રીતે કોતરનાર શંકરપ્રસાદ હતા. આજે એ ઘટનાના સાક્ષી પોતાના આગ્રન્મ મિત્રનો છેલ્લો મેળાપ થઈ ચૂક્યો. તેની વિધવા કુસુમ અને નાનો પુત્ર સતીશ તદ્દન નિરાધાર થઈ પડ્યાં! કુસુમને ત્યાં હવે દારીની જરૂર ન હતી. અને તેથી તેની કામ કરવાવાળી પત્તાને શંકરપ્રસાદે રાખી લીધી. કુસુમ તથા સતીશને ધીરજ આપી શંકરપ્રસાદ ઘેર આવ્યો.

સતીશની ઉંમર ત્રણ વર્ષની હશે. ત્રણ વર્ષનું બાળક એટલે શંકાનો ખજાનો: પ્રશ્નોની પરંપરા. કેવા સુંદર પ્રશ્નો! નાના બાળકની આ અર્થવિનાની શંકામાં જેટલું રસાયન છે, તેટલું સમ્રાટના મહાન ધન્વન્તરિ પાસે નહિ હોય. સતીશ અને કુસુમ પોતાના ઘરમાં આ શંકા કરવાનું અને એની સમાધાની કરવાનું જીવન ગાળતાં હતાં.

કુસુમ અને સતીશ સિવાય ઘરમાં કોઈ ન હતું. સાધારણ રીતે શંકરપ્રસાદ ત્યાં વારંવાર આવતો, અને રમાકાન્તનો બાળમિત્ર હોવાથી કુસુમને તેના પર વિશ્વાસ હતો. કુસુમને સગામાં માત્ર શંકરપ્રસાદ જ ગણાય. તેણે તેની ઘણીખરી મિલકત પણ શંકરપ્રસાદને સોંપી હતી.

રમાકાન્તના મૃત્યુ પછી થોડા સમયમાં કુસુમ પણ મૃત્યુ પામી. હવે સતીશ એકલો રહ્યો. શંકરપ્રસાદે તેને રક્ષણમાં લીધો. નાનો સતીશ પત્તાનો જૂનો મિત્ર હતો. એ હવે આ નવા ઘરમાં તેની સાથે વધારે રહેવા લાગ્યો. શ્રાદ્ધની તિથિએ જ્યારે કુસુમનું નામ સૌએ સંભાર્યું ત્યારે સતીશને લાગ્યું કે કુસુમ જરૂર આવે છે, પણ કુસુમને બદલે માત્ર એકબે કાગડા જ ખોરડા પર આવ્યા હતા. સતીશને પત્તાએ સમગ્નવ્યું કે કુસુમ હવે ‘ગોર’ આવશે. એ ઉપરથી તે પણ હવે વારંવાર બોલતો કે ‘આ ગોર આવશે!’

શંકરપ્રસાદને પણ છોકરાં હતાં. પહેલાં તો નવો સતીશ સૌને રમતરૂપ થઈ પડ્યો. ધીમે ધીમે પત્તાનો પક્ષપાત સૌને ખૂંચવા લાગ્યો. શંકરપ્રસાદની સ્ત્રી વારંવાર તેને ઠપકો આપતી: ‘એવું બધું શું? છોકરું છે તે રમ્યે. કાંઈ સોનાનાં આંસુ ખરે છે?’

‘પત્તા બધું સમજતી ને સહન કરતી. પછી તો તે સતીશને એકાંતમાં વહાલ કરતી; ને સતીશ આ બધી ખટપટથી અબર્યો હોવાથી, પત્તા કામ કરતી હોય ત્યારે બાલની લટ ખેંચી દૂર બિભો રહી હસતો! એની થાળી

ઉપાડી લેતો ! એને કાંકરે મારતો ! આવી રમતથી સતીશ પત્તાને ખીજવતો હતો. પણ એ ખોટી ખીજથી પત્તા સતીશની વધારે ને વધારે સાચી ‘ મા ’ બનતી હતી.

રમાકાન્તના મૃત્યુ પછી લોકવાયકાના ભયથી શંકરપ્રસાદ સતીશને ઘેર લાગ્યા હતા પણ હવે સતીશનો બેબે પડવા લાગ્યો. સતીશનાં કપડાં : સતીશનો નારતો : એની ગાડી : અને એવી એવી હજાર ચીજમાં પોતાનો પૈસો ખેંચાય છે એમ શંકરપ્રસાદને લાગ્યા કરતું. પોતાના છોકરા માટે કાંઈક ખરીદે ત્યારે સતીશ માટે પણ લેવું પડે, એ વાત તેને નિરંતર ખટક્યા કરતી.

એટલામાં સતીશને ભયંકર બીમારી થઈ આવી. પત્તા સિવાય સૌ આશા મૂકી બેઠાં, ને અરધા શોકમાં, અરધા આનંદમાં, અરધા વિવેકમાં સારવાર કરવા લાગ્યાં. પરંતુ બધી મહેનત પાણીમાં જતી હતી. પત્તાએ છેવટે શંકરપ્રસાદને સૂચના કરવાની હિમ્મત કરી.

‘ સાહેબ ! મોટા ડોક્ટરને બોલાવીએ તો ? ’

ગામના પણ બેચાર માણસો બેઠા હતા. શંકરપ્રસાદે ક્યવાતે મને કહ્યું : ‘ બાપુ ! બધા આયુષ્યના ઉપાય છે. ડોક્ટર પણ શું કરે ! ’

‘ એટલું જ કે આપણને સંતોષ રહે કે બધા ઉપાય કર્યા ! ’

‘ હા, એ હીક છે. ’

બધાના ગયા પછી શંકરપ્રસાદે પત્તાને ધમકાવી : ‘ તને એકને જ લાગે છે અને ખીજ શું પથ્થર હશે ? ’

ડોક્ટરની શી પચાસ રૂપિયા કયા ઝાડમાંથી ખરવાની છે ?

પન્નાએ પોતાનાં બે એરીંગ આપ્યાં : ‘સાહેબ, આટલું મારી પાસે છે. ભલા, ખરચ કરતાં બચે તો પૈસો તો મળી રહેશે.’

શંકરપ્રસાદ સ્તબ્ધ બિભો રહ્યો : પણ હવે ઉપાય ન હતો. તે મોટા ડોક્ટરને તેડી લાવ્યો, ને ત્યાર પછી સતીશને આરામ થવા લાગ્યો. પન્નાને એરીંગ જવાથી બિંડો સંતોષ થયો.

શંકરપ્રસાદે થોડા દિવસ પછી પન્નાને એરીંગ પાછાં આપ્યાં, અને આપતાં કહ્યું : ‘જો પન્ના ! અમને સતીશ ઓછો વહાલો નથી, પણ ખરચ હમેશાં જોઈતું કરાય. હજી એને ભણાવવો વરાવવો એ બધું ખર્ચ થોડું છે ? ને તું જાણે છે કે રમાકાંતનો હાથ છૂટો હતો, કાંઈ બચાવી શક્યા ન હતા.’

પન્નાને છેલ્લા શબ્દોમાં કાંઈક બિંડો ભાવ જણાયો, પણ તે કાંઈ બોલી નહિ.

એક દિવસ પન્ના બહારગામ ગઈ હતી. રાત્રે એ પાછી ફરી હતી, ને પાછળને બારણેથી સતીશના ઓરડામાં આવી ગઈ હતી, એ વિષે સૌ અજાણ હતાં. એટલે ઘરમાં કાંઈક મોટેથી વાતચીત ચાલી રહી હતી, તે પન્ના સાંભળી રહી.

‘એવું જોડું ખર્ચ પોસાય ? શંકરપ્રસાદનો સ્વર આવ્યો.

‘એમાં શું ? એતું છે ને એ ભસે વાપરે,’ બીજો સ્વર પન્નાએ ઓળખ્યો—શંકરપ્રસાદની પત્નીનો હતો.

‘તને ભાન છે? આ તારાં છોકરાં ક્યાં નાખીશ?’

શંકરપ્રસાદની સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો નહિ.

શંકરપ્રસાદ બોલતો લાગ્યો: ‘અને કુસુમે કેટલુંક આપ્યું છે? થોડાક દાગીના અને રોકડ છે. સતીશને બહુ-વવામાં બધું ચાલ્યું જશે. એ વાત સંભારવામાં પણ લાભ નથી. જગત ઉપકાર કર્યો ન જાણે, નુકસાન કર્યું ગણે.’

ઔરડામાં પાછી શાંતિ પ્રસરી ગઈ. રસોડામાં બિલાડીનો ખખડાટ સાંભળતાં શંકરપ્રસાદની સ્ત્રી ત્યાં ગઈ, ને પછી ઘરમાં તદ્દન શાંતિ પ્રસરી.

પત્તા હવે ચિંતામાં પડી કે સતીશનો લુછ શી રીતે સચવાય. તે કાંઈ ન જાણતી હોય ને શંકરપ્રસાદનો ઉપકાર માનતી હોય તેમ સતીશની સંભાળમાં શંકરપ્રસાદના કહેવા પ્રમાણે કરવા લાગી. એક વખત શંકરપ્રસાદને બેચાર દિવસનો માટે પરગામ જવાનું હતું. શંકરપ્રસાદને રોશને સામાન સહિત પહોંચાડવા પત્તા ગઈ. પાછા ફરતાં પત્તાના હાથમાં શંકરપ્રસાદે કૂંચીનો ઝૂમળો ફેંક્યો. તે ઉતાવળમાં ને ભૂલમાં ઝૂમળો સાથે લાગ્યો હતો, ને બેચાર દિવસની રોકાણ હોવાથી ઝૂમળો પાછો મોકલી દીધો.

સતીશના સૂવાના ઔરડા પાસે શંકરપ્રસાદનું દીવાનખાનું હતું. પત્તાએ તે રાતે દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો, ને એક ચાવીથી ટેંગવતું ખાનું ખોલ્યું. પત્તાને કાંઈ મળે તેમ આશા ન હતી, પરંતુ અકસ્માત શંકરપ્રસાદને જે મિલકત કુસુમે સોંપી હતી તેની યાદી નીકળી. નીચે શંકરપ્રસાદની સહી હતી. પત્તાએ ધીમેથી એ એક જ કાગળ લઈ બીજું

ખંધું વ્યવસ્થિત કરી દીધું. ખીજ સવારે શંકરપ્રસાદની પત્નીએ કહ્યું: ‘પત્તા! ભૂલ થઈ. ગાવી સાથે લઈ ગયા. આજે હવે શાકના પૈસા નથી.’

‘અરે હા હા,’ પત્તાએ સાંભર્યું હોય તેવો દેખાવ કર્યો, ‘હું પણ કેવી ભુલકણી છું! કૂંચીનો ઝૂમખો મારા કપડામાં છે! રોશને સાહેબે આપ્યો હતો! એ વાત ભુલાઈ ગઈ.’

સતીશનો અભ્યાસક્રમ આગળ ચાલતો ગયો. શંકરપ્રસાદ ઘણી વખત કહેતો કે હવે સતીશનો ભાર અસહ્ય થાય છે. મેટ્રિક પછી સતીશને એકદમ હાટ્ટી લેવાના નિશ્ચય પર તે આવ્યો.

પત્તાએ કહ્યું: ‘હવે એ વર્ષ વધારે અભ્યાસ કરે તો શું?’

‘કેમ પત્તા! હવે તારામાંથી અક્કલ ચાલી ગઈ છે કે શું? એ વર્ષનું ખર્ચ ઠાણુ આપશે!’

સતીશ આ સાંભળતો હતો. તે બોલ્યો: ‘નહિ નહિ, પત્તા! હવે વધારે વખત મારે દાદાના પર બોલે નાંખવો ન ઘટે!’

‘અને સતીશ! વધારે અભ્યાસની આજ રી કિમ્મત છે?’

પત્તાએ ધીમેથી પૂછ્યું: ‘ત્યારે વિનોદકાન્ત આગળ વધશે?’ વિનોદ શંકરપ્રસાદનો દીકરો હતો. તે આ વખતે જ મેટ્રિકમાં પસાર થયો હતો.

શંકરપ્રસાદે કાંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. સતીશ બીની આંખે પત્તા તરફ જોઈ રહ્યો.

‘સાહેબ!’ પત્તાએ બોલવું શરૂ કર્યું. ‘આપ. . . ભડકતા નહિ. કુચુમ્બાને આપે જે મિલકતની પહોંચ

આપેલી તે વડીલ જગમોહનને ત્યાં છે! આપનું લૂણ ખાધું છે, માટે આપ વિરુદ્ધ કાંઈ ન થાય તો સારું.’

શંકરપ્રસાદ હતો ત્યાં સ્થિર થઈ ગયો. પત્તા આ શું બોલે છે? તે ઘડીબર બોલ્યો નહિ.

‘શંકરપ્રસાદ!’ ગહારથી જગમોહનનો સ્વર આવ્યો. જગમોહન પણ રમાકાંતનો મિત્ર હતો, પરંતુ શંકરપ્રસાદ વધારે ગાઢ મિત્ર હતો, તેમજ કુસુમને શંકરપ્રસાદ પર વધારે વિશ્વાસ હોવાથી, મિલકત બધી એને સોંપી હતી. પત્તાએ જગમોહનને ચેતવ્યો હતો, ને તે વખતસર આવી પહોંચ્યો હતો.

શંકરપ્રસાદની બધી કાર્તિ આજે ધૂળ મળી ગઈ હતી. તે જગમોહનને મળવા બહાર આવ્યો. જગમોહને ધીમેથી કહ્યું: ‘હવે તમારાથી ખર્ચ ન થઈ શકતું હોય તો તમે ઘણું કર્યું છે. સતીશ બન્ને એનો સ્વતંત્ર માલિક બને. શંકરપ્રસાદને તરત જ કબૂલ કરવું પડ્યું.’

સતીશ હવે પોતાના જૂના મકાનમાં રહેવા આવ્યો હતો. એની વિશ્વાસુ મા પત્તા સાથે હતી. ત્યાર પછી સતીશ એક સુંદર કુમારિકા સાથે રહેથી બેઠાયો. થોડા દિવસ બધું ઠીક ચાલ્યું. પણ ધીમે ધીમે મૃણાલિનીને પત્તાની હાજરી ખૂંચતી લાગી. પત્તાની ઢગ કેવી જૂની હતી! અને મૃણાલિનીનો સખીઓ બેસવા આવે, ત્યારે પત્તા, બનશે મૃણાલિની પાળેલું પ્રાણી હોય તેમ, માથે હાથ ફેરવ્યા કરે, મોં જોવા કરે, ને વારંવાર પેલું જૂની ઢગનું વાક્ય ‘મારા સતીશની વહુ,’ બોલ્યા કરે. પૂતમની ચાંદનીના રાસમાં

પણ પન્ના જૂના રાગ શોધે ! જૂની આંખને હમેશાં નવાં ચશ્મા ડીક ન પડે. સતીશ સાંજે ઓફિસમાંથી આવે ત્યારે પન્ના વિશે એકઐ દરિયાદ રજૂ થાય જ ! આજે મારી વાંકા સેંથી ભૂંસાડી, કે મારું મોઢું જે વખત જોયું !

પન્ના વૃદ્ધ થઈ હતી. એણે વિશ્વાસ અને સ્નેહનું બી સતીશમાં રોપ્યું હતું. એ પોતાના ઉદ્ધાસમાં મૃણાલિનીને વહાણ કરતી. મૃણાલિનીને આ ગમતું નહિ, એટલે હમેશાં એકાદ વાંધો હોય જ !

સતીશે પન્ના માટે એકાદ અસાધ્યો ઝોરડો ભાડે લઈ દીધો. ત્યાં તે હમેશાં જે વખત જતો. વૃદ્ધ પન્ના પોતાનો અનંત માળા ત્યાં ફેરવતી. તેના શરીરમાં હજી જોર હતું : આંખમાં તેજ હતું ; પણ એને હવે ઉપાધિ પસંદ ન હતી. છતાં સતીશનું ફળી હમેશાં વાળતી, ને સવારમાં પાંચ ન થાય ત્યાં ફળી વાળવા માટે ખડકીએ આવીને મૃણાલિનીને સાદ કરતી હોય !

એક વખત મૃણાલિની રડી પડી. સ્ત્રીઓનું અનિત હથિયાર રદન. સતીશે તેને શાંત પાડી : ‘ જો, એના વડે આ વૈભવ છે ’ મૃણાલિનીએ કહ્યું : ‘ એ ગમે તેમ, પણ મારા અધિકારમાં એ વચ્ચે નહિ.’ સતીશે લાચારીએ કહ્યું : ‘ ભલે.’

મૃણાલિની કાંઈકેડો મૂકે તેવી ન હતી, એણે તો પન્નાનો ધીમે ધીમે હક્ક કાઢવા માંડ્યો. સતીશે કહ્યું : ‘ મા ! પાંચ વાગે તમે થું કરવા . . . હેરાન થાઓ છો ? ’

પન્ના મનમાં ઘૂંટડો ઉતારી ગઈ હોય તેમ જોલી : ‘ સારું, ખેટા. હવેથી નહિ આવું.’

એક વખત પત્તા ત્યાં આવી હતી. સતીશ બહારથી આવ્યો. મૃણાલિની અરધી ગુરસામાં ને અરધી શોકમાં ખારણામાં જ ઊભી હતી. સતીશને જ્ઞેતાં તેણે કહ્યું: ‘પત્તા છતાં આપણે એક માણસ તો રાખવું પડે છે.’ સતીશે કહ્યું: ‘હા, એનું શું?’

‘એનું શું? આજે સૌ બાગમાં ગયાં: નવરંગની વહુ ને હું ને મેમસાહેબ. પત્તાને સાથે લીધેલ. સૌ નારતો કરવા બેઠાં એટલે મેમસાહેબના કૂતરાને પત્તા લાદડી લઈ લાંકવા મંડી! આમાંથી કોઈક દિવસ ભયંકર નુકસાન થશે.’

સતીશને વાત સાચી લાગી. મેમસાહેબનો કૂતરો એટલે શું? એણે પત્તાને કહ્યું, ‘મા, તમારે હવે આ-ત્રોકો સાથે બહુ બળવું નહિ.’

પત્તાએ ધીમેથી કહ્યું: ‘સારું બેટા.’

બીજા દિવસે પત્તાએ સતીશને બોલાવી હાથ ફેરવ્યો: ‘બેટા! સુખી રહેજો.’ સતીશ સમજ્યો, કે કાલે માને કીધું એટલે આજે હવે ન બળવાનો નિશ્ચય કરે છે. સાંજે સતીશ આવ્યો ત્યારે પત્તા હતી નહિ. લગ્નરો માણસોમાં એ શુભ થઈ ગઈ. એને ગામ સતીશ પૈસા લઈ માણસ મોકલ્યો. તે પૈસા લઈ પાછો આવ્યો. પત્તા ત્યાં પણ હતી નહિ.

ત્યાગની દીક્ષા

મ્યુનિસિપાલિટીના ફાનસના અજવાળામાં એક વૃદ્ધ થાકેલો માણસ રંગમતીનો પુલ ઝોળંગી રહ્યો હતો. તે વારંવાર પોતાની ડાંગ જમીન પર ટકાવી લાંબી દૃષ્ટિથી સામે આવેલા ગામ તરફ જોતો હતો. તે અંધારામાં અહીં-તહીં છૂટાછવાયા પ્રકાશના થોડાક દીવાઓ પર એનું લક્ષ્ય ચોંટ્યું હતું.

અંતે તે પુલ ઝોળંગી રહ્યો. હવે સામેનું ગામ અને રસ્તો સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. એના મજબૂત પણ વૃદ્ધ શરીરને થાક જણાતો હતો. એ દિવસનો અપવાસ હતો અને આજે ડોસાને નહિ જેવું જ ખાવાનું મળ્યું હતું. સામે એક માણસ મળ્યો. ડોસાએ જૂનો સ્વભાવ પડ્યો હોય તેમ સહજ જ ડાંગ સમારી. પાસેથી જનાર બોલ્યા વિના જ ચાલ્યો ગયો. ડોસાએ લાકડા પાડી.

‘ભાઈ! આ સામેનું ગામ રંગપુર કે?’

‘હા,’ ટૂંકો જ જવાબ મળ્યો.

‘ગામમાં વીશી છે?’

‘આ રસ્તા પર જ જમણે હાથે પહેલું મકાન. તમારું નામ જંદૂર કે ?’

ડોસો ચમક્યો. રંગપુરને પોતે ઓળખે તે પહેલાં રંગપુરમાં એને જાણુનાર પડ્યા હતા. તે વરુના જેવી ત્વરાથી પાછો ફર્યો.

‘હા; અને તમારું નામ ?’

ડોસાની નજર આગળ માત્ર ગાઢો અંધકાર હતો. ને બોલનાર જવાબ આપ્યા વિના એકદમ દોડી ગયો હતો. તેના સ્વર કે પગરવની કાંઈ નિશાની ન હતી.

જંદૂર આગળ વધ્યો.

ધીમે ધીમે ગામનો ડોઝાહસ વધારે સ્પષ્ટ થતો ગયો. રસ્તાને છેડે ખરાબર જમણા હાથ પર બે માળનું એક મકાન હતું. એના દરવાજામાંથી ફાનસનો આછો ઉગ્ગસ રસ્તા પર પડતો હતો.

જંદૂર એ તરફ વળ્યો.

‘આ વીશી છે ?’ તેણે પૂછ્યું.

‘હા,’ અંદરથી એક વૃદ્ધ ડોશીએ જવાબ આપ્યો. ને એ જવાબની પાછળ તરત જ શિકારીના જેવી ઝડપથી વીશીનો માલિક દરવાજામાં દેખાયો. એની ચક્રાર અને લુચ્ચી આંખો ફાનસના અજવાળાથી વધારે ચંચળ થતી લાગી. જંદૂરનો જૂનો મોટો અનેકવિધ થીંગડાંવાળો ભૂરો પીળો કોટ, તૂટેલ ને ધૂળભર્યાં જોડા, ને દસઘાર વિચિત્ર રંગના થીંગડાંની ટૂંકી ટોપી તરફ તે જોઈ રહ્યો. એના ચહેરા પર ધંધાદારીનો નિરાશા આવી. તે મનમાંજ બોલી ઊઠ્યો: ‘રંગપુરના નવા મહેમાન !’

‘આંહીં રોટલાનો ટુકડો ને પથારીનો કકડો મળશે ?’
 ઝંડૂરે નિરાશ મનોભાવના દર્શાવી.

‘હા, સૂતાનું આંહીં’—એમ કહી વીશીવાળાએ
 દરવાજા ખદાર તૂટેલ ઓટલો દેખાડ્યો.

‘અને ખાર આના પડશે !’

ઝંડૂરે આકાશ સામે જોયું. દસ થઈ ગયા હતા. તેણે
 એક ખાલો કાઢ્યો: ‘થોડુંક પાણી !’

વીશીના દરવાજામાંથી કકડાં સ્વર આવ્યો: વીશીવાળા-
 ની સ્ત્રી અત્યાર સુધી શાંત ઊભી હતી, તેણે ઝંડૂર તથા
 પોતાના પતિની વચ્ચે થયેલી વાત સાંભળી. ને સ્ત્રીના
 કાંઈક લોભી સ્વભાવમાં ધંધાદારીની અંધાર્થ મળતાં, તેના
 સ્વરમાં લોભ ને ધિક્કાર સ્પષ્ટ દેખાતાં હતાં. તેણે જવાબ
 વાળ્યો: ‘આંહીં ધર્મશાળા નથી. ગામમાં ખીજી ઘણીએ
 વીશી છે. આંહીં અમારે જગ્યા પળ નથી.’

‘કાંઈ સમજે છો કે નહિ ?’ પોતાના પતિ તરફ
 જોઈને તે બોલી: ‘ઘરમાં એક રાત્રી પાઈ પળ નહિ
 રહેવા દીએ. ને તમારો કાકો હવે ખાશે પળ શું ? ખીજા
 વસિયાત આવતા અટકી જશે, જે આવા ને આવા થોડાક
 ચીનના સાહુકાર ઉતાર્યા તો !’

વીશીવાળો દુઃખી થયો. તેણે ઝંડૂરને કહ્યું:

‘ભાઈ ! ખીજે તપાસ કરો !’

ઝંડૂર પોતાની ડાંગ લઈ ચાલતો થયો. થોડે દૂર જ
 હોટેલ હતી. ઝંડૂર અંદર ગયો. ટેબલ પર બેચ્ચાની ફેંકા,
 એક ખુરશી બેચ્ચી તે પર બેસી ગયો: હોટેલના છોકરાએ
 તેની સામે જોયું:

‘ડબલકપ ચા !’

‘આધે એક ટેબલ પાસે બેચાર જણા બેઠા ચા પીતા હતા. તેમણે જંડૂર સામે જોઈ અંદરઅંદર ધીમેથી કાંઈક વાત કરી. હોટેલનો માલિક પાસે જ બેઠો હતો. તેણે મોં પહોળું કરી વચ્ચે જ પૂછ્યું:

‘હેં સાચું કહો છો ?’

‘આ છપ્પી પોલીસના ઇન્સ્પેક્ટર રહ્યા. પૂછને !’

ઇન્સ્પેક્ટરે પોતાની ખુરશી પરથી માથું ધુણાવી લા પાડી. માલિક ઊઠ્યો. જંડૂર પાસે પહોંચ્યો:

‘ચા તૈયાર નથી !’

જંડૂરે આશ્ચર્યમાં—ગ્લાનિમાં તેની સામે જોયું: ‘હેં !’

‘ચા નથી,’ ટૂંકે જવાબ મળ્યો.

‘થોડુંક પાણી ?’

‘રસ્તા પર નળ હશે. આ ધર્મશાળા નથી.’

‘હું—’ જંડૂર અચકાતાં અચકાતાં બોલ્યો.

‘હા, તમે સાહુકાર છો. અમારે ધંધાદારીને મન પૈસા આપનાર દરેક માણસ સાહુકાર છે. તમે પણ સાહુકાર છો અને મને ખબર છે કે હમણાં જ લાંબી મુસાફરીમાંથી ઘેર આવો છો !’ હોટેલવાળાએ જંડૂરને આશ્ચર્યમાં ડુબાડવાનો યત્ન કર્યો.

જંડૂરે શરમમાં નીચે માથું ઢાળ્યું. ને ક્રોધમાં ડાંગ સમારી તે ધીમેથી બોલ્યો: ‘ત્યારે હજી હું પોલીસના સપાટામાં છું !’ માલેક બળડતો ચાલ્યો ગયો, જંડૂરે લાંબી નજરે અંદર જોયું. એક જીવાન ખુરશી પર બેસી એની

સામે જોઈ હસતો હતો. અંદૂરે કાંઈક યાદ કર્યું: ડાંગ સમારી: અને રવાના થયો. તે મનમાં બોલ્યો: ‘એ જ જુવાન ! રસ્તામાં પુલ પર મળ્યો હતો તે. તે આંહીનો ઇન્સ્પેક્ટર લાગે છે !’

અંદૂર માનવજાતને શયતાન સમજી ત્યાંથી અળગો થયો. ખીજ એકમે જગાએ ભમ્યો. પણ સૌએ તેને આશરો આપવાની ના પાડી. એની જીવનકથા ગામમાં ચર્ચાઈ ગઈ હતી. ને આવા ચોરી તથા ખૂનના અભ્યારાને કોઈ સત્કાર કરવા ખુશી ન હતું. તે થાકેલો, ભૂખ્યો ને તરસ્યો વસ્તીથી દૂર એકાંતપ્રદેશમાં આવ્યો. એનામાં હવે બોલવાની તાકાત પણ ન હતી.

અંદૂર શું કરવું એ વિચારમાં હતો. તે જિભો હતો ત્યાંથી થોડે દૂર ગેયાર ઝૂંપડાં હોય તેમ લાગતું હતું. ઠંડી પડતી હતી, ને તાપણું કરી કોઈક ગેહું હોય તેવો આભાસ થતો હતો. અંદૂર તે તરફ ગયો. એક ડોશી તાપણું કરી તાપતી હતી. અંદૂરે છેલ્લો પાસો નાંખ્યો.

‘બાઈ ! ત્રણ દિવસનો થાકેલો, ભૂખ્યોતરસ્યો પરદેશી મુસાફર છું ! થોડુંક ખાવાનું ને પાણી મળશે ?’

‘ગામમાં વીશી છે ત્યાં કેમ ન ગયા ?’

‘વીશીવાળા કોઈએ ઊતરવા દીધો નથી,’ અંદૂરે જવાબ વાળ્યો: ‘કોઈ જગ્યાએ રાત નીકળે તેવું છે ? ઠંડી બહુ છે ને હું થાકેલો છું !’

‘સામે ખાવાજીનું મંદિર દેખાય ત્યાં જ. તને ત્યાં ચોક્કસ આશરો મળશે.’

જંડૂર કાંઈ ખોલ્યા વિના ચાલતો થયો. મધ્યરાત્રિ થઈ હતી. નદી પરથી આવતો દંડો પવન શરીરને ધ્રુજવી રહ્યો હતો. જંડૂર એકાંત પ્રદેશમાં એકલો આગળ વધ્યો. તે મંદિરની પાસે આવી પહોંચ્યો, ને ત્યાં તેણે જે જોયું તેથી ઘડીભર રતબધ બની, મંદિરના બહારના દ્વારમાં જ ઊભો રહ્યો. અંદરના ભાગમાં એક વૃદ્ધ પણ સમર્થ બાવો મૂગચર્મ પર બેઠો હતો. એની બે પાસ પિત્તળની બે મોટી દીવીમાં દીવા બળતા હતા. આસપાસ અગરબત્તીનો સુગંધી પવન છૂટી રહ્યો હતો. ને એક નાના દસ-બાર વર્ષના છોકરા સિવાય મંદિરમાં બીજું કોઈ હતું નહિ. એકાએક ઘંટારવ થવા લાગ્યા. પેલો છોકરો આરતી ઉતારવા લાગ્યો. બાવાજી કાંઈક બોલવા લાગ્યા, ને આવું ધાર્મિક વાતાવરણ આશરે અરધો કલાક ચાલ્યું. જંડૂરે ધીમેથી અંદર પ્રવેશ કર્યો. સામે જ બાવાજી બેઠો હતો. તેણે ઝડપથી એની સામે જોયું; વિહ્વળ થયા વિના શાંતિથી પૃછ્યું:

‘ભાઈ! કેમ?’

‘સુસાદર છું!’

‘આવો બેસો’—સ્વામીએ શાંતિથી એક આસન દેખાડ્યું. જંડૂર હતો ત્યાંથી ડગ્યો નહિ. એને આજ પહેલ-વહેલું એટલું બધું માન મળ્યું હતું કે તેનામાં બોલવાની કે ચાલવાની તાકાત ન હતી.

‘હું ભૂખ્યો છું. થાકેલો છું. રાત ગાળવી છે!’ એણે છેવટે કહ્યું.

‘આનંદ!’ સ્વામીએ ખૂબ પાડી. પેલો છોકરો દોડતો હાજર થયો.

‘દૂધ ભાખરી આ ભાઈને આપ !’

જંડૂર અતિ આભારથી ગળગળો થઈ ગયો. પણ તે હિમ્મત કરી બોલ્યો:

‘સ્વામીમા’રાજ ! હું ચોર છું. કેદમાં ચૌદ વર્ષ રહી આવ્યો છું, ને કાલે જ છૂટ્યો છું. મારા પર ખૂનનો આરોપ પણ હતો !’

સ્વામીએ જંડૂર સામે જોયું, એની દષ્ટિમાં એકલી માયા ને દયા ઊભરાતાં હતાં. તેણે ધીમેથી કહ્યું: ‘ફિકર નહિ. મને ખબર છે ! જંડૂર આશ્ચર્યચકિત થઈ જોઈ રહ્યો. એ માની શકે, માપી શકે, કે કલ્પના કરી શકે તેના કરતાં વધારે ઉદારતા મનુષ્યમાં જોઈ એનું હૃદય પાણી પાણી થઈ જતું હતું. તેણે મનમાં વિચાર્યું: ‘આંદો પણ પોલીસ ઇન્સપેક્ટર પહોંચી ગયેલ છે ! શયતાન !’

આનંદ દૂધનું વાસણ ને ભાખરી લાવ્યો ને જંડૂર પાસે ધર્યો. ‘જંડૂરે શંકામાં સ્વામી સામે જોયું. સ્વામીએ એટલી જ મમતાથી કહ્યું: ‘ભાઈ ! ખાઈપીને શાંત થા, એટલામાં આનંદ ઝિછાનું કરે છે !’

‘ઝિછાનું !’ જંડૂરથી આશ્ચર્યમાં શબ્દ નીકળી પડ્યો. આજે ચૌદ વર્ષે તે મનુષ્યની હાજરીમાં નિરાંતે ખાતો હતો : ને ઝિછાનાનું નામ આજે જ તેણે સાંભળ્યું હતું.

તેટલી વારમાં આનંદે ઝિછાનું જમાવ્યું. પાસેના ખંડમાં આનંદની અને જંડૂરની પથારીઓ થઈ. ને મંદિરમાં સ્વામી પોતે સૂતા. જંડૂર અતિશય ઉદાસમાં પોતાની પથારી પર પડ્યો. ને થોડીવારમાં સઘળું નિઃશબ્દ થઈ ગયું.

રાતમાં આનંદ એકાએક જાગી ઊઠ્યો. તેણે નજર કરી તો ઝંડૂર પથારીમાં ન હતો. તે ગભરાટમાં ઊઠ્યો ને સ્વામીને જાગાડ્યા :

‘ ગુરુદેવ! મુસાફર નથી. ’

‘ મને ખબર છે! ’ સ્વામીએ શાંતિથી જવાબ વાળ્યો.

‘ પાછલું બારણું ઉઘાડું લાગે છે! ’

‘ તે પાછલે બારણેથી ગયો લાગે છે. તું દ્વાર વાસી આવ. ’

આનંદ જરાક ખિન્નયા સરખો થઈ, દીવો લઈ, દ્વાર વાસવા ગયો. તે જ વખતે આગળના બારણા પર ટકોરો થયો.

‘ સ્વામીજી ! ’

‘ કેમ ? ’

‘ પોલીસ ઇન્સપેક્ટર સાહેબ આવ્યા છે ! ’

આનંદે બારણું ખોલ્યું. દીવાના પ્રકાશમાં બેત્રણ જણાનાં હથિયાર પ્રકાશી રહ્યાં. ઝંડૂર પાછળ ઊભો હતો.

‘ સ્વામી ! આ માણસે તમારા ઘરમાં ચોરી કરી છે ? ઇન્સપેક્ટરે પૂછ્યું. ‘ એની પાસે રૂપાનાં પૂજનાં વાસણ છે. કહે છે કે મને . . . ’

‘ સ્વામીએ આખ્યાં; ’ સ્વામીએ વચ્ચે જ કહ્યું : ‘ અને તે સાચું છે ! ’

‘ ત્યારે એણે ચોરી કરી નથી ? ’ ઇન્સપેક્ટરે શિકાર હાથમાંથી જતો બેઈ ધૂરકતાં કહ્યું.

‘ નહિ ! ’ સ્વામીએ શાંતિથી કહ્યું.

‘ ચોક્કસ ? ’

‘ હું ના પાડું છું એથી વધારે ચોક્કસ શું ? ’ ઝંડૂરની

આંખમાં ઝળઝળિયાં ભરાયાં હતાં. એનો મૂળ સ્વભાવ એને છોડીને જતો હતો. તે એકલો સૂતો ત્યારે જૂના સંસ્કારોને લીધે, રાતમાં જાગ્રત થતાં જ, આંતરે રાતે પૂજનાં વાસણો મૂક્યાં હતાં તે તરફ તેની નજર ગઈ ને ઘોળી વસ્તુનો મોહ છોડે તે પહેલાં સ્વાભાવિક રીતે વાસણો એના ખિસ્સામાં આવી પડ્યાં. વાસણો સહિત એ નાસી છૂટ્યો. ને થોડેક દૂર ન ગયો ત્યાં હથિયારખંધ ત્રણ માણસોએ એને ઘેરી લીધો. એમાં એક પેલો જીવાન ઇન્સપેક્ટર હતો.

સ્વામીએ એને ખચાવ્યો. પોલીસ ચાલ્યા ગયા. ઝંડૂરે જ્યાં માટે પગ ઉપાડ્યો. એના ખભા પર સ્વામીનો માયાળુ હાથ પડ્યો: ‘ભાઈ! જાણ છે? આવજો હો. જ્યારે સૌ તિરસ્કારે ત્યારે આંહીનાં બાર ખુલ્લાં છે!’

ઝંડૂર ભોલ્યા વિના ચાલ્યો ગયો. એનામાં ભોલવાની શક્તિ ન હતી. આખું હૃદય ઉપકારની લાગણીથી ભર્યું હતું. તે ચાલતો થયો. સ્વામીના છેલ્લા શબ્દો સંભળાયા: ‘પ્રમાણિક થાજો હો.’ પણ ઝંડૂર તો ઝપાટાખંધ આગળ વધતો હતો.

*

પંદરવીસ દિવસ પછી રંગપુરમાં એ જ સમયે ઝંડૂર રંગમતીનો પુલ ઓળંગી મંદિર તરફ જતો હતો. આજે એના જીવનની કથા જુદી જ રીતે ઘડાયેલી હતી. તે ધીમે ધીમે આગળ વધી ગયો. તે લોકની દરકાર કર્યા વિના મંદિરને દાર જઈ ગિલો. ઝંડૂરે પોતાના ધર સુધી મુસાફરી કરી હતી, અને એનું એક જ છેલ્લું આકર્ષણ એની મા—એ કેદમાં હતો ત્યારે જ ગુજરી ગઈ. હવે એનું કોઈ હતું નહિ. અને સ્વામીની

માયા તથા દયા એના હૃદયમાં સોંસરી પેસી ગઈ હતી. તે સ્વામી પાસે જ આવતો હતો. દ્વાર તે દિવસની પેઠે જ ખુલ્લાં હતાં. જંડૂરે અંદર પ્રવેશ કર્યો. ને તે આશ્ચર્યચકિત નયને સ્તબ્ધ બિભો.

મંદિરના મધ્યમાં સ્વામી પથારીવશ પડ્યા હતા. ને આનંદ પાસે બેઠો બેઠો રડતો હતો. જંડૂર સ્વામીના પગ આગળ નમી પડ્યો: ‘ગુરુદેવ!’

સ્વામીએ જરાક આંખ ખોલી રિમત કર્યું: આનંદ સામે જોયું. જંડૂર સમજી ગયો, એના મર્મભાગ બેદારિ રહ્યા હતા. તે મોટેથી બોલ્યો: ‘ગુરુદેવ! હવે તમારી જગ્યાએ આનંદ સ્વામી અને હું એનો સેવક.’

સ્વામીના મોં પર આજો ઉગ્ગસ પ્રસરતો હતો. તેણે એક વખત દષ્ટિ ખોલી! સૌ સાથે છેલ્લું હાસ્ય કરી લીધું.

બારના ટકોરા થયા.

સ્વામીએ આનંદ સામે જોયું. આનંદે શોકભર્યે ચહેરે પૂજન શરૂ કરી. સ્વામીમાં બળ આવ્યું લાગ્યું. તે બેઠા થયા— ને આનંદની આરતી સાથે ગાવા લાગ્યા. જંડૂર એમાં સ્વર પુરાવતો હતો. અચાનક સ્વામી બેસી ગયા ને શંકરમૂર્તિ સામે એક દષ્ટિ કરી, ને જંડૂર કાંઈ પૂછે તે પહેલાં એનો અચેતન હાથ જંડૂરના માથા પર આશીર્વાદ આપતો પડ્યો. એ છેલ્લો પડ્યો.

જંડૂર—ખૂની જંડૂર—અને ચોર, કેદખાનામાંથી માનવગતનો શત્રુ થઈ બહાર આવ્યો હતો, તે માનવગતનો સેવક બની રહ્યો. પરિવર્તનના છેલ્લા પગથાર પર એ ચડી ચૂક્યો હતો.

એક સાદી વાત

પોરબંદરમાં દરિયાકિનારે ફરવાનો મને ભારે શોખ હતો. જવાબદારી વિનાનાં કેટલાંક પર્યટન જીવનમાં કવિતા જેવાં બની વર્ષોનાં વર્ષો છાનાં રહે છે : ને પછી એની મીઠી માદ ને મધુર દુઃખ આનંદમય ગ્લાનિ ને સુખમય વિલાપ આપે છે ! આજે હવે એ વાતનું દૂર દૂર પણ સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે. ઉનાળાના દિવસો હતા, ને જપોરની રમ્મ મીઠી મધ જેવી લાગતી હતી. જે દરિયાના નીલા તરંગો મારા વર્ગનાં બધાં લેસનો વચ્ચે પણ હું નિરાંતે જોયા કરતો, ને એકે કલાકની છૂટીમાં પણ ઘણી વખત પેલા શુભ્ર શ્રીણુના ગોળા ને તેના ઉપર કોતરેલા સાત રંગો જોવા હું પહોંચી જતો, તે દરિયો આવી રમ્મઓમાં તો મારો દોસ્ત બની રહેતો. બસ, સવારથી સાંજ સુધી દરિયાકિનારે ફર્યા કરવું, એ એક જાતનો તરંગ હતો ! ને ત્યારે તરંગ એ જ જીવન હતું !

એક દિવસ આ પ્રમાણે હું ફરતો હતો : છેટેથી રાજ-મહેલના પથ્થરો ને દીવાલો વચ્ચેથી ઝાડ ડોકિયાં કરતાં હતાં : ને આધે આધે ખડકોની પરંપરા દેખાતી હતી. હું

ઘણે દૂર નીકળી ગયો; ને પાછા વળવાની તૈયારી કરતો હતો તેટલામાં એક માણસને આવતો જોયો.

તે છેક પાસે આવ્યો. મેં સદજ તેની સામે જોયું. તેણે પોતાના માથા પર ઝીણાં લાકડાંનો મોટો ભારો ઉપાડ્યો હતો. તેમાંથી અનેક ચીથરાં લટકતાં હતાં, અને ચીથરાં કરતાં જેમાં વધારે થીંગડાં હતાં, તેવા એક જૂનો કોટ તેણે પહેર્યો હતો : તેના માથા પર એક આધું મેલું કપડું વીંટાળેલું હતું. તે ધીમે પગલે ચાલતો હતો : અને તેના દરેક પગલામાં અત્યંત થાકની સ્પષ્ટ નિશાની હતી.

ક્યારેક ગરીબ સાથે વાત કરવી, એ ઈશ્વરી સંદેશા સાંભળવા જેવું છે.

હું ચાલતો થોભ્યો. તેણે પણ માથા પરથી જરા ભારો ઊંચો કરી, જમીનને અટકાવીને ઊભો રાખ્યો. ને પછી ધીમેથી નીચે મૂકી તે તેની પાસે ખેંચી ગયો. ઉપરથી સૂર્યનાં કિરણ તપતાં હતાં : ને દરિયા પરથી ઠંડા પવનની લહેર આવતી હતી. ઘણે દૂર સુધી દરિયાનાં ભૂરાં કાળાં પાણી અનંતતાની જેમ ચાલ્યાં જતાં હતાં. મેં પેલા ડોસા સામે જોયું : અને તે પણ મને પાસે ઊભેલો જોઈ જરાક મીઠું લગ્યો :

‘કેવા છો?’ મેં પૂછ્યું.

‘સાહેબ ! ખારવા.’

‘આમ ક્યાંથી આવો છો?’

‘જી ! દૂર દૂર દરિયાકિનારે રેતીના પટમાં ખજૂરીઓ ઊગે છે તેમાંથી, અને ક્યારેક દરિયાકિનારે પ્રવાહથી લાકડાં તણાઈ આવે છે તેવા લાકડાંમાંથી એકાદ ભારી કરવા ગયો હતો.’

‘વેચવા માટે હશે ?’

‘હા, સાહેબ !’

‘શું આવશે ?’

‘જેવું આપણું નશીબ. પાંચ આના આવે : છ આના આવે, વખતે અરધો રૂપિયો પણ મળી જાય !’

હું રવાના થતો હતો, તેટલામાં એના મોં પરના એક આકર્ષણથી થોભ્યો. એના આંધેક વચના સાધારણ કાળા મોં ઉપર ઘણી વખત ભલભલા ગૃહસ્થાનાં મોં પર પણ મળી આવતી નથી, તેવી સ્વાર્પણની રોશની હતી. તે ગરીબ હતો, પણ તેનામાં ગરીબીની નિરાશા કરતાં સંતોષ વધારે હતો. તેના દરેક અંગમાં ગરીબીની બેદરકારી હતી; બાંહેધ તેનાથી એ ચગદાયો જ ન હોય. અને આ સંતોષ ક્યાંથી હશે ?

‘છોકરાં ઘેર રાહ જોતાં હશે કે ?’ મેં પૂછ્યું. તેના મોં પરથી જરાક નિરાશાની છાયા ફટકી ગઈ : પણ ખીજ પળે જ તે માઠું હસ્યો. બસ, એ માણસમાં મીઠા હાસ્યની જ ખૂબી હતી.

‘જી ! હું પરણ્યો પણ નથી !’

‘કેમ તમારામાં પણ દેશ ભરવો પડે છે કે કન્યાનાં અછત છે ?’

‘એમ તો નહિ, પણ મારે વૃદ્ધ આપ છે : ડોસો છે. હશે એંશી-બિયાંશી વરસના !’

‘હે ! એ તો સારું. તમને પણ કામમાં મદદ થાય. ને તમારી સ્ત્રી (મારા મોમાં ‘વાઈદિ’ આવી ગયું હતું) રોટલાપાણી કરે !’

તેણે જરાક નીચે જોયું. પછી એક ખોખારો ખાધો ને બોલ્યો :

‘આજે હવે એંશી વર્ષના માણસ સાથે નવા માણસનો મેળ ખાય ખરો કે? અને હું બેમાંથી કોને સાચવું? ડોસાને છોડું તો ઈશ્વર દુખાય નહિ કે?’

મારા મનમાંથી એક વિચાર વીજળી જેમ પસાર થઈ ગયો : આજની કેળવણીમાં ઈશ્વરને દુભાવાની ચિંતા ક્યાં? અને . . . . .

પણ હજી એ વિચાર પૂરો ન થાય તે પહેલાં કારમી રુદનની ચીસથી, દરિયાના એક જ અવાજથી પછડાતા પાણીમાં ભાત પડી ગઈ. હું બડક્યો ને પાછો હઠ્યો.

‘ખીશો નહિ. એ તો જુઓ પેલા માણસ છે . . .’ મેં તેણે બતાવ્યું તે દિશામાં જોયું. દૂર એક ખડક પર અર્ધનમા-વસ્થામાં એક માણસ બેઠો હતો. તેની દષ્ટિ દરિયાપર જ હતી. ને તે વારંવાર જિભો થઈ હાથ જિયા કરી કોઈકને બોલાવતો હતો. આવી ચીસો પણ બોલાવતાં બોલાવતાં જ પાડતો લાગ્યો.

‘કોણ છે?’

‘કેમ વળી ઝોળખતા નથી કે શું?’

‘આ ખધા ખડકો પર એ રાજ છે. એનું નામ માધુ.’

‘માધુ!’

‘હા, ગાંડો છે. એની વાત લાંબી છે, ને મારે ડોસો રાહ જોતા હશે. પણ—’

એક ખીજી બચંકર રુદનની ચીસથી આખું મેદાન થંભી

જતું લાગ્યું. એની ચીસમાં પણ અકથ્ય બળ અને અતિશય વેદના ભર્યા હતાં.

‘ એનું નામ માધુ. અમારો ખારવો જ છે ને માણસ પણ બહુ અચ્છો હતો. એનો એક છોકરો હતો. એ માણસને છોકરા પર એવી પ્રીતિ હતી કે ન પૂછે વાત. ખાવા-પીવામાં કોઈ જતની મણા રાખે નહિ. છોકરો મોટો થયો, પણ સંગતે ચડી ગયો. અમારા હલકા લોકમાં દારૂએ તો દાટ વાળ્યો છે. છોકરો એ રવાડે ચડી ગયો. એનો આપ બહુ ભલો હતો. પોતે આખી જિંદગીમાં દારૂને પડખે ચડેલ નહિ. ને અમારામાં પણ પાંચ માણસમાં પુછાય તેવું ટેકાણું મનાય. પણ છોકરો, માને નહિ. એક વખતે અરધી રાતે છોકરાએ પોતાની માની ડોકમાંથી ઘરેણું કાઢી વેચી ખાધું. ખીજે દિવસે, એની માને તો ખચર પડી ગઈ હતી, છતાં જ્યારે માધુએ પૂછ્યું ત્યારે છોકરા પરના હેતને કીધે કીધું કે મને ખચર નથી. પણ હવે માધુનું માધું ફરી ગયું હતું. એણે છોકરાને પોતાની સામે ઊભો રાખ્યો. છોકરો પણ જીવાન, કાળો કનૈયા જેવો, જોતાં દુસ્મનની છાતી ફાટી જાય તેવો. આ ભાઈએ એને પૂછ્યું કે બોલ ઘરેણું ક્યાં નાંખ્યું ? છોકરે પણ ઉડાડિ જવાગ વાળ્યો, અને તે જ વખતે એક છનનન કરતી ગોળીથી છોકરો વીંધાઈને હેંટા પડી ગયો. ’

‘ હે ? ’

‘ હા, માધુને ખાઈ ગઈ હતી. એટલે એણે પોતાની બહુને કીધું કે આવા છોકરા કરતાં નિર્વશ સારા.

છોકરાની મા એકદમ દોડી, પણ તે પહેલાં તો છોકરાનું શખ નીચે પડ્યું હતું. પછી માધુ ગાંડાની માફક દોડ્યો—છોકરાને ખભા પર નાખી. જુઓ . . . .’

ફરી એવો તો આર્ત વેદનાનો સ્વર આવ્યો કે માણસ કરતાં એકસો અપાર્થિવ આત્મા જ એવું બોલી શકે.

‘અને જુઓ, એ જ ખડક પરથી એને દરિયામાં ફેંકી દીધો. માધુની વહુ પણ પાછળ જ હતી. આ બધું બહુ થોડા વખતમાં બન્યું હશે.’

‘છોકરાને જતો જોઈ કાંઈ માનું હોયું હાથ રહે? માધુની વહુએ પણ ત્યાંથી દરિયામાં પડતું મૂક્યું. આ બનાવથી આખું ગામ ખળભળી ઊઠ્યું. પણ જ્યાં પોલીસ આવીને જુએ છે, ત્યાં અર્ધનગ્નાવસ્થામાં માધુ બસ, આની જ ચીસ પાડતો બેઠો છે! પેલા છોકરાને હજી દરિયામાં જાણે મોજા પર ચડીને આવતો હોય તેમ એ જુએ છે. ને ત્યારે બેઠો થઈ ચીસ પાડે છે. જુઓ—જુઓ—’

ખડક તરફ મેં જોયું. ત્યાં માધુ ખૂમાખૂમ પાડતો હતો. તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે એનું શન્ય ભયંકર હાસ્ય અરે! કોઈ પણ જાતની લાગણી વિનાનું—મનુષ્યત્વ વિનાનું સાંભળ્યું.

‘ઓરે! ઓરે! આવ! મારા દીકરા! આવ! . . . .’ અને એની દષ્ટિ દરિયાના દરેક મોજા ઉપર ચોટી રહી હતી. એક એક મોજામાં એના છોકરાની અનેક મૂર્તિઓ રમતી હતી.

‘આજે બાર વર્ષ થયાં. બસ, માધુ દિવસ બિગતાં આંહીં આવી પહોંચે છે. ક્યારેક તો રાત પણ પડી રહે છે, ને એક જ જાતનું આ ચેન કર્યા કરે છે.’

‘ખાય છે ખરો?’

‘હમણાં બાર વાગે એના દીકરાની દીકરી ભાત લઈને આવશે. બસ એના એકના હાથનું ખાય છે. ક્યારેક એની સાથે હસે છે.’

‘અને બીજું ખવરાવવા આવે તો?’

‘તો કાંઈ બોલે નહિ. બસ. પાછો ધીમે પગલે ખડક પર ચાલ્યો જાય. ખાધાપીધા વિના, ને મોટેથી એની એ માળા જપે: આવ!—આવ! એરે આવ!—’

‘છોકરી માંદી પડતી હશે?’

‘હા. એક વખત પડી હતી. બસ, માથુને ચાર અપવાસ થયા, ને પાંચમે દિવસે છોકરી આવી ત્યારે ખાધું. ખાધું ને રાયો?’

‘હું? રાયો?’

‘હા. ક્યારેક છોકરી પાસે રહે છે. પણ ત્યારે આપણને પણ રોવું આવી જાય એવું દુઃખભર્યું.’

એણે પોતાનો ભારો જિયક્યો, ને ધીમે ધીમે મેં ચડાવ્યો.

‘ત્યારે તમે પરણવાના નથી કાં?’ મેં છેલ્લો સવાલ પૂછ્યો.

‘ડોસાને દુઃખ થાય માટે નહિ. ડોસાને સાચવે એવું ધર મળે નહિ માટે હું ને ડોસો—બસ આપદીકરો મળ કરીએ છીએ. શું દુઃખ છે?’

અને સાચે જ એની ગરીબીમાં બેદરકારી હતી.

હવે હું પણ આગળ જવાની હિમ્મત કરી શક્યો

નહિ. તરત જ પાછો વળ્યો. માથુના અવાજથી, દૂર દૂર સુધી દરિયાનો કિનારો ધ્રુજતો હતો.

થોડેક દૂર ગયો ત્યારે એક નાની—પણ હિંદુસ્તાનની છોકરીમાં હોય છે તેમ નાનપણથી ઠાવકા વિવેકભરેલી—છોકરી મળી. તેનું કુમળું મોં તાપથી કરમાયેલું હતું. પણ તેનામાં એ દુઃખનું ભાન ન હતું. પોતાની ઠાવકી ચાલથી તે માથે ભાત લઈને જતી હતી.

‘ક્યાં જાય છે, છોકરી?’

‘કાં તારે શું કામ છે? મારા દાદાને ભાત દેવા.’

‘તારો દાદો ગાંડો છે?’

‘હા તે વળી, એ તો મારા ભાઈની વાંસે ગાંડા થયા છે ના? દાદા કહે છે, કે તે મારા ભાઈ સાથે હમેશાં વાતો કરે છે!’

‘તારા ભાઈએ તારે માટે કોઈ દિવસ કાંઈ મોકલાવ્યું ખરું?’ છોકરી હસી: ‘હા, તે વળી મોકલાવે. પણ એમ કાંઈ ભગવાનની રજા વિના મોકલાવાય?’

જસ. પછી એ ધીમેથી ચાલી ગઈ. અને હું પણ ચાપડીનાં પાનામાંથી વર્ડઝવર્થ કે શેક્સપીયર ગોખવા ચાલ્યો ગયો.

આજે એ દશ્ય યાદ આવે છે: અને પેસો માણસ—

‘રે! અસારે પગ ડગુમગુ ચાલતા એ હશે શું?’

કે કૈલાસે પ્રભુપદ કને શાંતિમાં મહાલતા શું?’

બલિદાન

સિકંદરા કિલ્લાની પાસે નાના મોટા ડુંગરાઓની અનેક હારો છે, અને તે દરેક ડુંગરા પર એક છત્રી ખાંધેલી છે. દૂર—દૂરના ડુંગરાઓ પર, ને પાસેના લીલા હરિયાળા બેટ જેવા મેદાન પર, પોતાની ચક્રો દષ્ટિ ફેરવતો એક એક ચોપ્રીદાર છત્રીમાં બિભો રહે છે. વાતાવરણમાં ચારે તરફ રણમેદાનના હાકલપડકારો ભર્યા છે: બળે અગ્નિ ધસીને ખાઈ જશે એવા ભયંકર ખડકો બિભાં ને બિભાં, બિંચાં બિંચાં ચારે તરફ ટિંગાઈ રહ્યાં છે. અનેક રીતે ભવ્ય, ભયંકર, ને આકર્ષક ડુંગરાઓની પરંપરામાં, દોઢસો વર્ષ પહેલાંનો સૂર્ય, પોતાનાં આથમતાં કિરણો ફેંકીને છાને પગલે પશ્ચિમમાં ચાલ્યો જતો હતો: સંધ્યા અને રાત્રિનો—અર્ધ શંકાભર્યો સમય હતો. તે વખતે, સિકંદરા કિલ્લાની પાસે, એક ડુંગરા ઉપર એક જુવાન, ઠોકર ખાઈ નીચે ન ગળડી પડે એની સંભાળ રાખતો, ચાલ્યો જતો હતો. તેની વિચક્ષણ આંખો, વારંવાર, ચારે તરફ નજર ફેરવી લેતી હતી. ને પછી પાછો ધીમેથી તે આગળ વધતો હતો.

તે જ્યારે હુંગરાને છેક મથાળે પહોંચ્યો, ત્યારે એક હુંગરા પરથી સાદ આવ્યો: ‘કોણુ જાય છે? . . .’ અને પછી બીજા, ત્રીજા, ચોથા, એમ દરેક હુંગરાની છત્રીઓ પરથી સાદ આવવા લાગ્યા: ‘કોણુ છે? કોણુ જાય છે?’

પેલો જુવાન એકદમ એક ખડકની બોખમાં બેસી ગયો: તેની આસપાસ થોડાક છોડાઓ ઢાંકણુ પેઢે બિભા હતા: ને બોખની ઉપર, મોટા પથ્થર તોળાઈ રહ્યો હતો. તેણે જરાક ત્રાંસી આંખે જોયું તો કિલ્લાની નીચેના ભાગનું એક નાનું દાર તેની પાસે જ—અસ, થોડે દૂર સામે જ આવી રહ્યું હતું. પણ એ દસ-બાર હાથ છેડું કાપતાં તો, તેના પર મૃત્યુની તલવાર લટકતી હતી! તે ગુપચુપ જરાક નજર બહાર રાખીને, ચોકીદારોની હિલચાલ તપાસતો બેસી રહ્યો. પહેલા ચોકીદારે જે સાદ ઉઠાવેલો, તે હજી વારંવાર બોલ્યા કરતો હતો: અને તેના પડા હુંગરામાંથી પાછા ફરતા હતા. પણ પેલા જુવાને જોયું કે ચોકીદારે પાછા ધીમે ધીમે શાંત થઈ ગયા છે; તે પોતાની બખોલમાંથી ધીમે ધીમે બેઠ્યો: ને કોઈ કળી ન શકે, માટે પ્રાણીની માફક ચાર પગલે ચાલવા લાગ્યો. છેક કિલ્લા પાસે આવતાં, તે લાંબો થઈ સૂઈ ગયો ને સાપની પેઢે ધસડાતો ધસડાતો આગળ વધ્યો.

મીઠી રૂપેરી ઘંટડીઓ સંભળાય તેમ, કિલ્લાના નાના દારમાંથી, એક છાનું હાસ્ય સંભળાયું: દાર તરત જ ખૂલી ગયું. ને એક સ્ત્રીનો ખુશનુમા ચહેરો, તેની સામે પ્રસન્નતાથી હસી રહ્યો:

‘માત્રદેવ ! તમે તો યોદ્ધા છો કે ચોર છો ?’

ચારે તરફ સંપૂર્ણ અંધકાર જામી ગયો હતો : ને દરેક ચોપામંથી પ્રકાશ પડી રહ્યો હતો. માત્રદેવ પાસે સર્યો. તેણે પોતાની છુકાની છોડી નાંખી : ને તેની પાસે ગઢના ઓથમાં લાંબો રહ્યો :

‘પુરુષને સ્ત્રી માટે ચોર થાતાં કેમ આવડ્યું હશે? . . .’
પેલી સ્ત્રીએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

માત્રદેવે ધીમેથી તેના ગાલ પર એક વડાલભરી લપાટ મારી : ‘તેં ક્યારેય મીઠા વાક્યથી મારો સત્કાર જ કર્યો નથી : આટલું તોફાન સ્ત્રીમાં કેમ સહજ જ આવે છે ?’

‘પુરુષને જેણે ચોર થતાં શિખવાડ્યું હશે, તેણે જ સ્ત્રીને આ તોફાન શિખવાડ્યું લાગે છે !’

કોઈકના ખગરવ આવતા હોય તેવું જણાયું : અને એકદમ શાંત બની ગયાં. એક શિયાળ પાસેથી ચાલ્યું ગયું.

‘કિલ્લો ટકશે ? તમને શું લાગે છે ?’ પેલી સ્ત્રીએ પૂછ્યું.

‘સંભવ નથી : વિજયપાળ આવી પહોંચે તે પહેલાં જ પડી જશે. આજે અશ્વધાન સૈન્યમાં બીજી ભરતી થતી જાય છે !’

‘અને મરાઠા બહુ દૂર છે ?’

માત્રદેવે પોતાના માથા પર હાથ ફેરવ્યો : ‘હું લડ-વૈયો છું : તને ખબર છે નાં ? મારા સૈન્યની બધી બાતમી આપી દઉં તો પછી મારા જેવો વિશ્વાસ . . .’

‘માત્રદેવ ! પણ આપણી વચ્ચે આ ભેદભાવ શા

માટે ? તારી આપેલી માહિતી, તારી સામે હું વાપરું ખરી ? તને શું લાગે છે ?’

‘અને એ તારો વિશ્વાસ મેં કેટલા વૈરથી બળાવ્યો છે ? મુસલમાન સૈન્યમાં, મારા સિવાય, બીજા કોઈને આ ગુપ્ત દ્વારની ખબર હજી સુધી તો મેં પડવા દીધી નથી. અને બીજી ગમે તે રીતે કિસ્સો પડે, પણ તેં મૂકેલા વિશ્વાસનો ભંગ કરી, આ ગુપ્તદ્વારનો લાભ તો દરગીજ નહિ લઉં.’

માલદેવના હાથ પર, તેણે પોતાનો કુમળો હાથ મૂક્યો :

‘માલદેવ તું હિંદુ છો : અમારી બનટની સાથે તું આવીને નહિ રહે ? તું રજપૂત થઈને મુસલમાનને મદદ કરીશ ?’

‘પત્તા !’

તેના અવાજમાં ચોખ્ખું આશ્ચર્ય હતું.

પત્તાએ તેને પોતાની તરફ ખેંચ્યો : તેના સુંવાળા કેશ પર હાથ ફેરવ્યા :

‘તું એમ ધારે છે કે હું તને આ માત્ર જીવન માટે કહું છું ? . . . તને હું પ્રેમ—માત્ર પ્રેમની ખાતર જ કહું છું.’

‘પ્રેમમાં વિશ્વાસભંગ હોય ? વિશ્વાસઘાતી માણસ વળી સાચો પ્રેમી હોઈ શકે ? . . . હું તારા પ્રેમની ખાતર પણ મુસલમાનોને દગો દઉં, પછી પ્રેમનો કિમ્મત શી ? સાચો પ્રેમી બધી રીતે સાચો હોય છે : તને ખબર છે કે પાંચ પેઢી થયાં, અમે મુસલમાનની સાથે સાચાઈથી. . .’

પત્તાએ પ્યારથી તેના ખભા પર હાથ મૂક્યો:

‘માલદેવ ! આપણું જીવન આમ છટું જ રહેશે ?’

માલદેવે પોતાના કેશ હલાવ્યા: ને માથું ઊંચું કર્યું:

‘પ્રેમની ખાતર પણ વિશ્વાસઘાત ન કરવાનું મારું
ચોક્કા તરીકેનું વચન છે: પણ પ્રેમની ખાતર ન મરવાનું
મેં કોઈને વચન આપ્યું નથી. ’

‘એટલે ? . . . ’ પત્તા ધ્રુજી.

‘એટલે એ જ કે, આપણો પ્રેમ તો સનાતન જ છે, ’
એ જ ઘડીએ, એક છતનન કરતી ગોળી માલદેવના માથા
પરથી પસાર થઈ ગઈ!

‘દગો !’ પત્તાએ એકદમ માલદેવને દ્વારની અંદર
ખેંચ્યો.

‘મૂકી દે . . . તું ગભરાય છે નકામી. કિલ્લાની
અંદર તો બસસનું કલંકભર્યું મૃત્યુ હોય ! . . . ’ અને તે
એકદમ ઝપાટાખંધ લાંબો થઈને નીચે સૂઈ ગયો.

એ ઘડીની શાંતિ અને તરત જ ખીજી ગોળી છતનન
કરતી ચાલી ગઈ: આ વખતે, પન્નાના પગ પાસેથી.

‘પન્ના ! મારી ખાતર અંદર જા !’

‘અરે ! પણ તમે . . . ’

ત્રીજી અને ચોથી ગોળી ચાલી ગઈ:

‘તું જા: તું જા: આ તો અમારા સૈન્યનો હલ્લો
જણાય છે !’

‘હે !’

‘હા !’

તોપનો એક મોટો અવાજ સંભળાયોઃ ઘડીભર ડુંગરાઓ પડઘાથી ગાળી રહ્યા.

‘ત્યારે હવે?’

‘હવે? સનાતન પ્રેમમંદિરમાંઃ ઈશ્વરને ચરણે.’

પત્તા કાંઈ વધારે પૂછે તે પહેલાં, કિલ્લામાં રણુ-શીંગડું ફૂંકાયુંઃ તે એકદમ દ્વાર બંધ કરીને સડેડાટ ચાલી ગઈઃ માલદેવ, ખડક ખડકને ટેકાવતો નીચે વધ્યો. તોપોના અવાજ વધતા જતા હતા, અને મુસલમાન સૈન્યે બેત્રણ ચોક્કા કબજે કરી લાગતી હતી. એક ચોક્કા પર દીવો ઓલવાયોઃ ‘અલ્લાહો અકબર’ની ખૂમ પડી, ને તરત જ તેના પ્રતિધ્વનિ, ત્રણચાર જગ્યાએથી પાછા વળ્યા.

કિલ્લામાં ગરબડાટ વધતી હતીઃ રણુશીંગડાં ફૂંકાતાં હતાં. મુસલમાન સૈન્ય સામે ગોળીનો માર શરૂ થયો હતો. માલદેવ ઝપાટાબંધ આગળ વધતો હતો.

તે પોતાના સૈન્યમાં પહોંચ્યો, ત્યારે ખખર પડી કે મરાઠા સૈન્ય લઈને સિંધિયા આગળ વધે છે એ સમાચાર આવતાં જ, મુસલમાન લશ્કરે આજ ને આજ હલ્લો કરી સિકંદરા કિલ્લા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. મરાઠા સૈન્ય આવી પહોંચે, તો સિકંદરાનો જાટ સરદાર રંચ આપે તેમ હતો નહિ. જાટ સરદાર રણુમત્તસિંધિયાનો મિત્ર હતો. એટલે મુસલમાનો સિંધિયા આવતા પહેલાં જ કિલ્લો લેવાના નિશ્ચયમાં હતા. મુસલમાનોના ધ્રુવરાથી, સિકંદરા કિલ્લો ડમવા લાગ્યો; રાત્રિમાં મોટા અવાજે થવા લાગ્યાઃ ને મનુષ્યોની આ લડાઈ સાંભળતાં, અનેક શિયાળો દૂર દૂરથી પોતપોતાની ફિલસૂરી મનુષ્યજાતને પઢાવવા લાગ્યાં!

માલદેવ પોતાના સાથીઓ સાથે મક્કમપણે આગળ વધતો હતો.

હડુડાટ કરતી તોપોથી સિકંદરા કિલ્લાના પથ્થરો ખડકો પર ને ખડકો જમીન પર પટકાવા લાગ્યાં. આખી રાત તોપનો માર ચાલ્યા કર્યો. સવારે કિલ્લો તારાજ થશે એ જોઈ, જાટોએ દરવાજા ખોલી, તલવારથી ખેલ ખેલી લેવાની છેલ્લી બાજી ચલાવી. સૂર્યનાં કેસરી કિરણો ખડકો પર રંગાઈ ગયાં હતાં, ને બંને સૈન્યો જીવ પર આવી લડી રહ્યાં હતાં.

સંખ્યાબળને લીધે મુસલમાનો ક્ષાવી ગયા. ને થોડી વારમાં જ જાટ સરદાર રણુમલ, તેના પુત્રો—બિહારીમલ, ને જયમલ—તેની સ્ત્રી, અને તેની પુત્રી પત્ના બધાં કેદી થઈ પડ્યાં !

મુસલમાન સરદાર ઇનાયતખાન પોતાની હડીલાઈ માટે ખાસ પ્રસિદ્ધ હતો: અને જ્યાં કિલ્લાનું રક્ષણ બહાદુરીથી થતું, ત્યાં વૈર ક્રોધથી લેવાતું. રણુમલે ઇનાયતને હંફાવવામાં ખામી નહોતી રાખી, અને તેથી તે તેના પર ધુંધવાઈ રહ્યો હતો. રણુમલના વડવા-ઓએ પણ ઘણી વખત, એ જ પ્રમાણે, હડીલાઈથી કિલ્લાઓ જાળવ્યા હતા: એટલે ઇનાયતનું વૈર બમણા વેગમાં હતું. તેણે સરદારના કુટુંબનાં બધાંને શિરચ્છેદ કરવાનો હુકમ કર્યો. ત્યારે માલદેવ તેની પાસે બેઠો હતો?

માલદેવે ઇનાયતને કાંઈક શાંતિમાં જોઈ ધીમેથી કહ્યું:
'એક વિનંતિ કરવાની છે.'

માલદેવે ઇનાયતને ઘણાઘણા મુસ્કેલીભર્યા પ્રસંગો તરાવ્યા હતા: અને ઇનાયતને તેના પર વિશ્વાસ પણ હતો. અને તે વિશ્વાસ ચોક્કસપે જ મનાતો.

‘શું છે? બોલો. જોજો, કોઈની જિંદગી માટે પ્રાર્થના કરતા નહિ!’

‘સરદારનું કુટુંબ ખચવું જોઈએ!’

એ જ વખતે સરદાર રણુમલની તરફથી આજીજી કરવા એક વૃદ્ધ ફકીરે પ્રવેશ કર્યો.

‘કેમ?’

‘જી! જનાબ! સરદાર રણુમલને ખચાવવા વિનંતિ છે! . . . અથવા તો તેના કુટુંબમાંથી એક છોકરાને ખચાવવા વિનંતિ છે. નિર્વેશ મરતાં તેનું હૃદય ચિરાઈ જાય છે!’

માલદેવ ધ્રુવો: ફકીરના વેષમાં રણુમલનો ગુરુ પોતે જ હતો: તેણે મનમાં પ્રાર્થના કરી કે, ‘દગો ન હોય તો સારું!’

‘એક છોકરાને ખચાવવો?’

‘જી, હા!’

ઇનાયતખાન ઘડીભર વિચારમાં પડ્યો: અચાનક તેના મોં પર કોઈ પ્રખ્યાત વિજ્ઞાનીને નવી કૂંચી જડે ને જે આનંદ થાય તેવો આનંદ ફેલાઈ રહ્યો.

‘હા! હા! હા! . . .’ તે હસ્યો. પણ તેનું હાસ્ય અસ્થાને હતું. ‘સમજ્યો: એનો ડાંખ . . . એને વંશપરંપરા વૈર જળવવું છે! . . . પણ, ઊભા રહેો, હું કાંઈક એવું કરું કે . . .’ તે વિચારમાં પડી ગયો.

‘ એક સરતે એક છોકરો બચે ! ’

માલદેવ ફિક્કો પડી ગયો.

‘ શી ? ’ ફકીરે આતુરતાથી પૂછ્યું.

‘ એ કે, જે છોકરો બીજા બધાંને મારે તેને બચાવું ! ’

‘ હે ! . . . ’ માલદેવના ચહેરા પર મૃત્યુના જેવી ભયંકર ગ્લાનિ છવાઈ ગઈ.

‘ જી ! હજૂર ! બીજા કોઈ માર્ગ જ નથી ? ’

‘ નહિ— ’ ઇનાયતે મક્કમ જવાબ વાળ્યો.

ફકીર ધૂન્યો : ‘ જી હજૂર ! બીજા કોઈ રસ્તો નથી જ ? વધારે દયાનો ? ’

‘ નહિ ! — ઇનાયતે જવાબ વાળ્યો : ‘ એક વાર નહિ !
—અને સો વાર નહિ ! ’

ફકીર મંદ પગલે પાછો ચાલ્યો ગયો. માલદેવ પણ તેની પાછળ જ જીડી ગયો. ઇનાયતના ઠરાવથી તેને બહુ માફ લાગ્યું હતું.

થોડી વારમાં જ ફકીર પાછો આવ્યો :

‘ જી ! હજૂર આપનો હુકમ સરદાર શિર પર ચઢાવે છે ! ’ નાજરને હુકમ થયો કે, આજે સાંજે રણુમલ, જયમલ, રણુમલની સ્ત્રી, ને તેની પુત્રી પત્તાના શિરચ્છેદ કરવો : અને બિહારીમલને બચાવવો, એવી શરતે કે, તેણે પોતાના બધા કુટુંબનો શિરચ્છેદ કરવો.

ફકીર લથડતે પગલે પાછો ગયો : તેણે પોતાનાથી થોડે દૂર માલદેવને જતો જોયો.

સાંજ પડી: ને સંધ્યા જગત પર વીંટાતી હતી. તે વખતે, સિકંદરા કિલ્લાની બહાર, રણુમલ, તેની સ્ત્રી, બિહારી-મલ, જયમલ, ને પન્ના અવનત મોંએ ઝિભાં હતાં.

રણુમલે બિહારીમલને તલવાર લેવા ઇશારો કર્યો. બિહારીના મોં પર ગ્લાનિ છવાઈ ગઈ.

‘હું?’ તેનાથી બોલાઈ જવાયું: ‘પિતાજી! જયમલ આફી રહે તો?’

‘ફળનું ગૌરવ તો પાટવી જ સાચવી શકે,’ જયમલે ઉત્તર આપ્યો.

રણુમલે અભિમાનભર્યા સંતોષથી જયમલની સામે બોલ્યું: ‘અસ, એવો જ ઉત્તર સિંહણના સંતાન આપી શકે! . . .’

બિહારીએ તલવાર લીધી: તેનો હાથ ધૂંજ્યો: તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં:

‘બિહારી! હું બીગ્મને નહિ જોઈ શકું. તું મને પહેલવહેલાં લે! . . . પન્નાનો અવાજ હતો.’

‘ના, પહેલાં હું!’ જયમલ બોલ્યો.

‘મહેન! તું સૌથી છેલ્લે! બેટા!’ રણુમલની સ્ત્રીએ બિહારીને ડગતો જોઈ કહ્યું: ‘અને તું બેટા! જલદી કર. આપણે ડગવાનું હોય નહિ.’

‘ચલાવ!’

નાજરે જતાં જતાં એક સિપાઈને ચાર માથાં સંભાળી લેવાનું કહ્યું.

રણુમલ પડ્યો.

જયમલ આગળ વધ્યો, પણ તેને ઝપાટાખંધ એક ખાણુ કરીને કોઇક ખીજું આગળ વધ્યું હતું. રજાસઘા મોંસૂઝણામાં કોણ છે એ બરાબર દેખાયું નહિ.

પન્નાએ આશ્ચર્યથી મોં ઉઘાડ્યું. ‘આ શું?’

જયમલને તેણે પેલા કઢીરની પાછળ ઝિબેલો જોયો.

ખિહારીની તલવારે તો ઝપાટાખંધ કામ કર્યું. પન્નાના મોં પર તેજની છાયા પથરાઇ ગઇ: ‘હે ખિહારી! જલદી કર! . . .

તેણે નીચે લોહીમાં ખદખદતા માથા તરફ પ્રેમભરી દષ્ટિ ફેંકી. માત્રદેવનું મોં ત્યાં છેલ્લું હાર્ય કરતું પડ્યું હતું!

પત્તા પણ પડી.

‘ચલાવ!’

ખિહારીએ માથું ઝિંચ્યું કર્યું: તેના લાંબા કેશ ખભા પર વીખરાયા:

‘નહિ! એ મારી મા છે!’—ખિહારીએ સિપાઈના હુકમનો ઉત્તર આપ્યો.

‘એટા! . . . તારી તલવાર તો ફૂલ જેવી લાગે છે હો . . .’ પણ ખિહારી ડગ્યો નહિ. કઢીર ચિંતામાં પડ્યો:

‘ખિહારી,’ તે બોલ્યો—‘એટા! સમય વિચારી લે!’

‘નહિ! તેણે મને દૂધ પાયું છે—અમૃત આપ્યું છે: એ મારી મા છે! આ હ્યો, મારું માથું!’—તેણે પોતાનું માથું નીચું નમાવ્યું.

‘એટા!’ ખિહારીની મા હસી: ‘સો વરસ જીવતો

રહે. તારા જંવા દીકરા તો દેવને ત્યાં જ દશે. પણ — જો તું ડોંછે માટે’ — તેણે પોતાનું ખંજર પોતાના પેટમાં ખોસી દીધું. તે નીચે દડી પડી.’

ખિહારી એ લાથથી મોં ઢાંકા નીચે ખેસી ગયો. તે જ વખતે નાજર આવ્યો: ‘ખિહારી ! તું હવે સ્વતંત્ર છો ! — સિપાઈ ! માથાં ગણ્યાં ? ચાર છે ?’

‘જી, હા, ચાર !’

સિપાઈએ માથાં ગણી લીધાં. ફરી બોલ્યો: ‘જી ! ચાર ! . . .’

ફકીરે નીચા વળીને ખિહારીને કહ્યું: ‘બેટા ! જલદી ચાલ ! . . . નહિ તો એક ભાઈ ખોઈ ખેસીશ !’

ખિહારી આંસુ સારતો ઝિભો થઈ ગયો.

ફકીર અને ખિહારી ચાલ્યા ગયા.

થોડે દૂર ગયા પછી રસ્તામાં એક જુવાન ભેગો થઈ ગયો.

‘કોણ !’

‘હું જયમલ !’

‘હું ! ત્યારે ચોથું માથું કોનું ?’

ફકીરે આકાશ સામે જોયું: ‘કોઈ ખુદાના અંદાએ તમને બન્ને ભાઈઓને ભેગા રાખવા સ્વાર્પણ કર્યું !’

ખિહારી અને જયમલ રોતા રોતા બેટવા: ને બેટવા બેટવા રોયા: રોતા રોતા ચાલી નીકળ્યા.

ફકીરના વેવમાં — રણમલ્લનો ધર્મગુરુ હતો. તે બન્નેને મંદિરમાં લઈ ગયો: ત્યાં હજી એ પ્રસંગ સાંભરે છે, ત્યારે તેઓ વારંવાર પૂછે છે:

‘એ અમ્મણ્યો પરદેશી કોણુ હશે ? અને આપણા માટે તેણે જીવ કેમ આપ્યો હશે ?’

અન્ને જાણા, વંશ જાળવનાર એક સંતાન માટે, રાહ જુએ છે. સંતાન થાય, એટલે પાછા રણમાં મરવાના તેમને કોડ છે.

આશાનું રુદન

(૧)

સુમય ભયંકર હતો : પણ મનુષ્યો વધારે ભયંકર હતાં. વિશ્વાસનું વાતાવરણ છાના ખંજરોથી ભર્યું હતું, ને આંતરે જે મિત્ર હોય તે કાલે શત્રુ થાય એવી મનોદશા સહજ હતી. ભયંકર પરિવર્તનના સપાટાથી આખો પ્રાંત છવાઈ ગયો હતો : ને કોઈકનું નામ કે મિત્રકત સદામત રહી શકે તેવું હતું નહિ. ઈ. સ. ૧૮૫૭નો અળવો પૂર જોરમાં હતો, ત્યારે કાનપુર પાસે સેનાપત નામે એક નાના ગામમાં એ મોટા ઘોરી અળદના ગાડામાં બેસીને એક દિવસ એક બાઈ આવી : સાંજનો વખત હતો, ને ભૂરી ભૂખરી ધૂસરમાં આખું ગામ છવાઈ ગયું હતું : સીમમાંથી ગાડાંઓ પાછાં વળતાં હતાં, ને પોતાનાં અગ્નિને મળવા ધણુ અધીરું બની દોડી રહ્યું હતું.

આ પવિત્ર ધૂળની ડમરીમાં સેનાપતનાં નાનાં નાનાં ધરો આછાં ને આછાં દેખાતાં હતાં : પોતાના અંગને જેમ

બને તેમ વધારે ને વધારે હાંડીને પેલી બાઇએ ગાડામાંથી ઊતરી, એક સાદા પણ સ્વચ્છ ને સુંદર મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો.

સેનાપતના વાતાવરણમાં આ મદત્તવનો ફેરફાર હતો. એના આવ્યા પછી ગામમાં એક પ્રકારની ચર્ચા ઉત્પન્ન થઈ હતી. યુદ્ધની કથા રમ્ય છે ને ગામડામાં તે વધારે રમ્ય લાગે છે: કંપની સરકાર સામે જે જે પુરુષો જિત્યા તે સૌને એક પ્રકારની પૂજાર્થી જાણ્યેઅજાણ્યે સૌ વંદન કરતા હતા. એમ ચર્ચા થતી હતી કે આ બાઇનો એકનો એક અઢાર વર્ષનો જુવાન પુત્ર હાડામાં જિત્યો છે: ને તેના બળ પાસે ઘણા ઘણા યુનંદા યુરોપિયનો પાણી ભરી રહ્યા છે!

એ વીર પુરુષની માતા તરીકે આ બાઈનું નામ અનેક જુવાન હૃદયોને આકર્ષી રહ્યું હતું.

આ બાઈના વિશાળ મકાનમાં એક સુંદર વાડી હતી: તેમાં બ્યારે કોસ હાંકાનો ત્યારે તેના 'ટૂં ઉ ઉ ટૂં ઉ ઉ' અવાજથી આખી વાડીમાં એક પ્રકારની નવી મીઠાશ લાગતી હતી: આ વાડીમાં દેટલાંક શત્રુ મકાનો હતાં, ને તે સૌમાં જતાઆવતા ઝસકરી અમત્તદારો ને સિપાઈઓ આરામ લેતા. બાઇ એ સૌને માનભરે પોષી રહી હતી: ને તેના પુત્ર એ સૌ સામે લડી રહ્યો હતો!—આ બે વિરોધી ઘટનાઓ વચ્ચે સેનાપતના બધા જુવાનિયાઓ ને વૃદ્ધો કંઈ કંઈ અનુમાનો ને વાગ્યુદ્ધ ચત્રાવી રહ્યા હતા!

આમાં શેા ભેદ છે તે કોઇને ખબર ન હતી. પરંતુ ૧૮૫૭ના બળવાનો અણીનો સમય ચાલ્યો ગયો ને ઢંઢે-

રાના આછા આછા આશાભર્યા શબ્દોથી અનેક હથિયારો ને જીવાન ચહેરાઓ નમ્ર બની શિર ઝુકાવી રહ્યાં હતાં, ત્યારે પણ સેનાપતનો આ કોપડો અણઉઠેલ્યો હતો. પેલી બાઈ—હજી પોતાની વાડીમાં અનેક લશ્કરી અમલદારોને પોતાની ઉદાર મહેમાનગીરીથી સંતોષ આપી રહી હતી !

લશ્કરી અમલદારોના આભારભર્યા ચહેરાઓ વચ્ચે એક તરસી આંખ વારંવાર આંટાફેરા કરતી હતી : સેનાપતમાં આ વાડો ખેનમૂન ગણાતી : તેની હરિયાળી જમીનમાં ગુલાબનાં ઝુંડ થતાં ને કહેવાતું કે મોગલ જમાનામાં અત્તરે ગુલાબની ખુશબોભરી ભભક આ વાડીમાંથી છૂટતી ! આ જમીન પર એક તરસી આંખ તલસી રહી હતી. અને તે સેનાપતના પોલીસ પટેલ હરદયાલની ચકોર આંખ હતી. વારંવાર આવતો, ત્યારની આ જમીન એની આંખમાં ખૂંચી હતી : આ જમીનમાં ખારસી રસદાર કેરીની જેમ ફરેક જગ્યાએ રસની સેર ફૂટતી હતી અને તેની સીમા પર કાલિદાસે વર્ણવેલ જાંબુનાં ઝાડ હતાં.

એક દિવસ અચાનક કામપ્રસંગે વાડીમાં આવતાં હરદયાલની નજર સામેની મેડીમાંની એક ખુલ્લી ખારી પર પડી : તે દિવસથી એની આંખમાં એકને બદલે બે ઝેર ભર્યાં છે. તે દિવસે છૂટાં ઝુલ્ફામાં એક વીરત્વભર્યો ચહેરો તેણે જોયો : બાણ આદર્શયુદ્ધની અધિષ્ઠાત્રી દેવી હોય એટલું તેજ. તે દિવસથી હરદયાલ વારંવાર વાડીના પેલા નળખા વૃદ્ધ કોસિયા પાસે પણ જીભો રહે છે, તેની પાસે અનેક વાનો કાઢી એક વાતની સાંકળ જેડવા યત્ન કરે છે !

(૨)

‘ જયમલ રઘુનાથસિંહ ! ’

હરદયાલ આ નામની માળા જપે છે : ચારે તરફથી હુકમ છૂટ્યા છે કે આ જીવાન જેલમાંથી નાસી છૂટ્યો છે. તેને પકડનારને ઇનામ મળશે. તે પડ્યો પડ્યો વિચાર કરતો હતો તેટલામાં એને અચાનક કાંઈક નજરે પડ્યું : એની કંપનાની આંખ સામે પેલી વાડી ને પેલી બાઈ બન્ને આકર્ષક બની બિભાં હતાં !

‘ તેને લાગ્યું કે પોતે હવે જયમલ રઘુનાથસિંહને પકડી પાડશે : એના મનમાં કીર્તિ, મહત્ત્વાકાંક્ષા ને મોહ ત્રણેનું તુમુલ યુદ્ધ જામ્યું.

* લક્ષ્મીબાઈ સેનાપતમાં આવી ત્યારથી જ એક વાત બિડી રહી હતી કે એનો છોકરો બળવાખોરોમાં છે : હમણાં હમણાંમાં લક્ષ્મીબાઈ બીમાર હતાં, ને તેથી કોઈ એને મળી શકતું નથી. થોડા દિવસ પહેલાં જ પોલીસ અફસરો, આ બિડતા સમાચારનું તાત્પર્ય લેવા, લક્ષ્મીબાઈને મળવા ઇચ્છતા હતા, પણ તે બીમાર હોવાથી મળી ન શક્યા.

પોલીસ અફસરમાંના દરેકના મોંમાં હજી લક્ષ્મીબાઈનું અનાજ હતું, એટલે ઉપકારના એટલા બોળનથી શાંત બની તેઓ ચાલ્યા ગયા. પણ આજે હરદયાલને વિચાર કરતાં કરતાં આ વાતમાં કાંઈક બેદ લાગ્યો. ને તેને ઘડીબર લાગ્યું કે લક્ષ્મીબાઈની વાડીમાં જ જયમલ ગુપ્ત રૂપે રહ્યો છે !

* આ લક્ષ્મીબાઈને રાણી માનવાની બૂલ કોઈ ન કરે. આ કાલ્પનિક મૂર્તિ છે.

હરદયાલની કલ્પનાની આખી સામે લક્ષ્મીઆઈની તેજસ્વી મૂર્તિ ખડી થઈ : પોતે જે જયમલ્લને શોધી કાઢશે તો નોકરીમાં દર પગલે કાર્તિક એને વરમાળ પહેરાવશે ! પણ હજી હરદયાલના હૃદયમાં આ મહત્ત્વાકાંક્ષાથી પણ વધારે આશાભર્યું એક સ્થાન છે ! એ વિચાર કરે છે કે જયમલ્લને શોધી કાઢતાં લક્ષ્મીઆઈ નમે ખરાં ? . . . અને તેના અંતઃકરણમાંથી અવાજ આવે છે : ‘હા !’

લક્ષ્મીઆઈમાં તેજ, ધીરજ ને સાહસ એ ત્રણે ગુણોનું સુંદર મિલન થયું હતું. મૂળ તો તેના પતિ સાથે એ બિહારમાં રહેતી હતી : અને તેની મોટી બહેન સેનાપતમાં ને આસપાસનાં એકળે ગામમાં થોડી જમીનની માલિક હતી. આ બહેનને કાંઈ સંતાન ન હતું. એટલે તેના મનમાં લક્ષ્મીઆઈના પુત્રને દનક લેવાની ઇચ્છા હતી. તે દરમ્યાન અંધા-ધૂંધી પ્રવર્તી રહી.

લક્ષ્મીઆઈ આ વખતે અનાથ થઈ પડ્યાં. તેનો પતિ સાધારણ માણસ હતો : ને સાધારણ માણસની માફક જ મરી ગયો. પણ લક્ષ્મીઆઈનું જીવનસર્વસ્વ એના પુત્રમાં હતું : જયમલ્લની કાર્તિકા અનેરું તેજ હતું : ને લક્ષ્મીઆઈ તેને માતાના વહાલ ઉપરાંત, પ્રેમના દર્દથી ભરેલ હૃદયે ચાહતી : એ કિસ્સો એવો હતો કે જ્યાં પતિની શક્તિ કે સ્નેહની ખામીને લીધે સ્ત્રી પોતાના પુત્રને બમણા પ્યારથી ચાહતી હોય !

લક્ષ્મીઆઈનો પતિ સાધારણ રીતે રાગી ને અશક્ત માણસ હતો : અને લક્ષ્મીઆઈમાં શ્રદ્ધા કરતાં તેજ વધારે

હતું : એટલે તેનો બધો ખ્યાર, વહાલબચો હૃદયથી પતિદેવની પૂજા કરવાને બદલે, અત્યંત દર્દમય અવસ્થામાં હોય તેમ પુત્ર તરફ હજીયો ! એ ખ્યારમાં કટકા થઈ જાય તેવું અનેરું બળ ઊતરી આવ્યું ! અને તેથી લક્ષ્મીબાઈ જ્યમમ્મના જીવનના દરેક પ્રશ્નમાં પોતાનું જીવન ઓતપ્રોત કરીને જ રહેતી !

પણ પછના બળવામાં કેંક જીવાન હૃદયો સરકારની ધૂંસરી ત્રાડવા હોમાઈ રહ્યાં હતાં ! એ એક એવો પ્રસંગ હતો કે જ્યારે મનુષ્ય અદૃશ્ય ભાવિ માટે વર્તમાનને હોમા પોતાના સાહસ ને દુઃખ પર અટકાર્ય કરતો ઊભો રહે છે ! એમાં જ્યમમ્મ જેવું તેજ કેમ જાનું રહે ? લક્ષ્મીબાઈને લાગ્યું કે ગમે તેટલા પ્રયત્ન છતાં જ્યમમ્મ અંતે જશે જ, અને પછી જ્યારે લક્ષ્મીબાઈ બિહારમાંથી કાનપુર તરફ પોતાની બહેનને મળવા નીકળ્યાં, ત્યારે રસ્તામાંથી જ જ્યમમ્મને રજા પણ લીધી ! લક્ષ્મીબાઈની બધી સમગ્રવટ અક્ષણ થઈ ! મા અને દીકરો બન્ને રસ્તામાં રોયાં ને જીદાં પડ્યાં ! ત્યાર પછી હવે જ્યમમ્મ સેનાપતમાં જ પાછો આવવાનો હતો—જે પાછા વળવાનો પ્રસંગ આવે તો.

લક્ષ્મીબાઈ સેનાપતમાં પહોંચ્યાં ત્યારે તેની મોટી બહેન પણ ખીમાર હતાં : તે સારપછી થોડા દિવસમાં જ મૃત્યુ પામ્યાં !

હવે પછી લક્ષ્મીબાઈએ પોતાના પુત્રનું હિત સાચવવા ઘણા ઘણા અમલદારોને સાચવી રાજમક્તિ દેખાડી ! આખા ગામમાં ઊડતી વાત હતી કે તેનો પુત્ર બળવાખોરો સાથે છે, પણ લક્ષ્મીબાઈને એ પૂછવા જેટલી ધૃષ્ટતા ઠાપીએ

કરી ન હતી : પછી એમ પણ કહેવાયું કે લક્ષ્મીબાઈને કાંઈ સંતાન નથી ! શું સત્ય છે તે કોઈ જાણતું નહિ.

(૩)

જે દિવસે હરદયાલને અચાનક એમ થયું કે જયમલ્લ કદાચ લક્ષ્મીબાઈને ત્યાં હોય, તે દિવસે જ એ વાતની ખાસ તપાસ કરવા માટે એક મંડળી આવી પહોંચી હતી ! જયમલ્લ ક્યાં છે એ કોઈને ખબર ન હતી, પણ લક્ષ્મીબાઈ માંદાં છે માટે જયમલ્લ ત્યાં હોય એમ ઘણાએ અનુમાન કર્યું હતું !

ખરાબર રાતના આઠ થયા હતા : ને નાનું ગામ તો આઠ બજતાં અરધું શાંત થઈ જાય છે. લક્ષ્મીબાઈના મકાનના દરવાજા પર એ સમયે પાંચ સવારો આવી પહોંચ્યા : ને હરદયાલ પણ થોડી વારમાં આવ્યો. સૌ મકાન ઉઘડાવી અંદર ગયા. અંદર એક વિશાળ ચોક હતો ને તેમાં ગુલાબના અનેક છોડ ફૂલ વિનાના ઊભા હતા ! એક નાનો સરખો બગીચો મુખ્ય મકાનની ચારે તરફ હતો. અંદર એક વિશાળ ખંડમાં લક્ષ્મીબાઈ હોંચકા પર સૂતી હતી : તે સૌને આવતા દેખી ભેડી થઈ ને સામેના ઢોલિયા પર બેસવા સૌને ઇશારત કરી. એકબે ચાકર ને એક બાઈ ત્યાં ઊભાં હતાં : ને એક ખૂણામાંથી એરંડિયા તેલનો દીવો આછો પ્રકાશ આપી રહ્યો હતો !

લક્ષ્મીબાઈ માંદી ન હતી, પણ એના ચહેરામાં અકથ્ય દુઃખોના અક્ષરો સ્પષ્ટ હતા : જોકે ચિંતાની ફિક્કાશ માંદગી

જેવી હતી, પણ તે વારંવાર ચિંતાને દાખી સૌની સાથે વાતો કરતી હતી.

અને તેણે અરધીપોણી કલાક સૌ સાથે વાતો કરી, પણ બહાર જરા ખખડાટ થતો કે કૂતરું ભસતું, પવનથી ઝાડનાં પાન ચાક્ષતાં, કે સાંકળ ખખડતી કે તરત જ લક્ષ્મી-બાઈના ચહેરામાં ગભરાટની છાયા પસાર થઈ જતી : આવેલ મંડળીમાં એક વૃદ્ધ તદ્દન જ અપરિચિત હતો. બાકી બીજા બધા લક્ષ્મીબાઈની મિજમાની ઘણી વખત ચાખી ગયેલા હતા. તે વૃદ્ધ માણસ—તદ્દન શાંતિથી—લક્ષ્મીબાઈની દરેક હિલચાલ તપાસી રહ્યો હતો. જરાક ખખડાટ થતાં લક્ષ્મીબાઈ ફિક્કી પડી જતી હતી; તે તરત જ એકાદ સવાલ પૂછી પોતાની મનોવ્યથા છુપાવી દેતી હતી.

‘કેટલા થયા?’ લક્ષ્મીબાઈએ અચાનક પૂછ્યું : એ પૂછતાં પૂછ્યું, પણ પેલા વૃદ્ધે ગોચું કે લક્ષ્મીબાઈના આખા અંગમાં ઝુઝરી આવી ગઈ : તેના હૃદયમાં કોઈ મહાવ્યથા હતી :

‘નાનાં બા! નવ થયા;’ અને :આ જવાબ સાંભળતાં જ લક્ષ્મીબાઈ વધારે ફિક્કી પડી ગઈ.

અંતે સૌને લાગ્યું કે લક્ષ્મીબાઈની માંદગી સાચી છે : ને જયમદન ક્યાંય છુપાયો નથી. સૌ જાણ્યા ને તે સાથે જાહી : પગથિયાં નીચે સૌને વળાવી પાછી ફરી. ને તેણે એકદમ પલંગ પર પડતું મૂક્યું.

‘કેટલા થયા? ગોદાવરી! કેટલા થયા?’

‘નાનાં બા! આમ છેક ધીરજ મૂકી દેશો?’

તે જ વખતે હરદયાલ પાછો દેખાયો. લક્ષ્મીબાઈની આંખમાં એટલું દર્દ હતું કે તેની સામે જોતાં જ હરદયાલ ચૂપ થઈ ગયો. પણ તેને પેલા વૃદ્ધના શબ્દો યાદ આવ્યા : ‘લક્ષ્મીબાઈ પોતાના જીવનસર્વસ્વ જેવા કોઈ પ્રિયતમની રાહ જુઓ છે!’

તે તેણે બોલવાની હિમ્મત કરી : ‘લક્ષ્મીબાઈ! હું પાછો આવ્યો છું. તમારે કંઈ કહેવું છે?’

પેલી મંડળી બહાર નીકળ્યા પછી તરત જ પેલા વૃદ્ધે સૌને કહ્યું હતું કે લક્ષ્મીબાઈ ગમે તેમ પણ કોઈની રાહ જુઓ છે! ને તેનામાં પ્રિયતમને મળવાની ધગશ હોય તેવું લાગણીમય જાનું દર્દ છે! પણ તેના મિત્રો લક્ષ્મીબાઈને વધારે સતાવવા રાજી ન હતા, એટલે તે સૌ વૃદ્ધના શબ્દો સાંભળી હસી પડ્યા ને પછી તે મંડળી તરત જ રવાના થઈ ગઈ!

પણ હરદયાલની આંખમાં ઝેર હતું. તે પાછો ફર્યો ને તરત જ પેલા વૃદ્ધના શબ્દોની સચ્ચાઈ સમજાણી. દરેક ગુલાબ પરથી રહ્યાંસહ્યાં ફૂલ ઝીપડી ગયાં હતાં : તાગ ધૂપની સુગંધ પ્રસરી રહી હતી : ને ઘીના દીવા કોડિયામાં બળતા હતા : લક્ષ્મીનો કોઈ ગુપ્ત સ્નેહી આજે આવવાનો લાગે છે! આ વિચારથી જ હરદયાલનું મગજ જ્વાઈ ગયું હતું.

હરદયાલનો સવાલ સાંભળતાં જ લક્ષ્મી સ્વસ્થ બની ગઈ. પણ હરદયાલ એક પગલું આગળ વધ્યો :

‘લક્ષ્મીબાઈ! કોણ આવનાર છે? કહો તો ખરાં.’
અને તે મીઠું હસ્યો.

પણ તેની હિમ્મત ને શબ્દ બધાં ચાલ્યાં ગયાં. લક્ષ્મીબાઈની આંખ ફરી હતી : ન જોયેલું તેજ ને ન અનુભવેલું દુઃખ તેમાં હતું.

‘હરદયાલ ! આમ આવ, બાઈ ! જરા આંહી આવ,’ હરદયાલને લાગ્યું કે પોતાના સવાલથી કાંઈ નવીન સત્ય બહાર પડે તેમ છે.

અને હરદયાલ અંદર ગયો. લક્ષ્મીબાઈએ એક ચિટ્ટી તેના હાથમાં મૂકી દીધી. ચિટ્ટીમાં માત્ર ચારપાંચ શબ્દો હતા :

‘ત્રણ દિવસ પછી : નવ કે દશ વાગે રાત્રે. તે દિવસે ન અવાય તો, માતા ! છેલ્લા ત્રણામ. પછી મળવાની આશા સ્વર્ગમાં.’ હરદયાલે ચિટ્ટી વાંચી ત્યાં સુધી લક્ષ્મીબાઈ તેની સામે જોઈ રહી.

‘કેમ ? હરદયાલ ! તું શું કહે છે ? તારામાં હું વિશ્વાસ મૂકી શકું કે ?’

એ જ વખતે બારણે ખખડાટ થયો.

‘હરદયાલ ! બાઈ ! એને ખચાવ. તારે જોઈએ તો આ વાડી લઈ લે’

‘હું હજી કાંઈ સમજ્યો નથી’—હરદયાલ ખોટું બોલ્યો, કારણ કે હરદયાલને ત્રણ વાતનો મોહ થયો હતો : જ્યમણ વિનાની લક્ષ્મીનો, લક્ષ્મીબાઈની વાડીનો ને નોકરીની કીર્તિનો : તે પોતાના મનમાં વિચાર ગોઠવતો હતો, કે ત્રણે કામ કેમ પાર પડે ! પણ માત્ર પવનથી જ સાંકળ ચાલી હતી.

‘ત્યારે આજે ત્રીજો દિવસ છે?’

‘હા; પણ ખેલ, તું વિશ્વાસઘાત નહિ કરે?’

‘કેણુ હું? ના, ના, મારી ખાતરી રાખો. સુખેથી નિરાંત કરો.’ અને એટલું બોલી હરદયાત્મક ચાલ્યો ગયો. એને જોઈતા સમાચાર મળી ગયા હતા. જયમદ્ધ હોય તો લક્ષ્મી વશ થાય નહિ : ને લક્ષ્મી વિનાની એકલી વાડીમાં હરદયાલને મોહ ન હતો : તે પોતાના વિચારો ગોઠવતો ચાલ્યો ગયો.

(૪)

રાત્રિના નવ કે સાડા નવ થયા હશે.

અને તે વખતે એક સિપાઈ સેનાપતની સીમમાં એકલો ચાલી રહ્યો હતો : ચાકથી એનું શરીર લેવાઈ ગયું હતું, ને તે ભૂખથી ચાકી ગયો હતો : એનાં જૂનાં પગરખાંમાંથી વારંવાર ધૂળના ગોટા ઊડતા હતા ને ચંદ્રમાની રોશનીમાં દુઃખની વરાળ જેવા વેરાઈ જતા હતા. અંતે તેણે એક લાંબી દષ્ટિ કરી, ને સેનાપતનાં ઝાડવાં જેઈ છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો; ‘હાશ! અંતે આવ્યું ખરું!’

અને એના શબ્દો પણ એકાંતમાં મોટા બની રહ્યા. અંતે સેનાપતની ધૂળવાળી શેરીઓમાં થોડીક ડમરી ઊડી : એકાદ ફૂતરું છેટે ભસ્યું : ખીન્નએ દૂરથી એને જવાબ આપ્યો : ‘કોઈ ત્રીજાએ તારા પુરાવ્યો ને પાછું સર્વ શાંત થઈ ગયું. પેલાં ધૂળવાળાં જૂનાં પગરખાં ઘસાતાં આગળ ચાલ્યાં : ને બરાબર લક્ષ્મીમાઈના ઘર પાસે અટક્યાં : એક જગી ઊડેલું પક્ષી કાંઈક લવી ગયું, બારણા પર ત્રણ ટકોરા પડ્યા, ને જરાક બારણું ચાલ્યું.’

લક્ષ્મીબાઈ અંદર રાહ જોતી જ બેઠી હતી. એકદમ અંદરથી દોડી : તેણે બારણું ખોલી નાંખ્યું. હવે છેલ્લી ઘડીએ એની ધીરજ ખૂટી પડી :

‘આવ ! એટા ! જયમદન આવ્યો કે ? . . .’ તે પેલા થાકેલા સિપાઈ તરફ એકદમ દોડી ગઈ.

એ જ વખતે એક કરડો ચહેરો સામે દેખાયો :

‘લક્ષ્મીબાઈ !’ હરદયાલ પાસે—સામે બોલો રહીને બોલ્યો :

‘બચાવ ! એને બચાવ !—હરદયાલ ! આ વાડી—ધર ખડું તારું. જા લઈ જા.’

‘બાઈસાહેબ !’ પેલા થાકેલો સિપાઈ બોલ્યો : લક્ષ્મીબાઈ એકદમ પાછી હટી ગઈ. ‘હે ! ત્યારે જયમદન ક્યાં ? નથી આવ્યો ?’

‘બાઈસાહેબ ! એ હવે આવશે—ચાલ્યા આવતા હશે—પ્રથમ આવત પણ—પણ—’ સિપાઈ વધારે બોલી શક્યો નહિ. લક્ષ્મીબાઈ નીચે પડી ગઈ હતી.

હરદયાલ ચાલતો થઈ ગયો : લક્ષ્મીબાઈને તેના વિષે કાંઈ પણ શંકા આવી નહિ. એવી અધીરી આશા શંકા ગળી જાય છે; ને વળી હરદયાલે વિશ્વાસ રાખવાનું વચન તો આપ્યું હતું. એને પણ વાડીનો મોહ નહિ થાય ? લક્ષ્મીબાઈ એમ આશ્વાસન લઈ રહી હતી.

એ ગમે તેમ થાય, લક્ષ્મીબાઈ પાછી સ્વસ્થ બની ખોતાના જયમદનની રાહ જોતી બેઠી હતી. સમાચાર આપનાર સિપાઈ જયમદન સહીસદામતીની ખાતર જરા મોડેથી આવશે એમ કહીને પછી નિરાંતે સૂઈ ગયો હતો.

પણ લક્ષ્મીબાઈને લાગ્યું કે વખત બહુ જાય છે. પાન ચાલે છે: બારણું ખખડે છે: અરે! ફૂતરું બસે છે, પણ બધું નકાસું! કોઈ આવતું નથી.

અને તે પોતે છેક બારણા પાસે બહાર ડોકાતી બિભા. લક્ષ્મીબાઈને જરાક અશાંતિની જરૂર છે, પણ રાત્રિ વધારે ને વધારે નિ:શબ્દ થાય છે.

ઘરની પાસે ગોદાવરીને બિભી રાખી તે બહાર નીકળી. તેને લાગ્યું કે ગામ બહાર ધર્મશાળા છે. ત્યાંથી વધારે ખખર પડશે. રાત્રિના ચાર ગળ્યા સુધી રાદ જોઈ: અરે! આજે ક્યાંય અવાજ નથી: મૂંગા તારા પણ ઓલતા નથી: ચંદ્રને પણ છાનું છાનું ચાલવાની ટેવ પડી ગઈ છે! પવન પણ શાંત છે!

અને હાશ! અંતે છેક દૂર દૂર માણસ આવે છે; તે પાસે પાસે આવે છે: છેક પાસે આવે છે. બસ! જયમલ્લ!

. . . લક્ષ્મી હર્ષમાં ફૂટી—દોડી.

સામેથી એક ખેડૂત આવતો હતો: ‘બાઈ! સેનાપતનેા રસ્તા આ?’

‘હા, હા, બાઈ, તું ક્યાંથી આવે છે? તારી પાછળ કોઈ આવે છે? મારા જય—અરે! કોઈ તમારી પાછળ આવે છે? . . .’

‘ના, કોઈ નથી આવતું.’

મુસાફર ચાલ્યો. તારા ફિક્કા પડ્યા લાગ્યા: ચંદ્રનું તેજ હરાયું: પૂર્વના આકાશમાં હલ્લના જખમ જેવો રાતો રંગ આવવા લાગ્યો.

અને લક્ષ્મી નિરાશ થઇ પાછી વળી. તે પોતાની મેડી પર ચડી ગઈ:

*

તે આરીમાંથી બહાર લાંબી નજર કરતી મેડી: બહાર કાંઈ દેખાતું નથી, પણ તે શાંત મેડી જોયા કરે છે. અને તે અચાનક જ એકદમ ઊડી: તેની દષ્ટિ બહાર હતી: ‘અહા! આવ્યો કે? . . .’

અને ખીજી જ ક્ષણે તે અટકી પડી: ‘હાય! હરદયાલ! તું છો કે? તને વાડી—ધર ઝોલાં પડ્યાં?’ લક્ષ્મીઆઇ દૂર દૂર બનતો બનાવ જોતી હોય તેમ મોલી રહી હતી.

અને બરાબર તે જ વખતે સેનાપતની દૂરની સીમમાં—દૂરની સીમમાં જયમદનું શરીર હરદયાલની અંદકથી વીંધાઇને નીચે પડી ગયું. આ દશ્ય જાણે બનતું હોય તેવું લક્ષ્મીઆઇએ કલ્પનામાં જોયું, ને તે તરત જ જમીન પર સૂઈ ગઈ.

સવારે પેલો સિપાઈ પ્રભાતિયાંનો ખેસૂરો રાગ ગાય છે ને ગોદાવરી દૂધનું બોધરણું લઈ મેડી પર ચડે છે:

‘નાનાં બા! ગાય દોઢં છું: તમે આવો છો કે?’ પણ લક્ષ્મીનાં પોપચાં પર બાર છે: ને થોડાક વાળ માત્ર પવનથી ચાલી રહ્યા છે!

ગોદાવરી લક્ષ્મીને ધીમે હવાવે છે: ‘નાનાં બા!’ અને તે એકદમ ચીસ પાડી નીચે મેરી જાય છે: લક્ષ્મીના થંડા શરીરમાં મૃત્યુની શાંતિ ને નિરાશાનાં છાનાં આંસુ ભર્યાં છે!

*

હરદયાલના વિશ્વાસઘાતની ખબર એના અંતઃકરણને, લક્ષ્મીને, ને જયમદનને ત્રણને છે. લોકોને કાંઈ ખબર નથી. હજી ક્યારેક ક્યારેક એ ત્રણે જણાં રાત્રે મળે છે: ને હરદયાલ મા—દીકરાના અવાજથી ધ્રુજતો પથારીમાંથી બેઠો થઈ ખૂમ પાડે છે: ‘હવે નહિ કરું! હવે નહિ કરું!’

ડોક્ટર કહે છે, એ મગજની નબળાઈ છે: પણ માત્ર હરદયાલ આ મનની નબળાઈ જાણે છે. એની આશા—વાડીની તૃપ્તિ—એટલા જ છાના સ્વરથી રુએ છે! એની તાકાત નથી કે વાડી સામે નજર કરે: નજર કરતાં જ પેલો પ્રસંગ આભેદ્ય ખડો થાય છે!

મા તુ મે મ

તમસા નદીના શાંત પટ પર બે ઘોડેસવાર ઝપાટા-
બંધ આગળ વધતા હતા. રાત્રિ તદ્દન નિર્માળ હતી, ને
ફારેક અંકાળે ભગી ઝોલા પક્ષીની ટૂંકી ને ઉતાવળી
ચિચિયારી સિવાય બાકી સર્વત્ર ગંભીર શાંતિ ફેલાઈ
ગઈ હતી.

‘નરસિંહ! અરધો રસ્તો કાપ્યો હશે!’ આગળ
ચાલતા ઘોડેસવારે પૂછ્યું: ‘અની તીવ્ર ને સ્પષ્ટ વાણી રાત્રિમાં
પછડાણી.’

‘હા, અરધે પંથે પહોંચી ગયા છીએ: બાપુ સહી-
સલામત હોય!’

‘હું તો ધારું છું, આપણે પહોંચીશું ત્યાં ગંગા શુભ-
સમાચાર આપવા ઝિભી હશે.’ આગલા સવારે ઘોડાને જરા
એડી મારી ને તે વફાદાર વાણી ઝપાટાબંધ આગળ વધવા
લાગ્યું. થોડી વારમાં તો રાત્રિમાં ઘોડેસવારના પડધાન
માત્ર સંભળાઈ રહ્યા.

દિવસ ઝગવાને થોડી વાર હતી ત્યાં બન્ને સવારો

રાજકુર્ગના વિશાળ રસ્તા પર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં તમસાના કિનારા પર થોડી વાર વિશ્રામ લઇ બેઠા પાછા આગળ વધ્યા.

રાજકુર્ગનો જમીનદાર મરણપથારી પર હતો. જૂના રીતરિવાજને માન આપનાર હોવાથી પ્રખ્યાત જ્યોતિષ-શાસ્ત્રજ્ઞ પંડિત ચિંતામણિને બોલાવવામાં આવેલ હતો. રાજકુર્ગના ગઢમાં અનેક ખટપટ ચાલી રહી હતી. જમીનદારનો મોટો પુત્ર જમીનદારથી વિરુદ્ધ હતો. ને રાજનો જીવ બચાવનાર પોતાનો જીવ જોખમમાં નાખે એવી ઘટના હતી. ચિંતામણિને ઘેરથી નીકળ્યાં આજે પંદર દિવસ થઈ ગયા હતા, ને તેથી તેની તપાસ કરવા તેનો પુત્ર ઉમાનાથ આ મુસાફરી વેડી રહ્યો હતો.

ગામમાં ઉતારો કરી, ઉમાનાથે દરબારગઢ પર જઈ પોતાના પિતાનો ખબર કાઢી. ચોકીદારે કહ્યું કે પંડિત અંદર ગયા છે. ઉમાનાથ બહાર બેઠો. વિશાળ આગાનના બગીચામાં અનેક ફૂલો ખીલી રહ્યાં હતાં. ઉમાનાથ તે તરફ દૃષ્ટિ રાખી નિરાંતે બેસીને પિતાની રાહ જોવા લાગ્યો. પંડિત સહીસલામત છે એમ સાંભળી એને ઠંડક વળી.

ઉમાનાથની ઉમ્મર બાગ્યે જ પંદર વર્ષની હશે. આ એની પહેલી મુસાફરી હતી, ને પંડિતના ઘરનો વિશ્વાસુ નોકર નરસિંહ સાથે ન આવ્યો હોત તો ઉમાનાથ એકલો આ જોખમ ખેડવા હિમ્મત કરત નહિ.

પંદર વર્ષના છોકરાને કલ્પના કરવાનો અધિકાર છે: ને ઉમાનાથ કાંઈક વધારે કાલ્પનિક હતો. એની સમક્ષ પોતાની ગામડાની જિંદગીના એક દેખાવ આવ્યા: પોને

પોતાની મા સાથે નદી પર નહાવા ગયો છે: વેકૂરમાં ફૂવા કર્યા છે: ખેતરની પાળ બાંધી છે, ને પોતે ખોટાં બિયાંને સાચું પાણી પાછ રહ્યો છે! એક તરફથી એની મા ઘોઘ લીધેલાં કપડાં બાંધી ચાલી નીકળે છે, ને જાણે સાદ પાડે છે: ‘ઉમાનાથ! ઉમાનાથ! ચાલ, મોડું થાય છે.’

કલ્પનામાં ને કલ્પનામાં ઉમાનાથ મોટેથી બોલી જીક્યો: ‘હં; આવ્યો.’ પોતાના શબ્દથી પોતે જાગ્રત થઈને જ્યાં દરબારગઢ તરફ એક નજર ફેરવી, ત્યાં દરબારગઢ-માંથી બહાર નીકળતી એક સ્ત્રીમૂર્તિ તેની નજરે ચડી. તે તેની સામે જોઈ રહ્યો. પણ તેના મનમાં તો હજી પેલી કાલ્પનિક સૃષ્ટિ ખડી હતી. ને ‘હં; આવ્યો’ એ શબ્દના પડધા સંભળાતા હતા. પેલી સ્ત્રીમૂર્તિ ઉતાવળે પગલે ગઢ-માંથી બહાર નીકળી, અગાચામાં થઈ, ઉમાનાથ તરફ આવતી હતી. તે જ વખતે એને કોઈકે પાછળથી હાકલ મારીને બોલાવી: ‘અરુણકેખા! રાણીસાહેબ બોલાવે.’ પણ તે તો પાછું જોયા વિના આગળ જ વધી અને બરાબર ઉમાનાથની સામે આવીને ઝિમી. ઉમાનાથે એક ઘડી અકરમાત્ અરુણકેખા તરફ જોયું. તેના મનમાં એકદમ એક મૂક વિચાર જન્મ્યો: ‘અરુણકેખા! અરુણકેખા તો મારી માનું નામ છે.’

જાણી ન શકાય તેવા બળથી ધકેલાઈને તે એકદમ ખેડો થઈ ગયો. અકરમાત્—અચાનક—સહજ જ તેણે તે સ્ત્રીનો પાલવ સાંધ્યો. ને તે સમજી શકે તે પહેલાં તેનાથી બોલાઈ ગયું: ‘મા!’

પેલી સ્ત્રી પણ જાણે પરિચિત સ્વર સંભળાયો હોય તેમ થંભી ગઈ. તેણે ઉતાવળથી ઉમાનાથ સામે જોયું. સ્વરની પેઠે ચહેરો પણ ચિરપરિચિત લાગ્યો. ઉમાનાથની માફક જ તેનાથી પણ બોલાઈ ગયું: ‘બેટા! તું કોણ છો? ક્યાં રહે છે? તારું નામ શું?’

‘મારું નામ ઉમાનાથ!’ એટલો જ જવાબ મળ્યો.

‘આંહી કોની રાહ જુએ છે?’

‘પંડિત ચિંતામણિની!’

વીજળીનો આંચકો અનુભવ્યો હોય તેમ અરુણકેષા જરાક પાછી હટી ગઈ. ઉમાનાથે એ જોયું. અચાનક મળેલી સંપત્તિ લૂંટાઈ જવાનો ભય ઉત્પન્ન થયો હોય તેમ તે અરુણકેષાની વધારે નજીક આવ્યો: અને તેના હાથ પકડી લીધો.

‘મા! તમને મા કહું કે?’

‘હા, બેટા! કહે,’ એટલા માયાભર્યા શબ્દો સાથે, અરુણકેષાએ આગળ પગલું ભર્યું. ને તેને હાથે વીંટાઈને ઉમાનાથ તેની પાછળ ચાલ્યો. બહાર એક ગાડી આવીને ઊભી હતી.

અરુણકેષા ઉમાનાથ સાથે તેમાં બેસી ને ઉતાવળથી ગાડીને ઘર તરફ હંકારી મૂકી.

અરુણકેષા ઘેર પહોંચી. પોતાને કોઈ અમૂલ્ય સમૃદ્ધિ મળી હોય તેમ તેના દરેક કાર્યમાં બહુ ચોકસાઈ ને અધી-રાઈ આવી ગયાં હતાં. તેણે ઘરનું બારણું બંદુ જ સંભાળ્યું વાસી દીધું. દીવાનખંડમાં કોચ પર બેસી ને ઉમાનાથ

સાથે વાતો કરવા લાગી: વારંવાર એના પર હાથ ફેરવી વલાસથી પૂછવા લાગી: ‘ત્યારે બેટા! તું પંડિતનો દીકરો છે કાં? પંડિત તને ચાહે છે?’

‘હા, મા! હું તમને મા કહું કે?’

‘હા, બેટા! કહે કહે. મને મા કહે. પણ . . . તારે મા નથી? તારી ખરી મા ક્યાં છે?’ ‘ખરી’ શબ્દ પર અરુણએ ખાંચે મૂકેલા બારથી ઉમાનાથ ધૂળ્યો.

‘ખરી મા? અરે રે! મારે મા જ નથી; પણ . . .’ તે બોલતાં અચકાયો. ‘તમને ‘મા’ કહું એમ જ થયાં કરે છે.’

‘હવે તું આંહી જ રહેજે, બેટા! પંડિત તો મહા-ઠગ માણસ છે!’ અરુણએ ખાંચે કહ્યું.

એ શબ્દ સાંભળતાની સાથે જ ઉમાનાથ બેડો થઈ ગયો: ‘હેં! પંડિત—મારો આપ—એ મહાઠગ છે? કાણે કહ્યું, એ મહાઠગ છે?’ તે ગુસ્સાથી બોલ્યો.

અરુણએ ખાંચે તેની સામે ઝેલ રહી. ઉમાનાથનો ગુસ્સો આંચો તેવો જ ગયો. તે ફરી શાંતિથી બોલ્યો: ‘ઓ! મા! આ તું શું બોલે છે?’

‘બેટા! હું સાચું કહું છું. પંડિત હવેનો શયતાન છે: ધૂર્ત છે: તેને છોડી દે. હવે આંહી મારી પાસે રહી જા.’

કોઈ પોતાને કપટથી બાંધે છે એવો વિચાર આવતાં જ ઉમાનાથ એકદમ બેડો થઈ ગયો. તે આરણ તરફ દોડ્યો: ‘પંડિત મારો પિતા છે, અને તેની વિદ્વત્તા દેશ-બરમાં પ્રસરી રહી છે.’

ઉતાવળથી એટલું બોલી તે બારણાની સાંકળને અડ્યો. અરુણકેખા એકદમ તેની પાછળ દોડી. તેને બાથમાં લઈ લીધો. અંતે ઘેલીની માફક તેને હેતભર્યા ચુંબનોથી નવડાવી દીધો. તે જ વખતે બહારથી બારણા પર જોરભર્યો હલ્લો થયો. અરુણકેખાએ ઉતાવળથી ઉમાનાથને ચૂપ રહેવાની નિશાની કરી, પાસેના ખંડમાં ધકકેલી બારણું વાસી દીધું, અને પોતે તરત ગંભીર બની બારણું ખોલવા આગળ પગ ધર્યો.

‘અરુણકેખા! અરુણકેખા!’ બહારથી ઉતાવળે અવાજ થતા હતા. અરુણકેખાએ દ્વાર ખોલી નાખ્યું. એક વૃદ્ધ પુરુષે હાથમાં કાગળ લઈ પ્રવેશ કર્યો.

‘ઓહો! ઉમર જમાદાર?’

‘હા; બાપુ, ઓ આ કાગળ. અહીં ચાપ સો કરે. એક ઘડીમાં નશીબ આડેથી પાંદડું ખેસવી દે.’

અરુણકેખાએ તેના શબ્દો પર ધ્યાન ન આપતાં હાથમાં કાગળ લીધો. તેના એક પણુ શબ્દ વાંચે તે પહેલાં તેણે કાગળમાંથી બહાર નજર ફેરવી. વૃદ્ધને ખેસવીને એક પચીસસત્તાવીસ વર્ષના જુવાને પ્રવેશ કર્યો હતો. અરુણકેખાએ તીરછી આંખે તેની સામે જોયું ને હસતે મોંએ તેને આવકાર આપ્યો. વૃદ્ધ જમાદાર તરત ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

‘અરુણકેખા!’ હવે પેલો જુવાન બોલ્યો. તેના શબ્દો મધ્ય જેવા ચોખ્ખા અને મધુર હતા: ‘બહુ ઉતાવળે આવ્યો છું. પણુ સાંભળ. જો, જમીનદાર પડ્યા છે. હવે તું મારો થઈને રહીશ કે?’

અરુણલેખાનું ચિત્ત ઠોઈ વાત પર ન હતું. એણે એક ચિંતાભરી છાની નજર બારણા તરફ નાંખી. હિમાનાથ તડમાંથી દેખાતો હતો. મોં પર આવતી નિરાશા અને ભયને ઢાંકીને તે જલદી જ પાછી પેલા જુવાન તરફ ફરી.

‘ના, નયનપાલ! હવે હું તારી નહિ થઈ શકું. હું આજથી જુદી પડું છું!’

‘હેં! અને પંડિતને . . . ?’

‘હા, પંડિતને હું ધિક્કારું છું. પણ . . . પણ . . . મને ધિક્કાર અને વૈર પાછળ જવાનો હવે મોહ નથી.’

‘હ . . . વે મોહ નથી ત્યારે આ ઠગાઈ શા માટે ચત્રાવી રહી હતી?’ નયનપાલે તરવાર જેવા ધા મારવા શરૂ કર્યા.

‘કારણ કે—’ અરુણલેખાએ અત્યંત દૃઢતાથી જવાબ વાળ્યો: ‘આજ દિવસ સુધી મારું જીવન પંડિતને હંફાવવામાં પડ્યું હતું: હવે તેનો એનાથી વધારે સારો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે.’

‘અને તે શા વારુ?’ નયનપાલે ત્વરાથી પૂછ્યું.

‘મારા જીવનને પણ પવિત્ર માને તેવી નિર્દોષ સરલતા આજે મળી ગઈ છે!’

અંદરના ખંડમાં જરાક અવાજ થતો લાગ્યો. નયનપાલે એક સાશંક દષ્ટિ તે તરફ ફેંકી. અરુણલેખાના ગાલ પર ભયનાં સ્પષ્ટ ચિહ્નો તરી આવ્યાં. નયનપાલના મનમાં એક વિચાર આવી ગયો: ‘અરુણલેખાએ પોતાના ઠોઈ ગુપ્ત સ્નેહીને આંહી છુપાવ્યો લાગે છે.’ તે સંકાળો એકો થઈ ગયો.

‘ઠીક ત્યારે, મારે પણ વખત નથી. તને પંડિતની

ધૂર્તતા ખૂંચી રહી હોય ને તારે વૈર લેવું હોય, તો તું જાણે છે કે જમીનદાર જીવતાં હું તને ચાહતો અને હજી પણ ચાહું છું. બોલ, એક જ શબ્દમાં જવાબ દર્ષ દે—' નયનપાલ દઢતાથી એક પછી એક વાક્ય બોલતો ગયો.

અરુણકેખા તેની સામે જોઈ રહી હતી. અત્યારે તે ખરેખર વધારે સુંદર લાગતો હતો. તે થોડી વાર માટે ડગી પણ ખરી. તેની નસેનસમાં ન છિપાવી શકાય તેવી તૃષા વહેવા લાગી. તેને બેટવા માટે તે અધીરો બની રહી. તે એક પછી એક વધારે ને વધારે બળવાળા આંચકા અનુભવવા લાગી. પણ તે અત્યંત શાંતિથી અડગ ઊભી રહી: મનમાં ને મનમાં તે દઢાગ્રહથી બોલી રહી: 'આજે હવે હું સ્ત્રી નથી. હું માતા છું!'

'બોલ, અરુણકેખા! નારું પંડિત પરનું વૈર ને મારો પંડિત પરનો ઘિસ્કાર: બન્ને તૃપ્તિ પામશે. બોલ, તું શું કહે છે? મને—જમીનદારને તું શો જવાબ આપે છે? મારી થઈને રહીશ કે? બોલ, તું શું કહે છે? હા કે ના?'

અરુણકેખાએ પોતાનું આખું શરીર ઊંચું કરીને અત્યંત દઢતાથી જવાબ વાળ્યો: 'ના.'

'ચોક્કસ?' નયનપાલ ચેતવણી આપતો હોય તેમ બોલ્યો.

એટલી જ દઢતાથી જવાબ મળ્યો: 'હા; ચોક્કસ.'

'હું જમીનદાર છું!'

'હશે. હું વધારે સમૃદ્ધિ આજે જ પામી છું!'

નયનપાલે એક તીરછી તિરસ્કારભરી દષ્ટિ ફેંકી: 'હું જાઉં છું!'

'બલે!' અરુણકેખાએ બેદરકારીથી કહ્યું.

અભિમાન અને વેગમાં તે ચાલ્યો ગયો. અરુણકેષાએ છુટકારાનો એક દમ ખેંચ્યો. તેણે પુત્રની ખાતર આજે નયનપાલના સ્નેહને હોમી દીધો હતો. તે વધારે પવિત્ર બની ઉમાનાથને મળવા દોડી. તેણે પાગલની માફક જોસથી અંદરના ખંડનું બારણું ધકકેલ્યું. પણ તે અંદરનું દશ્ય જોઈને હતી ત્યાં જ ચોંટી ગઈ. ખંડ તદ્દન ખાલી હતો, અને ખંડની પાછળની ખુલ્લી બારીમાંથી એ દઢ નયનો તેના તરફ તાકીતાકીને જોઈ રહ્યાં હતાં. અરુણકેષા એકદમ એ ડગલાં પાછી હટી ગઈ. જે માણસને તેણે આખી જિંદગી-ભર ધિક્કાર્યો હતો, તે જ માણસ—પંડિત ચિંતામણિ પેલી ખુલ્લી બારીમાંથી તેની સામે તાકીને જોઈ રહ્યો હતો. તે પાછળના વરંડા પર ચડી બારીમાં આવ્યો હતો. અરુણકેષા પાછી હટી તે પહેલાં તેણે દઢ આજ્ઞાવાદી અવાજે કહ્યું. ‘અરુણકેષા! ઉમાનાથ ક્યાં છે?’

‘ઉમાનાથ?’ અરુણકેષા બોલતાં અચકાણી: ‘મને ખબર નથી, આંહી નથી.’

‘આંહી નથી?’ પંડિત તીવ્ર સ્વરથી કહ્યું: ‘અને અરુણકેષાએ પ્રયત્ન કર્યો છતાં તેની આંખના અગ્નિ સામે તે જોઈ શકી નહિ. ‘ત્યારે ક્યાં છે? તે શો નિશ્ચય કર્યો છે? બોલ.’

‘હું તને ધિક્કારું છું!’ અરુણકેષાએ કહ્યું.

‘અને મને પણ તારા પ્રત્યે જોછો ધિક્કાર નથી,’ પંડિતે જવાબ વાળ્યો: ‘પણ સાંભળ. જો, જમીનદાર મૃત્યુ પામ્યો છે; અને તેથી નયનપાલ હવે જમીનદાર થશે. તારે

એની મોંઘી રાણી બનવું હોય તો બસ જા, હું તારું કલંક છુપાવીશ. ’

‘તું મારું કલંક છુપાવે એ કરતાં એ કલંકને પવિત્ર ગણી પૂજે એવો નિર્મળ પ્રેમ મને મળી ગયો છે: એ પ્રેમ મને તારશે. મારી અધમતા એ પ્રેમના સ્પર્શથી ચાલી જશે. મારે હવે કોઈની દરકાર નથી—’ અરુણલેખાએ શ્રદ્ધાથી—હિમ્મતથી કહ્યું.

પંડિતનું મોં વીણું પડી ગયું: તે તરત નીચે ઊતરી ગયો. પણ જતાં જતાં બોલી ગયો: ‘તારી હડીલાઈ તને સુખથી દૂર ખેંચી જાય છે!’

‘હશે, બલે તેમ થાય,’ અરુણલેખાએ બેદરકારીથી કહ્યું. અને તે પણ ઉમાનાથને શોધવા માટે ખંડ છોડી ગઈ.

અંદરના ખંડમાં ધડેલાયા પછી ઉમાનાથ અંદર ગયો, પણ તેને સર્વત્ર વિશ્વાસઘાતની ગંધ આવવા લાગી: તેને લાગ્યું કે પોતાના પિતા પંડિત સામે દ્વેષ ધરાવનાર પ્રતિ-પક્ષીના પંજામાં પોતે સપડાઈ ગયો છે. તેણે કોઈ ઉપાયે નાસી છૂટવાનો નિશ્ચય કર્યો. પાછલી બારીને ધક્કો માર્યો તો તે ખૂલી ગઈ. પાછળ વંડો હતો ને તેમાં થઈને એક કેડી રાજમાર્ગ પર ચાલી જતી હતી. તે એકદમ નીચે કૂદ્યો ને પાછો રાજમાર્ગ પર થઈ દરબારગઢમાં પહોંચી ગયો. ત્યાં તેને ખબર પડી કે જમીનદાર માંદા હતા તે મરણ પામ્યા છે અને પંડિત દરબારગઢ છોડી નીકળી ચૂક્યા છે. તેણે પંડિતની શોધ રાત્રિના દશ બન્યા સુધી ચલાવી, કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ. ઉતારે ગયો, તો ત્યાં નરસિંહ

મળે નહિ. ઉમાનાથ એકત્રો ત્વરાથી ચારે તરફ ફરી શોધ કરવા લાગ્યો. તમસા નદીના પુલ પર થઈ પોતાના ગામ પર જતો રસ્તે ઘણે દૂર સુધી જોઈ આવ્યો. પણ નરસિંહ કે પંડિત કોઈ મળ્યું નહિ. અંતે થાકી ઉતારા તરફ પાછો વળ્યો. તે પસાર થતો હતો તેટલામાં એક અંધારી જગ્યાએ — જમીનમાંથી નીકળ્યો હોય તેવા એક માણસે તેના ખભા પર હાથ મૂક્યો. ઉમાનાથે ભડકીને પાછળ જોયું. પુરુષના વેષમાં અરુણલેખા પોતે જ ઊભી હતી.

‘તમારું’ નામ પંડિત ઉમાનાથ?’ તેણે પૂછ્યું.

પંડિત ભડક્યો: ‘હા!’

તેણે નાક પર આંગળી મૂકી તેને ચૂપ રહેવા કહ્યું અને પોતાની પાછળ ચાલવા નિશાની કરી.

અરુણલેખા આગળ ને ઉમાનાથ પાછળ એમ તેઓ આગળ વધ્યાં. એક અંધારા માર્ગે થઈ તેઓ કોઈ અગ્નણી જગ્યા પર પહોંચ્યાં. ઉમાનાથે આસપાસ દૃષ્ટિ કરી: જગ્યા તદ્દન એકાંત, નિર્જન અને ભયંકર હતી. તે બંને એક વૃક્ષને અઢેલીને શાંત ઊભાં.

થોડી વારમાં ત્યાં માણસો આવવા લાગ્યાં. પહેલાં એક જુવાન આવ્યો, પછી બીજા બેચાર આવ્યા. તેની પાછળ પણ કેટલાક માણસો આવતાં દેખાયાં. થોડી વારમાં તો ત્યાં રોશની પ્રગટી, ને એક નાની સરખી સભા ભરાઈ ગઈ. ઉમાનાથે ભયથી, અવિશ્વાસથી ચારે તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી. તે ધ્રુજ ઊઠ્યો. પોતે સ્મશાનમાં ઊભો હતો અને તાજ બળતી ચિતાઓની ભરમના ઢગ હજી જાગતા હતા!

અરુણકેખાએ તેને શાંત રહેવા સૂચના કરી. ધડકતે હૃદયે તે છાનો ઊભો રહ્યો. થોડી વારમાં એક પ્રોઠ માણસે પ્રવેશ કર્યો. તેની પાછળ પાછળ અસહાય હોય તેવા બે-ચાર જુવાનો આવતા દેખાયા. ઉમાનાથે પોતાની આંગળી કરડી બેઠ. તેને ખાતરી થઈ કે પોતે જીંદગીમાં નથી અને જુઓ છે તે સ્વપ્ન નથી. તેની સામે છેલ્લો પ્રવેશ કરનાર પ્રોઠ માણસ ઊભો હતો: પોતાનો પિતા પંડિત ચિંતામણિ!

‘આ બધા કોણ છે? શું કરે છે?’ તેણે બચમાં—
શંકામાં અરુણકેખાને પૂછ્યું.

‘હમણાં જ તું જોશે.’

સભા ગોઠવાતી લાગી. પંડિત પ્રમુખસ્થાને વિરાજ્યો હતો. થોડી વારમાં બધે શાંતિ થઈ ગઈ. પંડિતે ઊભા થઈને બોલવાનું શરૂ કર્યું હતું: ‘ભાઈઓ! આપણી વિદ્યાના પ્રચાર માટે આપણે ઘણાં વર્ષથી પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આજે તેનાં ફળ સ્પષ્ટ દેખાય છે.

‘મારી સાથે આવેલા આ ચાર જુવાનો તરફ જુઓ. તેઓ ‘યુક્તવિદ્યા’ના અભ્યાસી બનવા આવ્યા છે. આ અભ્યાસની થરઆતમાં કેટલુંક જેને સાધારણ લોકો ‘નીતિ’ કહે છે તેનાથી વિરુદ્ધ આવે છે. પરંતુ, જેમ ખરા ‘સાયન્ટીસ્ટ’ને મન તેની વિદ્યાની શોધ માટે લેવાતા દરેક ભોગ પવિત્ર છે. તેમ આ વિદ્યાનાં ખરા મૂળતત્ત્વો શોધવા માટે કહેવાતાં નૈતિક બંધનો તૂટે તે અનિવાર્ય હોઈ, નિર્દોષ છે!’

‘હેં! આ કોણ બોલે છે? પંડિત? ...’ ઉમાનાથ ધૂન્યો. પણ અરુણકેખાએ તેનો હાથ દાખ્યો.

‘મેં પોતે આજે જે વિનય મેળવ્યો છે—’ તેણે અર્વાચી ચારે તરફ દષ્ટિ ફેરવી. તેની આંખમાંથી આગના અંગારા ઝરતા હતા. જ્યાં દષ્ટિ કરે ત્યાં જે કાંઈ હોય તેને પોતા તરફ આકર્ષે એવી વિદ્યુત તેમાંથી પ્રગટી રહી હતી. ઉમાનાથ ખેંચાતો હોય તેમ તેનો પગ પણ આગળ ઊપડવા માંડ્યો—‘તે પણ આપણી વિદ્યાની પ્રગતિ માટે એકાદ ભોગ લાઈને.’ પંડિતનું ભાષણ આટલે આવ્યું, ત્યાં તો જેમ આકાશમાંથી વીજળી પડે તેમ અરુણલેખા ફૂટીને સભાની મધ્યમાં ઊભી રહી. આખી સભા ધડી ભર થંભી ગઈ.

‘આજે તેં જે વિનય મેળવ્યો છે તે એક સ્ત્રીની પવિત્રતાને ભોગે છે, એ તને ખબર છે નાં?’ અરુણલેખાએ જોસથી--રોપથી કહ્યું.

પંડિતે અરુણલેખા તરફ એકાદશે થોડી વાર જોયા કર્યું. તેની આંખ વધારે ને વધારે તેજસ્વી થવા લાગી. તે દઢતાથી બોલ્યો: ‘હા, સાધારણ સ્ત્રી! ગુપ્તવિદ્યાના અભ્યાસ માટે—એ વિદ્યાનું બળ જાણવા માટે, મેં તને પહેલાં આકર્ષી હતી. એ વિદ્યાની પ્રગતિ માટે તારો ભોગ આવશ્યક હતો. પરંતુ ત્યાર પછી તને સુખી કરવા, તને તારી સ્થિતિ કરતાં વધારે સમૃદ્ધિમાન જગ્યા પર બેસારવા મેં પ્રયત્ન નથી કર્યો?’

અરુણલેખા પંડિતને છોડી સભા તરફ વળી: ‘ભાઈઓ! હું ગત જમીનદારની રાણી પાસે દાસીરૂપે આવી હતી. પંડિત એ વખતે ત્યાં જ્યોતિષગ્ન તરીકે આવતો.

તેણે મને તમારી આ વિદ્યાના પ્રતાપે આકર્ષીઃ મારી પવિત્રતાનો ભોગ લીધોઃ તેનાથી થયેલું મારું સંતાન તેણે પડાવી લીધું, અને પછી મને જમીનદારના પુત્ર નયનપાલ સાથે પરણાવી દેવાની પણ પેરવી કરી. નયનપાલ તો મને ચાહે છે અને હું તેને પરણત. પણ આજે મને મારો પુત્ર પાછો મળ્યો છે.’ તે અસંત. જોશથી પંડિત તરફ પાછી ફરીઃ ‘પંડિત ચિંતામણિ!’ તેના અવાજના પડઢાથી આખો નિર્જન પ્રદેશ ગાઝ ઊઠ્યોઃ ‘મને તારી વિદ્યાની માહિતી નથી. પણ હું તને ખુલ્લું આહ્વાન કરું છું. જે પેલા વૃક્ષ નીચે ઉમાનાથ ઊભો છે. હું નિરવધિ પ્રેમથી તેને ચાહું છું, અને તારી બધી આકર્ષક શક્તિ સામે ઊભી રહું છું, ચાલ તૈયાર થઈ જા.’

એક ઘડીમાં પંડિતની આંખ અગ્નિના જેવા તીવ્ર તેજથી છવાઈ ગઈ. તેમાંથી તણુખા ખરવા લાગ્યા. પેલા ચાર જુવાનો આવ્યા હતા, તે તો પંડિતના તરફ ખેંચાતા ગયા! સલા સ્તબ્ધ બની ગઈ. પેલું વૃક્ષ—જ્યાં ઉમાનાથ ઊભો હતો તેની સામે પંડિત જોઈ રહ્યો હતો!

ખીજ એક પળમાં ઉમાનાથ—અસહાય બનીને—પંડિત તરફ ખેંચાતો આવતો હતોઃ તેના મોં પરથી નૂર ઝીડી ગયું હતું. તેની આંખ ખુલ્લી અને શન્ય હતી તે પંડિતના તરફ અનિચ્છાએ આગળ વધતો હતો.

હવે અરુણુજેખા આગળ વધી. માતાના નિરવધિ પ્રેમથી તેણે ઉમાનાથનો હાથ સાંધ્યો; સમાજનોના આશ્રય વચ્ચે તે પણ સાથે જ ઘસડાવા લાગી. પણ થોડે દૂર ઘસ-

ડાઇને તેણે એક વખત ઉમાનાથનું માથું અત્યંત પ્યારથી પોતાની છાતી સાથે દબાવ્યું: વર્ષોનાં વર્ષો સુધી સંઘરી રાખેલા વાત્સલ્યના પ્રભાવે તેની પ્રકુલ છાતીમાંથી દૂધ ઝરવા માંડ્યું. તેણે નિરવધિ પ્રેમથી ઉમાનાથને ફરી ફરી પોતાના તરફ ખેંચ્યો. તેના ગાલ પર એક મધુર ચુંબન લીધું: ને હૃદય કાઢી જાય તેવા સ્વરે બોલી: બેટા! ઉમાનાથ! હું તારી મા છું. તું મારો પુત્ર છે. હું તને નિરવધિ પ્રેમથી ચાહું છું.’

આ શબ્દોનો પ્રત્યુત્તર ન આવ્યો, પણ ઉમાનાથની આંખમાંથી અનાથતાનાં આંસુ ખરવા લાગ્યાં.

અને તે જ વખતે પંડિતના મોં પર ક્ષિક્કાશ દેખાવા લાગી. તેનું તેજ ઝાંખું પડતું લાગ્યું. અમ્મિ જેવી તીવ્રતા ચાલી ગઈ ને ઉમાનાથ—મા અને દીકરો—એક બીજાને બેટીને ચાહ્યાં આવતાં હતાં. તેઓ ત્યારે તેનાથી થોડે દૂર રહ્યાં, ત્યારે તેણે અસહાય બનીને શન્ય આકાશમાં લાથ લેંચ્યો કર્યો. અચાનક એક ધમકારો થયો અને પંડિતનું શરીર જોસથી નીચે જઈ પડ્યું!

ભ ર તી ઝો ટ

એકવીસમી સદીનું પ્રભાત : બે દર્શયો

૧

એલિસબિથ ટાકિનના એક સુંદર મકાનમાં, રાત્રિના લગભગ ચાર વાગે, ત્રણ ગૃહસ્થો બેસીને વાતચીત કરી રહ્યા હતાઃ ત્રણમાંથી એક પ્રૌઢ વયનો કાંઠક ગંભીર લાગતો પુરુષ હતોઃ બ્યારે બે લગભગ સરખી વયના ઊંછ-રતા જુવાનિયા હતા.

‘આપુજી ! વાંચ્યું કે?’ બેમાંના એકે કહ્યું.

પ્રૌઢ માણસે કાંઠકે ખિન્નતાથી ઉત્તર વાળ્યોઃ ‘હા ! હવે રહીસહી છેલ્લી સંસ્કૃતિ વિનાશ પામી ગઈ.’

બન્ને જુવાન એકબીજા સામે જોઈ હસ્યા. પ્રૌઢ પુરુષે તે જોયું. પણ ન જોયું કરીને બોલ્યાઃ

‘એવું છે, રામભાઈ ! આજે તમને, આ ધારાથી, ભારે આનંદ થાય છે. એનું પરિણામ જોશો ત્યારે ખિન્ન થશો.’

‘પણ, આપુજી ! તમને એમ લાગતું નથી કે, સ્ત્રીકેળ-

વણી માટે એ પગલું અત્યંત આવશ્યક હતું: આપણે સ્ત્રીઓને ચૂંટામાં ને ચૂંટામાં જ રાખવા માગીએ છીએ, એ વાત ક્યાં સુધી નભે ?’

ત્રુદે એક નિઃશ્વાસ મૂક્યો: કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ, પણ તે જીવાનના જવાબથી અસંતોષ પામ્યો હતો.

‘રિપોર્ટ બીજું શું કહે છે ?’

‘બીજું કાંઈ જ નહિ: લક્ષ્ય કરારરૂપે એક વરસની અજમાયશ તરીકે, ગમે તે જાતિનાં અવિવાહિત સ્ત્રીપુરુષ વાપરી શકે: માત્ર એવી અજમાયશ લેનાર તરુણ સ્ત્રીપુરુષે સંતતિનિયમનનો સિદ્ધાંત ઘરાઘરા જાળવવો જ જોઈએ: કાંઈ સારા, ‘સર્ટીફિકેટ’ ડોક્ટરની મદદથી એ નિયમ જાળવી શકવાની ખાતરી આપવી જોઈએ, બીજું, જે જે કુટુંબમાં, સ્ત્રીપુરુષ લગ્નવિધિથી જોડાય તેમણે તરત જ જુદું રહેવું જોઈએ; અને ત્રીજું, કાંઈ પણ સ્ત્રી અજીવ આપીને, રસોઈકામમાંથી પોતાને મુક્ત કરનાની ધણીને ફરજ પાડી શકે. એવા સુશિક્ષિત કુટુંબનાં તરુણ સ્ત્રીપુરુષ ‘ગવર્નમેન્ટ સર્ટીફિકેટ’ હોટેલમાં અમુક ભાગથી રહીને ખાદ્યપી શકશે. આજે ‘અમદાવાદી હોટેલ’માં નવાં પચાસ કુટુંબો એ રીતે રહેવા આવ્યાં !’

‘આપણું સત્યાનાશ જશે !’ ત્રુદે પોકાર કર્યો.

‘આપણે એક જ સપાટે ખૂંમ પ્રગતિ કરી દીધી, એમ મને લાગે છે. એમાં આપણી સ્ત્રીઓનું કલ્યાણ જ છે: પુરુષોનું તો છે જ: સંયુક્ત કુટુંબની ઘરેડમાં હમરો

સ્ત્રીઓ આપવાત કરી રહી હતી. એ બધી વાત એક જ સપાટે દિનનિનિ થઈ જશે. ’

‘અને હું—’ બીજો જુવાન જે અસાર સુધી ચૂપ હતો તે બોલ્યો. પ્રોટે તેની સામે શંકાથી જોયું:

‘અને તું શું?—શંકરભાઈ!—’

શંકરભાઈ રામભાઈથી નાનો હતો. બન્ને ભાઈઓ પિતાને જૂના સિદ્ધાંતના માનીને મનમાં ને મનમાં ખૂબ ખિન્નતા, તે આજે આ તક જોઈ પોતપોતાના વિચારો વેગથી દર્શાવી રહ્યા હતા.

‘અને હું—’ શંકર બોલ્યો: ‘આજે જ એ ધારાનો લાભ લેવા માગું છું ! ’

‘એટલે?—’ પિતાએ અસંત દેખાથી પોતાના પુત્ર તરફ જોયું. તેણે નજર ચુકાવી.

એ જ વખતે ‘સાહેબજી ! આપ છો નાં?—સારું થયું, નહિતર શોધવા પડત—’ કરતોડને પોલીસ ઈન્સ-પેક્ટર ત્રાંબકલાલ ને એક બીજા વફીલ જેવા જણાતા ગૃહસ્થે પ્રવેશ કર્યો.

‘ઓ—હો—!’ વૃદ્ધ ખિન્નતા બૂલીને તેને આવકાર આપ્યો: ‘તમે ક્યાંથી ત્રાંબકલાલ?—કાંઈ કામે?’

‘હા, હા, જુઓ,’ કહીને ત્રાંબકલાલ કેટલાક કાગળ કાઢ્યા: ‘અરજદાર શંકર મનહરલાલ દીક્ષિત—એ કોણ?’

શંકર આગળ વધ્યો: ‘હું પોતે!—’

બાપ આંખો બંધીને શું થાય છે એ જોઈ રહ્યો.

‘તમે આ વફીલ હર્ષવદનનાં પુત્રી સુલક્ષણાને પર-દ્યા છો, કાં?’

‘હા.’

‘સુલક્ષણાની અરજ છે કે, તે ચૂલાના કામમાંથી મુક્ત થવા માગે છે. અને ‘અમદાવાદી હોટલ’માં રૂમ નં. ૧૩૧૭માં તેને અને તમારે માટે રહેવાની ગોઠવણ થઈ છે.’ વૃદ્ધ પિતાએ, આશ્ચર્યથી શંકર તરફ જોયું. શંકરે પોતાની સ્ત્રી મારફત નવા ધારાનો લાભ સૌથી પહેલાં જ લીધો હતો તે હમણાં જ કહી ગયો, તે વાત તેના પિતાને ખૂંચી રહી !—

‘અરાઅર છે,’ શંકરે હર્ષભેર જવાબ વાળ્યો.

‘અને સાહેબ, આપ !—’ પોલીસ ઈન્સપેક્ટર શંકરના પિતા તરફ ફર્યો: ‘આપની મિલકતનું તમામ ‘લીસ્ટ’ આજે જ રજૂ કરો. આપ જૂના મતના હો, ને તેથી તમારા મતથી વિરુદ્ધ ચાલનારને મિલકતમાંથી આતંક કરો કે બીજી રીતે મિલકતનો વિનાશ કરો, તે કાયદેસર રીતે અટકાવી શકાય છે.’

દીક્ષિત મૂઠ્ઠા બનીને સાંભળી રહ્યા: ‘શંકર !’ તે ગળ-ગળા થઈને બોલ્યા: ‘આંહી આપણે સૌ સાથે થું ખેટા હતા, ખેટા ! તું મને પાળતો, હું તને બળવતો: તારી વહુ પણ સારાં હતાં. આવું ન કર્યું હોત તો ?’

‘પ્રગતિ અને વિકાસ, પિતાજી ! અટકાવી શકાતાં નથી !’ શંકરે બેદરકાર ઉત્તર વાળ્યો.

દીક્ષિતે બીજા પુત્ર તરફ જોયું: ‘ખેટા ! તું ?’

‘હું ?—’ રામભાઈએ ઉત્તર વાળ્યો: ‘હું પછાત કેમ રહી શકું ?—મેં ‘અમદાવાદી હોટેલ’માં તમારા નામ પર, અમુક રકમ જમા મૂકી છે. તમે સુખેથી રૂમ નં.

૧૩માં રહેજો ને ખાજોપીજો. બાકી, હું ધારું છું કે, હવે વધારે વખત ધરઆંમણે ચૂલા રાખી હું પછાત વર્ગમાં ખપવા માગતો નથી. દુનિયા ખૂબ આગળ વધી છે ને હું ઘણો પાછળ છું. મારે ઝડપથી તેને પકડી પાડવી રહી. ચા—લો, સાહેબજી !’

‘અરે ! રામ ! ભાઈ—’

‘અમદાવાદી હોટેલ. રૂમ નં. ૧૩. તમે ત્યાં જાઓ. બધી સગવડ મળશે.’

‘અને તું—’

‘હું ત્યાં જ રૂમ નં. ૧૫૩માં છું.’

‘અરેરે ! આ ધર ?’

‘આ ધર વેચીને સારું ફર્નીચર મંગાવવાની ગોઠવણ પાશુ થઈ ગઈ છે !’

‘હે !—’

‘એ તો એમ જ થાય, પિતાજી ! જૂનો જમાનો નવાને ન જ ઓળખી શકે. ચાલો—હું જઈ : મારી રાહ જોવાતી હશે. આપણે ઘણીવાર સાંજે તો મળવાના જ હોં કે ?—હં—હલો—સાહેબજી !’

*

૨

એલિસબ્રિજ પાસે આવેલી ગંગવર ‘અમદાવાદી હોટેલ’ના નવમા મંજલા પર, સત્તાવીશમા રૂમમાં, એ-ત્રણ જુવાન માણસો ભેગા થયા હતા. એ રૂમના હમેશના રહેવાશી હિરણ્યકુમારના લમોત્સવની તિથિ હોવાથી, આ

મિત્રો આજે વિનોદ કરવા આવ્યા હતા. રૂમની બરાબર વચ્ચેવચ્ચ એક ગોળ ટેબલ હતું, અને તેની આસપાસ ગોઠવાઇને એક સ્ત્રી અને ચાર જુવાન માણસો બેઠાં હતાં. પાસે એક ખૂણામાં બીજા ટેબલ પર વીજળીના ચાર દીવા બળી રહ્યા હતા: ઉપરથી પંખાનો ધીમે અવાજ પણ આવતો હતો: અને સામેની ભીંતમાં ગોઠવેલા વીજળીના ચંત્રના પ્રતાપથી, આખી રૂમ હ્રંકભરેલી લાગતી હતી.

બહાર માત્ર ત્રણ પ્રકારના અવાજો આવતા હતા: મોટરના, મોટરસાઇકલના અને ગગનમાં ચાંદનીમાં ખેલવા નીકળેલાં કેટલાંક વિમાનના.

‘આજે તમારા લગ્નને એક વર્ષ પૂરું થાય છે? . . .’ એક જુવાન જોણે અમેરીકન ટાઇપના કોટપાટલૂન ને હેંટ ચડાવ્યાં હતાં, તેણે પેલી સ્ત્રી સામે જોઇને પૂછ્યું.

સ્ત્રીએ જવાબ આપ્યો: ‘હા!’

‘અને પરિણામ?’

બધાએ આતુરતાથી સ્ત્રી સામે જોયું: તેણે પોતાની ડોક એક તરફ જરા નમાવી, થાંડું હસી ને પછી ઉત્તર વાળ્યો:

‘મને લાગે છે, ડોક્ટર! કે તમારી મદદની જરૂર પડશે. હિરણ્યકુમારનો સ્વભાવ મને અનુકૂળ નહિ પડે.’

ડોક્ટર રાક્ષથી હિરણ્યકુમાર સામે જોઈ રહ્યો: હિરણ્યકુમારે તેની નજર ચુકાવી.

‘સુવર્ણા! તે બરાબર વિચાર કર્યો છે?—’ હિરણ્યકુમારે સુવર્ણા તરફ ફરીને કહ્યું.

‘હા,’ સ્ત્રીએ ટૂંકા પણ દઢ જવાબ વાળ્યો.

‘ સુવર્ણા ! બરાબર વિચાર કરજો હો, બહેત !-’

‘ તમારા કરતાં હું મારું હિત વધારે સમજું છું, બાઇ ! ’ સુવર્ણાએ પોતાના બાઇને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

‘ બસ, ત્યારે પત્યું. એ આગ્રહનો વિષય જ ન હોઇ શકે, ’ ડોક્ટરે પોતાના ખીસામાંથી ઘડિયાળ કાઢી તેમાં જોતાં જોતાં કહ્યું : ‘ નવ ને પાંત્રીશ ’ !

‘ હેં ! ચાલ ત્યારે, સુવર્ણાબહેન, તું આવે છે કે ? ’

‘ હાસ્તો !-’

સુવર્ણા ખેડી થઇ. તેના બાઇએ હિરણ્યકુમાર સાથે દરનધૂનન કરી લીધું અને ડોક્ટર પણ હાથ મિલાવીને ચાલતા યવાની તૈયારીમાં હતા, તેટલામાં અચાનક સાંભર્યું હોય તેમ તેણે પોતાના પાટલૂનના ખીસામાં હાથ નાંખ્યો, એક કાગળ ખેંચી કાઢ્યો, ને તે ટેબલ પર હિરણ્યકુમાર સામે ધર્યો.

‘ આ આપનો કરારલેખ, સાહેબ ! ’

‘ ઓહ ! ’

‘ અને—’ ડોક્ટરે ખીજા ખીસામાં હાથ નાંખ્યો, ‘ આ આપનું બિલ, સાહેબ ! ’

‘ એ-સ-ફેટલું છે ?-શાનું છે ? ’

‘ ફેટલું છે તે કહું ને શાનું છે તે આપ જાણો છો : પંદરસો સાઠ, તેર આના, નવ પાઇ, સાહેબ ! ’

‘ બરાબર, સારું—’ હિરણ્યકુમાર ખુરશી પરથી ખેંડા થઇ, સૌની સાથે ચાલ્યો.

‘ અને—’ ડોક્ટરે પાછા ફરતાં કહ્યું : ‘ છેલ્લી પરીક્ષાનું બિલ—હવે આવશે. ’

‘છેલ્લી પરીક્ષા ?—’

ડોક્ટરે પાટલૂનનાં બન્ને ખીસાંમાં હાથ નાખ્યા, ખૂટના આગલા ભાગ પર ઝિભા રહી શરીર લંબાવ્યું, ને ભાષણકર્તાની હાથે બોલ્યા:

‘આપ જાણો છો, સાહેબ !—કે આવા વાર્ષિક કરારથી થયેલાં લગ્નને, કાયદા પ્રમાણે, હમેશાં સંતતિ-નિયમનની દ્વારા લેવાની હોય છે કે જોથી, વરસને અંતે, એક ખીજને અનુકૂળ ન પડે, ને આપ છૂટા થાઓ છો તેમ છૂટા થાય તો તેમનાં સંતાનોની કોઈ જાતની ચિંતા—અનાથાશ્રમ, સરકાર કે સમાજ કોઈ પર ન રહે. તે પ્રમાણે હું હમેશાં એક વર્ષ સુધી સુવર્ણાને તપાસી ગયો છું, તે આપને વિદિત છે. કેમ સુવર્ણા ?’

સુવર્ણાએ હસતાં ડોકું ધ્રુણાવ્યું.

‘જે તપાસને પરિણામે આજે તમે બન્ને નાંચિત છૂટાં થઈ શકો છો.’

‘પરાબર, એનું આ બિલ તમે આપ્યું તે ?’

‘હા, હા.’

‘પછી—ખીજ બિલની શી વાત છે ? છેલ્લી પરીક્ષા—’

‘એવું છે, સાહેબ, કે સુવર્ણાને છેલ્લી વખત તપાસી લેવી પડશે, ત્યારપછી જ તે ખીજ વાર્ષિક લક્ષકરારમાં જોડાઈ શકશે.’

‘ઓહ !—’

ત્રણે જણા ચાલતાં થયાં. હિરણ્યકુમાર બારણા પાસે-જ ઝિભો.

‘સાહેબજી !

‘જી, હા. સાહેબજી !’

‘સુવર્ણી આવજો !’

‘હા, આવજો !’

છેલ્લા શબ્દની પાછળ ‘બારણું બિડાયું’ ને હિરણ્ય-કુમાર, ઉતાવળે ઉતાવળે ટેબલ પાસે પહોંચ્યો. બિલ જોવા માંડ્યો, ‘પંદરસો સાઠ, તેર આના, નવ પાઇ—ઘણું કહેવાય : ચાલો પત્યું.’ કરીને, તે ખાટલા પર પડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. તેટલામાં જ તેના બારણા પર ટકોરા પડ્યા.

હિરણ્યકુમાર સફાળો બેઠો થયો. પાછા ફર્યા કે શું એવી કૃત્તૃહત્તિથી તેણે ઉતાવળે બારણું ખોલ્યું. સામે ત્રેવીસ—ચોવીસ વર્ષની એક સ્ત્રી ઊભેલી માત્રમ પડી.

‘સુવર્ણીબહેન આવ્યાં છે કે ?—’

‘ના, એ તો ગયાં.’

‘કેમ ?’

‘તેમને સ્વભાવ અનુકૂળ ન આવ્યો.’

‘એમ ?—’

‘તમે કોણ ?’

‘હું લક્ષ્મી. સુવર્ણીની નાની બહેન છું.’

‘હા, હા. તમે તો મુકુંદરાય સાથે લગ્નવિધિથી જોડાયેલાં હતાં કાં ?’

‘હા; પણ આજે જ અમારો કરાર પૂરો થયો છે. એમનો સ્વભાવ ઉગ્ર છે. અને ઉગ્ર સ્વભાવ એટલે રોગ.’

‘બરાબર છે.’

‘તમને સુવર્ણ સાથે કેમ ન કાળ્યું?’

‘મને એનો સ્વભાવ ખુબ ઠંડો લાગ્યો. મને જરા ઉગ્ર પ્રકૃતિ પર મોહ છે.’

‘એમ ત્યારે તો હું ઉગ્ર પ્રકૃતિ . . .’

‘તમને કાલે તો—’

‘મને વાંધા નથી, તમે બીજે વચનથી બંધાયા ન હો તો.’

‘ના, ના—’ હિરણ્યકુમારે ટોકરી પર જ હાથ લગાવ્યો.

‘હસો, કોણુ ?—રામો ?

‘હા.’

‘ડોક્ટરસાહેબ દરવાજેથી નીકળી ગયા કે ?’

‘જી, ના.’

‘જરા નીકળે તો પાછા મોકલજે.’

‘કેમ ?’ લક્ષ્મીએ પૂછ્યું.

‘તમારે શરીરની છેલ્લી તપાસ કરાવવી પડશે નાં ? . .’

‘હા. હા.’

દોસ્તી

મોડી સાંજે જ્યારે આકાશના ગુલાબી, કેસરી, અને મોંઘા વાદળી રંગો સાબરમતીનાં પાણીમાં પોતાનાં મોં જોઈને પાછા ફરી જાય છે, અને ધૂસરવાળી ભૂરી હવામાં મિત્રના ધુમાડા મળી જાય છે, ત્યારે ઠંડી અનતી રાત્રિમાં અને ઠંડી ઠંડી લાગતી રેતીના વિશાળ પટમાં, ત્રણ મિત્રો હમેશાં પાસે પાસે એસી પોતાનાં સુખદુઃખની, આનંદની અને આવતી કાલની આશાની વાતો કરે છે.

તેમની વાતો ભાગ્યે જ સાંભળી શકાય તેવા શબ્દોમાં હોય છે. મોં સૂજતું બંધ થાય તોપણ અંધારપછેડો ઓઢેલી, સોડિયું વાળેલી શિયાળાની ઠંડી રાત્રિમાં, તેમની મૂંગી વાતો ઘણા વખત સુધી ચાલ્યા કરે છે.

એ ત્રણ મિત્રોને એમ એસીને વાતો કરતાં, ઘણી વખત ઘણાં જોયેલા, પણ તેમની મૂંગી વાતોમાં મૂંગી લાગણીઓ છે એમ કોઈ વખત કોઈને પણ લાગેલું નહિ.

આ ત્રણ મિત્રોમાં એક તો, ગામના અસંખ્ય કૂતરાઓના હુમલાથી થાકી જઈ વાનપ્રસ્થ બનેલો ટીપુ નામે

કૂતરો હતો. તે સવારમાં પાંચ વાગ્યામાં ઊઠવાની ટેવવાળો હોવાથી સાંજ પડ્યે સૌથી પહેલો આવીને રેતીના મેદાનમાં અમુક ચોક્કસ જગ્યાએ બેસી જતો. એ જગ્યાની પસંદગી ઘણુંખરું તે ભદ્ર અને ખાનપુરની વચ્ચેના કોઈ સારાજેવા રેતીના પટમાં કરતો. આજે કઈ જગ્યા પસંદ કરવી તેનું ધોરણુ ઘણુંખરું ટીપુ પાસે જ રહેતું અને એના એ હક્કમાં તેના બે મિત્રો ક્યારેય વાંધો ઉઠાવતા નહિ.

ખીજા બે મિત્રોમાં એક પેન્શનખાતું કુંભારનું લંગડું ગધેડું હતું. તેનું નામ ગોટી હતું. છેલ્લાં પાંચ વર્ષ થયાં તે પેન્શન પર હતું, અને ટીપુ સાથે તેણે મૈત્રી સાધી તે પહેલાં પણ સાબરમતીના વિશાળ પટમાં, જાંખા ઉગ્ગસવાળી રાત્રિમાં તે એકલું જ રહ્યાં કરતું. તેને બહુ વહેલા ઊઠવાની ટેવ ન હતી એટલે તે સૌથી મોડું સૂતું. ત્રીજા મિત્રને આ બે મિત્રના જેવી સ્વતંત્રતા ન હતી : કારણ કે તે સશક્ત અને કાંઈક તેજસ્વી હતો. ઘણુંખરું તે સાંજે ચોરીછૂપીથી આંહી આવી જતો અને સવારમાં માણસનો અવરજવર થાય તે પહેલાં ચાલી નીકળતો. એ કોઈ બેદરકાર ગાડીવાળા શેઠનો જીવાન પાડો હતો. એનું નામ રાણો હતું. તે ધણો આગસુ, શોખીન, ગમતી અને તોફાની હતો. સાંજ પડે એટલે હમેશાં પોતાનું જાડું માથું ધુણાવતો આ મિત્રોને મળવાને માટે એક કે બીજો રસ્તેથી તે આવતો હોય.

એ ત્રણ મિત્રો ખરેખર સુખી હતા. ટીપુ અને રાણો હમેશાં લડતા અને ભાર ઉપાડી ઉપાડીને ડાહ્યો થયેલો ગોટી તેમના પ્રત્યે જાણે શિખામણના શબ્દો બોલતો હોય

તેમ મૂંગો મૂંગો જોયા કરતો. ટીપુ રાણાનું પૂંછડું ખેંચતો અને રાણો ટીપુને પોતાને હજી તો ઝિગતાં આવતાં શીંગડાથી ખોટી શિક્ષા કરતો ! ગોટી ગુપચુપ ઝિભો ઝિભો એ જોયા કરતો અને જ્યારે પેલા બન્ને જીવાનિયા થાકી જઈને નીચા બેસતા ત્યારે તેમની સોડમાં લપાઈને હૂંફ લેવા માટે તે પણ છાનોમાનો બેસી જતો.

એ ત્રણે મિત્રો એ પ્રમાણે એક દિવસ બેઠા હતા, ત્યાં એક ગરીબ માણસ આવ્યો.

ત્રણે જણાએ નવા આવનાર પ્રત્યે બેદરકારીથી જોયું. આવનારમાં બધા દોષ હતા : નળજી ને કદરૂપ શરીર હતું; રોગથી તે વધારે ફૂરક લાગતું હતું. માથામાં ઝાઝરી હતી. ને પગે ખરજવું હતું. પણ આટલા અંધારામાં આ ત્રણ જણને જ ત્યાં બેઠેલા જોઈ તે પણ તેમનાથી બહુ દૂર નહિ પણ પોતાનું માન સચવાય તેટલે છોટે બેઠો.

તેણે એક કાણું ઠીંગડું કાઢ્યું. ઘણા સ્વાદ મળવાથી બેસ્વાદ થયેલો ખોરાક તેણે કાઢ્યો. ધરાઈને સંતોષથી તેણે તે ખાધો, અને પછી પાણી પીને પેલા મિત્રો પાસે થોડે દૂર રેતીમાં સૂતો.

ત્રણ જણાનો આ નવો મિત્ર બન્યો. પછી તો એ મંડળ હમેશાં સાંજે ત્યાં ભેગું થતું, ને ત્રણ મિત્રો સાથે પેલો નવો મિત્ર પણ વધારે ને વધારે ભળતો ગયો. ગમે તેમ પણ જ્યાં પોતાને છાના વિરોધથી, દંભભરેલા વિવેકથી, ખોટી શ્રેષ્ઠતાથી કે અધૂરા પ્રેમથી કોઈ ઠગતું નથી, ત્યાં મનુષ્યને એક જાતનો આનંદ આવે છે. જ્યારે આખું

ગામ નિરતે ઘોરતું હોય, અને સવારે એક ખીજનનાં ગળાં વધારે તેજસ્વી જાનથી કાપી શકાય માટે જ માણસો આરામ લેતાં હોય, ત્યારે આ મૂંગાં ચાર પ્રાણીઓ, બોલ્યા-ચાલ્યા વિના, માત્ર એક ખીજનની પાસે બેઠા છે એટલા જ જ્ઞાનથી સંતોષ માનીને સુખમાં રાત્રિ ગાળતાં.

(૨)

ચાર પ્રાણીઓ ! અને વાત તદ્દન જ સાચી હતી. કારણ કે પેસો માણસ પણ પ્રાણી જેવો જ હતો. એને માણસ કોણ લેખે ? જ્ઞાનશૂન્ય હતો : જડ હતો : બિખારી હતો : અને વધુમાં રોગી પણ હતો. એક માણસ આવી સ્થિતિમાં હોય પછી તેને સમાજમાં કાંઈ ધ્યાન નથી. એ જનવર નથી એટલા માટે માણસો ઘણી વખત એને નભાવે છે, પણ તેને માટે સારો રસ્તો તો પશુની સૃષ્ટિમાં નવા મિત્રો શોધવાનો જ છે. એટલે આ નવા પ્રાણીને, પોતાના બાઇઓ સાથે ધીમે ધીમે ગોડી ગયું. બેદરકારી અને ધિક્કારથી એના તરફ થોડાક દુકડા-બુકડા માણસો ફેંકી દેતા : તે એ ખાઈ લેતો. ઈશ્વરે આપેલું સાચરમતીનું પાણી, હાંડી મીઠી રેતીની બિછાત, ઉપર આકાશ અને નીચે ધરતી એ સ્થિતિમાં પણ આ બિખારીદાસને એક પ્રકારનો આનંદ આવવા લાગ્યો. પેસો પાડો અને કૂતરો હડતા હશે, અને અકાસે વૃદ્ધ અનેકો ગધેડો એમને ટપકો આપતો હશે, અને એ અધું પોતાને જોવા મળશે, એ વિચારથી ઘણી વખત આ બિખારીને હવે ગામ-માંથી બહાર આવતાં જાણે ઘેર આવતો હોય તેવું લાગતું.

એટલે ઘર નહિ છતાં ઘરના જેવો આનંદ ભોગવવાની મીઠાશ એના જીવનમાં વણાટની માફક ગૂંથાવા લાગી.

અને અંતે જીવન પણ ઘણી વખત તો મીઠાશની જ પળોતું અનેકું છે નાં?

તેથી ન માની શકાય તેવો એક ફેરફાર તેના જીવનમાં થવા લાગ્યો. એ રાણાને અને દીપુને લડતા જોતો ત્યારે હસ્યા જ કરતો. એને મોટેથી હસતો જોઈને ઘણી વખત તો ગોટી તેના તરફ ઠપકાભરી આંખે ઠાવકો બનીને જોઈ રહેતો. માણસને આટલો આનંદ કરતો જોઈ પોતે એના કરતાં વધારે ડાહ્યો છે, એમ પણ કદાચ એના મનમાં આવતું હોય. ઘણી વખત સારા ગંભીર માણસો એવી જ રીતે બિગતી જીવવાનીને જુએ છે.

ગમે તેમ પેલા માણસ માટે તો આ મજા ઠીક નીવડી. દીપુ ઘણી વખત તો એને પણ છંડતો. અને એ બન્ને વચ્ચે પણ પકડદોડની દરીદ્રાઈ જામતી. એનું શરીર ધીરે ધીરે સુધરતું ગયું.

પછી એને એક નવો ખૂદો સૂઝ્યો. એ કેમ સૂઝ્યો, એ તો કોને ખબર? પણ આ ત્રણ જણા માટે કાંઈ ને કાંઈ લાવવાનું એને મન થવા લાગ્યું.

એક દિવસ તે સ્ટેશન તરફથી પાછો ફરતો હતો ત્યારે એક લારીવાળો ભાર ભરીને ચાલ્યો આવતો હતો. લારીમાં ભાર ઘણો હતો અને એ તથા એનું ઐરું બન્ને ખેંચતાં હતાં છતાં પાછળના ધક્કાની જરૂર વારંવાર લાગ્યા કરતી હતી.

ભિખારીદાસે આ જોયું અને પોતે તેમના કલ્હા વિના ધીમે ધીમે પાછળથી ધક્કો મારતો ગયો. આટલી મદદ મળવાથી આગળ ખેંચનારને એકદમ રાહત મળી, અને તેમણે પાછળ જોયું તો પોતાના નવા મદદગારને દીઠો. કાંઈ પણ બોલ્યા વિના ઇશારતથી ધણીધણિયાણીએ પોતાની મજૂરીમાં આ માણસ પાછળથી દિરસો નહિ માગે નાં ? એમ એકમેકને પૂછી લીધું. દિરસો માગશે તો શું માગશે—કાંઈ નહિ, પછી જોઈ લેવાશે, એવી ધણીની બેદરકાર ઇશારતથી ધણિયાણી શાંત રહી. અને લારી સુખ-રૂપ વધવા લાગી.

લારી અટકી. માલ ઝિતર્યો. ભિખારીદાસે તેમાં પણ મદદ કરી અને પછી જેવો વેપારી પાસે પેલો મજૂર પૈસા લેવા ગયો કે તરત જ તે મુંગો મુંગો ચાલતો થઈ ગયો.

પણ તેને રકઝક વિના કે ભાગ માગ્યા વિના જતો જોઈને પેલા મજૂરને પોતે તેના કરતાં પણ હલકો છે કે શું એવી લાગણી થઈ આવી, અને પાછળ દોડીને પેલા ભિખારીદાસને પકડી પાડ્યો.

‘લે આ ચાર પૈસા,’ કહીને તેણે પોતાનો હાથ આગળ ધર્યો. તેણે કાંઈ દિવસ પૈસો આવી રીતે આવે છે એ અનુભવ્યું ન હતું તેની દૃષ્ટિ આગળ આ એક નવી સૃષ્ટિ ખડી થતી લાગી. તેણે હાથ ઉપર જરા જેવી નજર ફેરવી; તેમાં એક પૈસો નવો, ડોરો, ચગકતો, ઈ. સ. ૧૯૨૭ નો હતો. તેનો હાથ આ પૈસા પર સહજ પડ્યો.

ખીજી ક્ષણે તેના હાથમાં પેલા મજૂરે ચારે પૈસા

મૂકી દીધા. આજે તેના મનમાં પહેલવહેલી માલિકી એટલે શું એનું સહજ ભાન આવ્યું. એ ચાર પૈસાનો માલિક હતો. ગમે તે દુકાન પર જઈને, એ સત્તાથી ઝિભો રહી શકશે એવું એને લાગ્યું, અને હવે રસ્તે ગમે તેવા બિજળાં લૂગડાંવાળા માણસ પાસે પણ માગવા માટે તેની જીભ કે લાથ જાણે નકાર ભણી રહ્યાં હોય તેમ તેને લાગ્યું.

હમેશાં જે બીજામાંથી બચાવતો તેણે આજ જાત-મહેનતથી બચાવ્યું. તેની નજર આગળ નવા જીવનનું પ્રભાત ધીમે ધીમે ઊઘડતું જતું હતું. તેણે એ ચારે પૈસા વાપરી નાખ્યા. એ પૈસાના મૂળા લીધા અને એ પૈસાના ગાંઠિયા લીધા. હવે સાચકાળે પોતાના મિત્રને આ ભંટ ધરી શકાશે, એવા ઉદ્ધાસમાં તે પોતાના ઘર તરફ વળ્યો. પણ બીજે દિવસે બિખારીદાસને મદદ કરવા માટે લંગડી, ખાડી ને બહેરી એવી એક ઐરી આવી પહોંચી હતી. મકરસંક્રાંતિ ઉપર બિખારીઓની મહાન સભા થાય છે એના એ અવશેષ હતો. બિખારીદાસને જરાક મજૂરીનો આનંદ મળ્યો હતો તેમાં પાછો નવી ઐરીનો આનંદ ભળ્યો. તેણે સાબર મતીના પટને પોતાનું ઘર માન્યું ને ધીમે ધીમે થોડીઘણી ઘરવખરી પણ વસાવી.

પણ કાણ જાણે કેમ પેસો ટીપુ આ નવી ઐરીને ભસ્યા કરતો. અને ટીપુ ભસતો એટલે એના એ મિત્રો ગાણો ને ગોટી પણ એના પ્રત્યે શંકાથી જોતા. એ ત્રણે જણા હવે પહેલાના જેવી મીઠાશથી બિખારીદાસની પાસે આવતા નહિ, અને બિખારીદાસ પણ પહેલાના જેવી મીઠા-

શથી તેની સાથે વસતો નહિ. એને પોતાના જીવનમાં કાંઈક આરામ મળે તેવું બૈરું મળી ગયું હતું. બિખારીદાસ બૈરી સાથે મોડી રાત સુધી અર્થ વિનાની ઘણી ચર્ચા ચલાવતો. કેવા માણસો પૈસા આપે છે ત્યાંથી માંડીને કળજીગમાં ધર્મ ઓછો થતો જાય છે ત્યાં સુધીની સમજણ ચર્ચા ચાલ્યા કરતી. બિખારીદાસને આ ચતુર બૈરું મળી ગયું એટલે રોટલા ઘડવાની ચિંતા ટળી ગઈ હતી. બૈરીને બિખારીદાસ મળી ગયો, એટલે અરધું કામવાની ચિંતા ઓછી થઈ હતી. પણ જેમ પોતાના સ્વાર્થ માટે માણસ પોતાના પાડોશીને હણી નાખે છે, તેમ બિખારીદાસ અને તેની સ્ત્રીએ પોતાના આરામ માટે પોતાના જૂંપડાની હદ એટલી વધારી કે છેવટે પેલાં ત્રણ પ્રાણીઓ તેમનાથી વધારે ને વધારે દૂર થતાં ગયાં.

સામ્રાજ્યો જેમ એકબીજાની હદ માટે ઝગ્મિયા કરે છે, પાડોશીઓ જેમ હદના પથરાની ચિંતા કરીને લડે છે, તેમ બિખારીઓ પણ રોટલાના ટુકડા માટે લડે છે. આવું પ્રસંગે રાજનો ટુકડો વધારે છે કે રોટલાનો ટુકડો વધારે છે, એ જોવાનું નથી. ડાઘ પણ પ્રકારનો ટુકડો લડાઈ જગવવા માટે પૂરતો છે. બિખારીદાસે પોતાનું સામ્રાજ્ય વધાર્યું પણ અંતે એની હદ આંડી સુધી ને આંડીથી વધારે નહિ એમ જણાવવા માટે એક નવો રામદાસ આવી ચડ્યો. આ રામદાસ શરીરે હજીપુટ હતો. આંખે કાણો હતો. ને બકેરો કે લાંગડો ન હતો, તો હાથે જરાક ખોટવાળો હતો. પહેલાં તો એ પણ બિખારીદાસનો મિત્ર બન્યો. ને બન્ને જણા બીજા માગી લાવે, તેની વ્યવસ્થા પેલી બૈરી કરી દેતી.

પણ પછી એમાંથી વિરોધ જાગ્યો. ભિખારીદાસને લાગ્યું કે એનું ઐરું જીવાન રામદાસને ક્યારેક ગુપચુપ ખાવાનું આપે છે. પોતે સૂઈ ગયા પછી રામદાસ ભજન ગાતો બેસે છે. વળી આ ઐરું પણ ભજનની કડી ક્યારેક મંઘાડી આપે છે. ગમે તેમ ભિખારીદાસને લાગ્યું કે પોતાની માસિકીમાં રામદાસ પણ ભાગ પડાવવા માગે છે, એટલે સામ્રાજ્યો જેમ વેપારના સાચા કારણને કોઈ નમાલા પ્રજાજનના અપમાન સાથે સાંકળીને એક માણસના ખૂનનું વેર લેવા લાખ્ખો માણસોનાં ખૂન કરે છે, તેમ ભિખારીદાસે ને રામદાસે સાચી વાત મનમાં છુપાવીને રેતીના ઢગલાનો ખરો હક્કદાર કોણ છે એ ખોટા કારણમાંથી લડાઈ જગાવી. સાબરમતીનો પટ કાંઈ થોડીધણી રેતી રામદાસ કે ભિખારીદાસ સંઘરે તેથી ગરીબ થવાનો ન હતો. પણ રેતી તો માત્ર ‘નિમિત્ત’ રૂપ જ હતી.

લડાઈ થયા પછી ખત્રે બોલતા નહિ. ભિખારીદાસ બહાર પણ જતો અંધ થયો. ને ઐરું માગી લાવે તે ખાઈને ચલાવી લેતો. વળી જ્યારે ઐરું માગવા જાય, ત્યારે રામદાસ પોતાના આસન ઉપર ન હોય તો તો ભિખારીદાસને ક્યાંય ચેન જ પડે નહિ. તે આધો જાય, પાછો થાય, ને રામદાસ ક્યાં છે તે જોયા કરે.

પણ એટલી સાચવણ છતાં એક દિવસ સવારે એ ત્રેહચો ત્યારે રામદાસનું સામ્રાજ્ય ખાલી પડ્યું હતું. સમૃદ્ધિ વેરાયેલી હતી. આગળગીયા ઉજ્જડ હતા. ને એના સામ્રાજ્યની રેતીની હદ પણ વેરણછેરણ પડી હતી.

ભિખારીદાસને ઊંડો સંતોષ થયો, ને પાડોશી જવાથી આનંદ થયો. પણ ખીજી જ ક્ષણે એને લાગ્યું કે એના નિત્યજીવનમાં રામદાસ પ્રવેશ કરી ચૂક્યો હતો ને તેથી એના જવાથી અમુક કાંઈક શન્ય કે ખાલી પણ લાગ્યા કરતું હતું. માણસને પ્રેમીના જવાથી જેવો શોક થાય છે તેવો જ શોક હરીદના જવાથી પણ થાય છે. કારણ કે તેને જીવનમાં અમુક પ્રકારની શન્યતા લાગે છે. પણ એના ભારે આશ્ચર્ય વચ્ચે એણે જોયું તો પોતાની ઐરીની પથારી પણ ખાલી હતી. ‘ઓત્તારીની ! આ તો ખેવ જણાં સટકયાં લાગે છે !’ તે શન્ય જેવો દાઢી ખંજવાળતો ઊભો રહ્યો. ‘મારો ખેટો !’

તે વખતે રાણો નિત્યના ક્રમ પ્રમાણે પોતાને ઘેર જતો હતો. તેણે ભિખારીદાસના સામ્રાજ્યની સીમા પાસેથી ચાલતાં ડાકું ફેરવી લીધું ને ભિખારીદાસે તેની સામે ધરેલા એક મૂળા પ્રત્યે ઘૂણાથી જોયું પણ નહિ. કદાચ એના મનમાં આવ્યું હશે કે આટલા માટે તે અમારી મૈત્રી છોડી ?

*

થોડા દિવસ પછી લાંબી મુંસાફરીથી કંટાળેલો ભિખારી-દાસ પોતાની સામ્રાજ્યસમૃદ્ધિ ખખા પર નાખીને એક સાંજે ચાલ્યો આવતો હતો. ઐરીની તેની શોધ અદ્દળ ગઈ હતી. અંતે તે પોતાના ઘર તરફ ફર્યો હતો. તેના દેહ પર મુંસાફરીનો થાક ને આત્મા પર વિશ્વાસઘાતનો થાક હતો. ધીમે પગલે તે પોતાના જૂના મિત્રોમાં આવી પહોંચ્યો.

તે આવ્યો ત્યારે રિવાજ મુજબ રાણાનું પૂછકું ટીપુ ખેંચી રહ્યો હતો. ને ગોંટી કાંઈ ન હોય તેમ એ મૂખાંઈ-બરેલી રમત નિહાળી રહ્યો હતો. એટલામાં તેણે બિખારીદાસને આવતો જોયો. કાંઈ કાંઈ બોલ્યું નહિ. પણ તેને આવતો જોઈ રાણો ને ટીપુ રમત કરતા અંધ થઈ ગયા. ને ગોટી બિખારીદાસને નિહાળી રહ્યો. પશુચરિત્રમાં આપણે પ્રવેશ નહિ એટલે શી સમજ પડે, પણ બાર ઉપાડી ઉપાડીને ડાહ્યા અનેલા ગધેડાએ કદાચ મનમાં કહ્યું હોય કે ત્યારે તો માણસો મને અમસ્તો જ બનાવે છે નાં ?

બિખારીદાસ પોતાને આરામ મળ્યો હોય તેમ આવીને પોતાના જૂના થાનક પર આવ્યો. ને પહેલાંની પેઠે જૂના મિત્રોની હાજરીમાં બેસી ગયો.

ટીપુ રાણાનું પૂછકું છોડીને તેને નિહાળતો બિંબા હતો તે એકદમ પૂંછડી લગાવતો લગાવતો બિખારીદાસ તરફ ફર્યો ને કાંઈ ન બન્યું હોય તેમ તેની પાસે જઈને બેસી રહ્યો.

બિખારીદાસે માયાથી તેના પર હાથ ફેરવ્યા કર્યો. ધીમે ધીમે રાણો પણ વિશ્વાસ પડ્યો હોય તેમ તેની તરફ આવવા લાગ્યો. આ જોઈને ડાહ્યા ગોટીએ પોતાની જીવન-ફિલસૂફીના બજે કે ગમે તેમ, પણ એ બધાને ભડકાવે તેવું મંગીત શરૂ કર્યું.

માર્ગદર્શન

‘લાખુ ! જીવ ! એ . . . જીવા ! અરે લાખુ’

રવિવાર હતો અને મારા એક વકીલમિત્રને ચાનું આમંત્રણ આપેલું (૮-૪૫) ઘડિયાળમાં ૮-૦ થયેલ એટલે થોડીવારમાં તે આવશે એમ ધારીને મેં લાખુને બોલાવી. તમે કદાચ ઓળખશો નહિ, પણ લાખુ અમારા ઘરની લગભગ દસપંદર વર્ષની જૂની નોકર હતી; અને જીવે એનો દીકરો થાય. જીવાનું નામ તો બોલતાં જ બોલાઈ ગયું, હમેશની ટેવને લીધે, આફ્રી એ પંદરસત્તર વર્ષનો ખુશનુમા ચહેરાનો જીવાન માત્ર ત્રીસ દિવસ પહેલાં જ ન્યુમોનિયાથી મૃત્યુ પામ્યો હતો. ટેમલ ઉપર બેચાર ડાઘા હતા અને મારા વકીલમિત્ર પશ્ચિમની છેલ્લામાં છેલ્લી ઢળના શોખીન હતા, એટલે મેં લાખુને બોલાવી.

કાળા સાડલામાં એક આંગળાથી કપડું ખેંચીને અરધું નાક દેખાય ન દેખાય એવી રીતે—લગભગ જંગલી રીતે—લાખુ દાખલ થઈ. તેના હાથમાં ખજૂરીની પાંચ પૈસાની ત્રણ મળે છે એ જાતની સાવરણી હતી. તેનો લાંબો, લેવાઈ ગયેલો ચહેરો, આગળ પડી આવતું અણીદાર કંઈક

વાંકું નાક, અને એ ઘોળા ડોળા જેવી વ્યક્તિત્વહીન સ્ત્રી આંખો જોઈને કંઈક આશ્ચર્ય અને દ્વિગીરી સાથે હું તેના તરફ જોઈ રહ્યો.

‘લાખુ ! આ જરા આંહીથી સાફ કરી નાખજે.’

લાખુની પાછળ તેના સાડવાની ફાર પકડીને મારે નાનો પુત્ર અરુણ ઊભો હતો.

‘લાખુ ! કહે’ની ક્યારે આવશે ? . . . કહે’ની કાલ આવશે ?—કેમ આવશે ?—’

લાખુ મૂંઝે મોંઝે વાળવા માંડી. પણ અરુણની જીભ તો ચાલ્યા જ કરતી હતી.

લાખુ વાળીને ચાલી ગઈ અને અરુણ તેની પાછળ ચાલ્યો. મેં તેને ઘસારતથી બોલાવ્યો.

‘અરુણ ! જો લાખુને એવું ન પુછાય હો. તું કોના આવવાની વાત કરે છે ?’

‘છપ્પીના જીવાની !’

‘છપ્પી શું ?’

‘કેમ વળી જીવાની છપ્પી છે ને ? લાખુએ એને પોતાની કોટડીમાં સંતાડી રાખી છે—’ પોતાની આંખો ને હુચ્ચા હાસ્યથી વધારે વધારો લાગતો અને જરાક ભયભીત થઈને પાછું જોતો જોતો, તે પોતાની આંગળી નાક પાસે લાવીને મને ચૂપ રહેવાની શિખામણ આપતો, છેક મારા કાન પાસે મોં લાવ્યો : ‘તમને એક ખાનગી વાત કહું ? જો કોઈને કહેશો નહિ, હો, લાખુએ એ છપ્પી આપણા ઘરમાંથી ચોરી લીધી છે !’

મારા વજ્રાલમિત્ર એક તો બેત્રણ વર્ષ પછી અને ઇંગ્લંડથી આવ્યા પછી પ્રથમ જ અમારે સાં આવતા હતા, એટલે ઘરમાં બધાં છોકરાં તૈયાર થઇને આનંદથી આમ-તેમ ધૂમી રહ્યાં હતાં. નોકરો પણ અપ-ટુ-ડેટ બનીને ઊભા રહી ગયા હતા. શ્રીમતી પોતે પણ તૈયાર હતાં. બધું સરસ હતું. બહારનો તાપ પણ લીલા ઝાડને સુંદર ચળકાટ આપી રહ્યો હતો. અને આનંદમાં ભાગ લેતાં પાછળ રહી ન જાય માટે બાહિન પણ પૂંછડી આમતેમ હલાવતો ધૂમી રહ્યો હતો.

‘અને તમને બીજી વાત કહું?’

‘શું?’

‘લામુ કહે છે કે પાછો આવશે ને નહિતર હું જવા પાસે જઇશ—લામુની પાછળ હું પણ . . . તેના સાડકાની ઠોર પકડીને, લામુ, એને કહેતા નહિ હો, એને ખચર ન પડે તેમ જવાનો છું. અને—પછી એને ખચર પડશે . . . એને કહેતા નહિ હો—’ મારા ગળે હાથ વીંટીને કાનમાં વાત કરતો કરતો તે પોતાના મુક્ત નિર્દોષ હાસ્યથી દેવદૂતના જેવું મીઠું ઉલ્લાસભર્યું હસવા લાગ્યો.

‘કોઇને કહેશો નહિ હો—લામુ તો એવી ખિન્નશે.’

‘પણ એટા!’ મેં એના હાથ તરછોડી નાખ્યો, ‘તને ખચર નથી, એવું બોલાય નહિ.’

લામુ પાછી ફરી: ‘અરુણભાઈ!—તમે ફરવા આવો સો?’

અરુણ હસ્યો: ‘હં, હું સમજી ગયો છું હો! તું વાત સાંભળવા આવે છે.’

લાખુ બોલી: ‘તે એવી શી ખાનગી વાત કરવી સે તે.’

‘આપુ કહેતા નહિ, કહેતા નહિ,’ કરતો અરુણ મારી ડોકે વળગીને ફૂદવા લાગ્યો. આજના ઉદ્ધાસભર્યા પ્રસંગમાં આ શોકની છાયા જોઈને મને જરાક ગ્લાનિ થઈ. ‘લાખુ! તું જા. હમણાં જ, અરુણ આંહી છો રહ્યો.’ લાખુ ચાલી ગઈ.

‘લાખુ મને શા માટે બોલાવે છે તમને ખબર છે?’
‘ના.’

‘જીવો મારા જેવડો હતો ત્યારે તેણે એક દિવસ એને માર્યો હતો એ વાત કરવા.’

મેં ધીમેથી તેનો હાથ ઉઠાવી લીધો. ‘જો બાઈ, હવે ગુપચુપ બેસી જા; હમણાં મહેમાન આવશે, ત્યારે ડાહ્યો થઈને બેસજો હો.’

સાધારણ રીતે છોટરામાં ડાપણુ—આપણું માનેલું ડાપણુ—જરા ધીમે ખાવાનું, બહુ ધીમે ખોલવાનું, દાંત ન દેખાય તેવી રીતે એટલે કે અંતર ન કળાય તેવી રીતે હસવાનું—મહેમાનની હાજરીમાં પાંચદસ મિનિટ આવી જાય તો ઘણું, એ જાણું કે પ્રચલિત સામાજિક રિવાજ હોવાથી મેં પંજુ અરુણને ‘ગુડ મોર્નિંગ, બાઈ ધ બાઈ, થેંકયું, નો’ એવા એવા ચારપાંચ શબ્દો પઢાવ્યા ન પઢાવ્યા, ત્યાં તો ‘હલ્લો, મિ. દવે, હાઉ ડુ યુ ડુ’ કરતા અમારા વફાલમિત્ર મિ. વિજયલાલ દાખલ થયા.

અરુણને ‘ગુડ મોર્નિંગ સર’ કહેતો સાંભળીને તો તે પેટ પકડીને હસ્યા. અને પછી તો તે એવા વાતોએ

ચડ્યા, અને છોકરાં અને અમે સૌ પણ એવા રસથી તેમની વાતોમાં તક્ષીન થઈ ગયાં કે અરુણ ક્યારે ગુપચુપ છટકી ગયો તેનું પણ જ્ઞાન રહ્યું નહિ. વિનયલાલ તો ઊઠતી વખતે પણ તેને જ સંભારતા રહ્યા. થોડીવારમાં તે પાછો આવ્યો, પણ તેનો નાનો ચહેરો આંસુથી ખરડાયેલો હતો. અને એના હૃદયની વ્યથાનાં સ્પષ્ટ ચિહ્ન એના કુમળા મોં પર દેખાઈ આવતાં હતાં.

‘શું છે? અરુણ, તું ક્યાં ગયો હતો?’

મારા સ્વરની કર્કશતાથી તે જરા ખીંધા, પણ પછી હિંમતથી બોલી ઊઠ્યો: ‘મારી રહેખી લઈ આવવાનું મેં જીવાને કહ્યું હતું.’

‘આ છોકરાને ગાંડું લાગ્યું છે કે શું? ક્યાં છે પેલી લાખુ?’—પારણા પાછળથી છલકાતી આંખે લાખુ ત્રહાર નીકળી.

‘જે લાખુ, તારે પાંચપંદર દિવસ દેશમાં જવું હોય તો જઈ આવ, આખો દિવસ નાના છોકરાને રડાવવું હોય, જીવવાને સંભારી સંભારીને, તો અમારે ત્યાં નોકરી નહિ અને.’

લાખુની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં. તે નીચે નેત્ર રહી.

‘અને તું ક્યાં ગયો હતો? કેમ લજ્જા ખાધું નથી? તારે ખાવું નથી?’

‘મારે નથી ખાવું . . .’

લાખુની દિલગીરીમાં અમે પણ ભાગ લઈ રહ્યા હતા, પણ તે માણસાઇબરેલી રીતે, વખતે વખતે સંભારીને

‘ખિચારો જીવો’ કહીને અફસોસ કરીને; પણ નાનું છોકરું જીવન, સત્ય અને વ્યવહારનો મર્મ ન સમજતાં, આવી રીતે, નોકરની ખાતર પોતે પણ ન ખાય તે જોઈને મારો પિત્તો ઊછળ્યો. અધીવરતુ સાધારણ રીતે શોભે. અસાધારણતા એ પ્રેમી અને પાગલનો ધર્મ એમને મુઆરક હો.

‘તું ખાઈ લે છે કે નહિ?’

આંખમાં ઝળઝળિયાં સાથે અરુણ ટેબલ પાસે આવ્યો અને એક નાની રકામી ખેંચીને ગુપચુપ ખેડો. ખેસતાં ખેસતાં પણ તે લાખુ સામે જોયા વિના રહી શક્યો નહિ.

‘એને જલેમી આપ, ગાંઠિયા લે, આ આ પી. અને લાખુ—તું આ બધું સાફ કરી નાંખ.’

મૂંઝે મોંઝે લાખુ બધું સાફ કરવા મંડી.

આ જમાનામાં જ્યાં બધું જ નિશ્ચિત ધોરણ પર થતું બાય છે, ત્યાં પાંચ વર્ષના છોકરાના મરણ માટે પાંચ મિનિટ, દશ વર્ષનાને માટે દશ મિનિટ, એવો કોઈ ચોક્કસ સામાજિક રિવાજ હોવો જોઈએ. અને વધુમાં વીરચંદ કે ભૂપસિંહ કે ગુલામરાયનું છોકરું મરે તો અઢી કલાક, લાખુ, નાથુજી કે ધૂળાજીનું છોકરું મરે તો પા કલાક એવો પણ રિવાજ હોવો જોઈએ. પ્રેમને અમર્યાદિત રીતે ફેલાવવાનો નૈસર્ગિક દોષ ધરાવનાર બાળક વ્યવહારમાં રીઠું થયા પહેલાં ઘણી વખત આ બાબતમાં ભૂલ કરી નાખે છે.

થોડી વારમાં જ અરુણ ઊઠ્યો.

‘કેમ? ખાઈ લીધું?’

‘મને ભાવતું નથી . . .’

‘ભાવતું કેમ નથી? શું ભાવે છે? આંહી આવ. . .’
ભયથી ઘસડાતો તે મારી પાસે આવ્યો. ‘શું ભાવે છે?’

શૂન્ય દષ્ટિએ તે મિઠાઈની રકાખીઓ તરફ જોઈ
રહ્યો. ‘આજ મને એમ થાય છે કે મારે ખાવું ન જોઈએ.’

‘ખાવું ન જોઈએ?—શા માટે?’

આંખમાં આંસુ લાવીને તે ભયથી ધ્રૂજતો મારી સામે
ઢાંભો રહ્યો: ‘કારણ કે લાખુ હજી રુએ છે ને છાતી
રહી નથી.’

એક ઘડીભર તો ગુસ્સાનો વેગ મારા અંતરમાં આવી
ગયો: પણ ખીજી જ ક્ષણે લાખું કે છોકરો એક પરમ
સત્ય કહી રહ્યો છે.

મારાથી રકાખી નીચે મુકાઈ ગઈ. એટલામાં જરાક
ધ્રૂજતી લાખુ બારણા પાસે આવી હોય એમ લાગ્યું.

‘શા’બ!’

‘કેમ?—’

‘શા’બ, આજ જીવલાનો માસિયો સરાવવો છે તે
એક બ્રાહ્મણને તેડવા જવું છે—તે જાઉં?’

‘આજ જીવલાનો માસિયો છે?’

‘આજ છે.’

“બેલ્યા વિના—જવાબ આપ્યા વિના—હું શાંત રહ્યો.
એટલામાં લાખુના સવાલના પ્રત્યુત્તરમાં હોય તેમ અંદરના
ખંડમાંથી જવાબ આવ્યો: ‘લાખુ, જા, તું તારે જા.’”

સંસ્કારમૂર્તિ

એને તમે લગભગ છંદો અવશેષ ગણી શકો. હું એ નાના ગામના મોટા ગુરુજેવા જીવજીવિત વ્યાસની વાત કરું છું. જીવજીવિતની પવિત્રતા વિષે એ ચારપાંચ ગામડાના જૂથમાં કોઈ સવાલ જ ન કરે; જન્મથી જ આડા અંત રેખાને રંગડવામાં જ જોણે મદત માનેલી એવા દરબારના ડામરામાં પણ જીવજીવિત એવે, ત્યારે કોઈ મોટા હરકથી વાત પણ ન કરી શકે—એટલે જ્યાં કાયદા વિનાનો સ્થાપિત હક્ક આ બ્રાહ્મણ ભોગવી રહ્યો હતો. જીવજીવિતની સેવા એક પ્રકારનું પુણ્ય ગણાતું. જે મહોત્સવમાં જીવજીવિત ગેરહાજર, તે મહોત્સવની મદત અર્ધી થઈ જતી. જ્યાં જીવજીવિત ત્યાં સદાજીવિત. એની હાજરીની શેઠમાં દરબાર, પોલીસ પટેલ, મજબૂત ચાણિયો, ગંજેરી, ઘરફાલ ને ગંજી બાળનાર સૌ એક પ્રકારની શેઠ અનુભવતાં.

કનુભાએ દારૂના ઘેનમાં ભરખાનરે કોઈ ગરીબ પાઈની મશકરી કરી, એ વાત જ્યારે જીવજીવિતના જીવજીવિતમાં આવી, ત્યારે પોતાની લાકડી લઈ, મુગટો ઓઢી, ને ચાખડી

પર ચડી તે તરત ચાલી નીકળ્યા. દરબારનું ઘેન ઊતરી ગયું હતું ને ફળીમાં સૌ તેની મશ્કરી કરી રહ્યાં હતાં. તેની વહુ કેસરબા પણ તેમાં ભાગ લેતાં હતાં. એટલામાં ‘વહુ ! બેટા ! સાંકળ ઉઘાડજો, હું જીવણરામ,’ એવો સ્વર આવ્યો. ધડીભર તો સૌ સ્તબ્ધ જ થઇ ગયા. પણ પછી કેસરે ઘૂંઘટ કાઢીને બારણું ખોલી નાખ્યું ને પોતે સંક્રાચાઇને એક તરફ ઊભી રહી.

‘કોણ તમે છો કે ? દીકરો, તમને જ પહેલાં લદાણમાં લઉં.’

‘હા, હા, લ્યો, હું તમારી દીકરી છું,’ મોં મલકાવીને કેસરે શરમાતાં શરમાતાં જવાબ વાળ્યો.

‘ત્યારે, બેટા, અમિતી સામે તમે દરબારનો લાથ ઝાલ્યો, એટલે એનું અડધું પાપ તમને વળગવાનું. કનુભા દારૂ પીને આવે તો સાંકળ વારીને ઘર બહાર ઊભો રાખો. દારૂ તો દૈત્ય છે. આખું જલ્દુકળ એના પાપે મર્યું.’

‘પણ, એ માનતા નથી તે પછી હું શું કરું ? મારું—બાઈ માણસનું શું જોર ?’

‘માનતા નથી ? રોટલો શું કરવા આપો છો ? ઘરનાં રાણી છો કે ગોલી ? ન માને તો દરબારને હેઠા બેસાડી લો. જીવણરામ વ્યાસ આ ગામમાં જીવે ને દરબાર કોઇની મા-દીકરી સામે આંખ ડાંચી કરે તો મારે ગામને દેહ દેવો પડે. હમૈશ સવારમાં આવીને નકટા જોવો તમારે ઉંજરે ‘જે નારાણુ’ કરીને ઊભો રહું છું, તે કાંઈ અમસ્તો ?’

દેવભાષા ખોતવા નિર્માણ થયેલો શુદ્ધ સંસ્કારી અવાજ

ગાજી રહ્યો. એની તપ્યા વિનાની શાંત ઉચ્ચતા રાત્રિની ગંભીરાઇને લીધે વધારે સચોટ બની રહી.

કેસર નીચે જોઇને અંગૂરે જમીન ખોતરવા લાગી. ને વ્યાસની સામે જવાળ દેવાની હિંમત નહિ ચાત્રવાથા શાંત રહી.

‘ક્યાં છે, કનુભા?’

‘એ ખેઠા.’

એટલામાં તો કનુભા પોતે જ સામે આવ્યા.

‘આપા, કાંઈ અત્યારે?’

‘હા, આપ. જેવાં જેનાં કરમ. કહેવા આવ્યો છું. પાંચ વરસ આડા છે જિંદગી મારી, તે મુખે કાઢવા દેવી ન હોય તો તમે ગામના ધણી છો. તે ખેલી ઘો. આડા હું ઇવતાં ગામમાં ક્યાંય અન્યાય થાય તો મારે જીવ દેવો પડે. આજ આટલું બન્યું ને કાત્ર વધુ બને. દારૂડિયાનો શો વિશ્વાસ?’

‘પણ આપા એક જૂત તો શંકરદાદાએ માફ કરે.’

‘એ તો માફ કરે. એનામાં તેવડ છે તમારા જેવાને ચપટીમાં ચોળી નાખવાની—પણ, દરબાર. ઘરમાં ગંગા-જળ છે કે?’

કેસરે એકદમ જવાળ વાળ્યો: ‘હા, આપા ઘણું છે.’

‘ત્યારે આપો, ખેટા! દરબારના હાથમાં. ને દરબાર, હોય ભગવાન શંકર લેખે પ્રતિજ્ઞા કે આજથી દારૂ ગૌમેટ બરાબર!’

એક પાળુ શબ્દ ખોલ્યા વિના દારૂડિયાએ દારૂ ન પીવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી, ને જિંદગીનર પાળી. જીવશુરામની હાજરી

બાણે પવિત્રતા માટે જ હોય તેમ જ્યાં એ જાળને ઊભા કે તરત જ જે હોય તે શેલમાં ને શેલમાં ઘડીબર તો પવિત્ર બની જતો.

વ્યાસને ઘેર ઘોડિયું મોડું બંધાયું હતું. એક દીકરો ને દીકરી એ ઊછર્યાં હતાં. ઘરભંગ થયા, અને બન્ને છોકરાં શહેરમાં ભણવા ગયા પછી પોતે એકલું એકાંત એક-ધારું પ્રશાંત જીવન ગાળવા લાગ્યા. સવારમાં ચારને ટકોરે વ્યાસ બેઠા થઈ જ ગયા હોય; જીવનપ્રભાત જગાવે ત્યારે વ્યાસપાસના પાંચપંદર ઘરનાંને તો સદેહે નરસિંહ મહેતાનો અવતાર લાગે: હંડી ગરમી ગમે તે હોય, ગામને પાદર નદીએ નાડવા જાય અને સામાજિક ઋણ પૂરું કરતા હોય તેમ, નદીને કાંઠે પંદરવીસ ઝાડને પાણી પાય: એનું બેઘને કેટલાક બીજાં પણ પાણી પાતા: ને વગરમહેનતે ગામને પાદર સહેજે સો સવાસો ઝાડનું જૂથ થઈ ગયું હતું. નદીમાંથી રેત પણ હમેશ કાઢવાના. છીપર લપસી મઈ હોય તો અરાબર મૂકવાના. ને ઘેર ઘેર ભિક્ષાવૃત્તિ કરવા બન્ય તે પહેલાં દસ-પંદર છોકરાંને પાસે બેસારીને મીઠી મશ્કરી કરતા ભણાવે. ઘેર અંબલમાં હાંડણું ને તુંબડી, પણ વિદ્યાનો પ્રેમ અનલદ. અપોરે કથા શરૂ થાય: ને સાંજે મંદિરે દર્શન કરવા બન્ય ત્યાં પણ નૈતિક વાતાવરણની ઝમાવટ તો ચાલુ જ હોય: જીવાનોને કહેશે, મામ કુંટનારને પોલીસ પટેલ શું હકાવે? તમારે જ હંકાવવા રહ્યા. ગામની પીપરોમાં ઘણું પડ્યા. મોટાં મોટાં વીસ વીસ વર્ષનાં ઝાડ મોટાં સામ્રાજ્યો સળે છે તેમ, અંદરથી પોલાં થવા લાગ્યાં: તે વખતે, સામ્રાજ્યને

હણવા સંપત્તિ ને સમૃદ્ધિ જ યસ છે, તેમ ઘણુને હણવા મીઠા મધ જેવા ગોળનું પાણી ઝાડના પોલાણમાં રેડવાનું યસ છે. પછી તો નાનું સરખું કીડીનું કટક જ ઘણુને ખેંચી લાવે. પણ એ કામ વ્યાસની દેખરેખ નીચે નાનું સરખું છોકરાનું વગરપગારતું લશ્કર ચલાવતું જ હોય.

જીવણુરામ વ્યાસ જમાનાની સામે ઊભા હોય એમ લાગતું. પણ જમાનાનું અળ એના જેવું બીજા કાંઈએ નહોતું માર્યું. એકમે વખત કણ્ણી વચન આપીને, જીવણુરામ સાક્ષી છતાં, લેણુદેણુમાં ફરી ગયા. ત્યારથી જીવણુરામે સૌને કહ્યું કે માણસ કામના બોજ નીચે ટૂંકી યાદશક્તિને ખતી ગયો છે, માટે કાગણુસાહીમાં નોંધ કરીને રાખતા જાઓ; બોલતી હવે કિંમત નથી રહી.

૨

પરાયર જીવણુરામના પિતાની શ્રાદ્ધતિથિ હતી. એક તરફ જીવણુરામ ધાર્મિક ક્રિયામાં પડ્યા હતા. તેની પુત્રી તેને મદદ કરી રહી હતી. એટલામાં આરણ્ય ઉઘાડી જીવણુરામને પગે લાગતો મેપો કેળી આવ્યો:

‘આપા! પગે લાગીએ.’

‘આવ, મેપા, આશીર્વાદ. કાંઈ આ તરફ ભૂલો પડ્યો આજ તો?’

‘આપા, એક વાત તમને પૂછવા આવ્યો છું: આ મારા કરમમાં છોકરું નંઈ હોય, તે માણું કરમને કાંઈ નો ફેરવે?’

‘મેપા, ‘ઉધો કર્મનટ્ટી ગતિ ન્યારી’—કર્મફળ તો ભોગવ્યે જ છૂટકો.’

‘આપા ! પણ તમ જેવા તપેશરી પાસે એની ચાવી ન હોય એવું કાંઈ અને ?’

‘ચાવીતો ગાંડા ! સૌ વાતનીછે, પણ તારાથી થાશે ?’

‘હા, હા, હમાં થું છે ?’

‘ત્યારે જો, સવત્સા ગાયત્રી આર મહિના તું ને તારી વડુ શિયાળો, ઉનાળો ને ચોમાસું એવા કરોઃ અને જેના આછાયામાં ઊભા રહેતાં પત્તિ થઈ જવાય એવી સૌભાગ્યવાંતી સ્ત્રીનાં હમેશાં દર્શન કરો.’

‘આપા ! પહેલું કામ તો અને. પણ એવી પવિતર આઈ ક્યાં જોવી ?’

એટલામાં જીવણુરામની પુત્રી બદાર આવી. તેનું ગૌર કાંતિભર્યું સૌમ્ય મોં ગામડિયાને ગમી ગયુંઃ ‘આપા ! બહેનનાં દર્શન કરું તો ?’

‘ચાલે.’

મેપો ઊઠીને બદાર ચાલ્યો, એટલામાં માથે ટૂંક લછને આગળ મળૂર ને પોતે હાથમાં ચામડાંની ‘એટેચી’ લછને પાછળ, એવા વેષે જીવણુરામનો છોકરો આવ્યો.

જીવણુરામનો છોકરો શહેરમાં વડીલાત કરતો; તેજસ્વી ગણાતોઃ બુદ્ધિશાળી હતોઃ અને એક પાણુ વાત કેવળ શ્રદ્ધા ઉપર નભાવવાની તેનામાં નબળાઈ ન હતી. તેણે પ્રવેશ કર્યો. ને કાંઈક ચિડાવેલા મોંએ એક તરફ ખાટલો પડ્યો હતો તેના ઉપર ‘એટેચી’ ફેંકા !—

‘બાપા! તમે પાછું આ ધતિંગ શરૂ કર્યું છે કે?’

જીવણુરામ બોલ્યો નહિ: પણ બોજો કોળી ફાટી આંખે જોઈ રહ્યો: એને લાગ્યું કે જો આ બધું ધતિંગ હશે તો તો પછી મારું કરમ ક્યાંથી ફરશે? એને પોતાનો છાકરો જન્મ્યા પહેલાં ગુજરી જતો લાગ્યો.

‘આપણી પ્રગ્નની અવનતિ આમ જ થઈ છે,’ તેજસ્વી જીવાને આગળ વાત વધારી: ‘આ બધું શું બેયું કર્યું છે?’

‘ભાઈ! જેના ખોળામાં હું રમ્યો તેને આજ સંભારું નહિ?’

‘પણ આવી રીતે!’

‘ભાઈ! તમને જે પુરુષો આદર્શરૂપ લાગ્યા, તેમને તમે નથી સંભારતા? આમાં તો માત્ર વેપપત્રો છે—તમે ‘ફોટોગ્રાફ’ રાખી ‘ફ્રેમ્સ’ ટેબલ ઉપર મૂકી રાખો છો, હું આ ક્રિયા કરું છું. માનસ એનું એ છે. રૂપાંતર માત્ર રીતમાં છે.’

જીવાન નીચે બેસીને ખૂટ કાઢવા માંડ્યો, એટલામાં એની બહેન આવી: ‘ભાઈ અમે સૌ તમારી રાહ જોતા હતા. આજે શ્રાદ્ધતિથિ—તે તમે આવો તો સારું.’

જવાબ આપ્યા વિના વડીલે મોઝાં ખેંચવા માંડ્યાં.

૩

થોડા વખત પછી જીવણુરામ બદની પુત્રી વિધવા થઈ. તે પછી એ ભાઈની પાસે શહેરમાં રહેવા ગઈ.

એક વખત શુવણરામ ભટ્ટ પોતાના નિત્યકર્મમાંથી પરવારી ગામનાં છોકરાંને ભણાવતા બેઠા હતા. પાસે ડાહ્યો અનેકો કનુભા, અને શિષ્ય જેવો મેપો બન્ને બેઠા હતા. એટલામાં ટપાલિયો આવ્યો, અને ‘બાપા કાગળ’ કહીને એક કવર ફેંકી ચાલતો થયો.

બાપાએ કવર ઉપર અક્ષર ઓળખ્યા. પોતાના વકાલ પુત્રનું કવર હતું. ફોડ્યું. પણ અક્ષર ઝીળ્યા હતા, એટલે કનુભા તરફ ફેંક્યું. ‘કનુભા ! વાંચો તો.’

કનુભાએ પડેલાં મનમાં વાંચ્યું.

‘બાપા ! ભારે થઈ, હડડતો કળજગ આવ્યો.’

‘કેમ ?’

‘કેમ શું ? બોન ફરી પરણ્યાં !’

‘હું !’

‘હા, આમાં લખ્યું છે.’

શુવણરામ મનમાં ઘા ખાઈ ગયા. પણ તેની લડત સમય સામે હતી જ નહિ. તેની સચળી રમત આંતરિક શુદ્ધિ ઉપર જ હતી.

‘એટલો આપણો દોષ.’

‘આપણો કેમ, બાપા ?’ મેપો બોલ્યો.

‘ગાંડભાઈ, આપણે હવે એક જીવન આદર્યો છે. આપણે જમાનાને ઓળખતા નથી. જે આજે ક્યાંય ડોઈ કુટુંબમાં લક્ષ્મણ, ભરત, રામ ને સીતા જેવી વાત મળે છે ?—કેમ નથી મળતી ?’

‘કળજગ આવ્યો.’

‘ના, ના, ગાંડા ! કળજગ તો માણસે બનાવ્યા છે. પણ આજે સૌને એક જ ધૂન છે—પરણી લેવું. કેમ પરણવું ને શા માટે પરણવું એ કોઈ સમજતું નથી.’

‘પણ એમાં તો કળજગ કહું છું.’

‘જે, જીવણરામભટ્ટ ને ભટ્ટાણી એકદિલનાં સાચાં હોય તો એનું ફરજદ આવું હોય જ નહિ. દોષ મારો. મારામાં સંયમ નહિ હોય.’

જીવણરામ વધુ કાંઈ બોલ્યા નહિ, પણ એના હૃદયમાં જાડું જાડું મંથન થઈ રહ્યું હતું.

એમને એમ લાગ્યું કે દીકરીએ કર્યું છે તે બરાબર છે. દીકરાએ કર્યું છે તે બરાબર છે. પણ સંયમ—જે બ્રાહ્મણત્વની નિશાની છે તેનું બીજ પોતે પોતાના વારસદારોને આપ્યું નથી. આપી નથી શક્યા, કારણ કે પોતે સંસાર-સંબંધમાં જે આંતરિક શુદ્ધિ જોઈએ તે જાળવી નથી. જેમ આમલીમાં કેરી થતી જ નથી, કારણ કે એ કુદરતી નથી, તેમ શુદ્ધ સંસારસંબંધવાળા દંપતીના સંતાનમાં બૈજિક ગુણનો ફેરફાર ન જ હોઈ શકે. એ સુપ્રજનન-શાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે

*

બીજે દિવસે સવારમાં જીવણરામ ભટ્ટ પોતાનું નિલ-કર્મ કરીને હાથમાં દાતરડું લઈ ખડ વાઢવા નીકળી પડ્યા. બપોરે માથા પર ભારી ચઢાવી, ભરબજારે, પરસેવે રેખાંબ થતા નીકળ્યા. ગામ આખામાં હાહાકાર મોલી ગયો કે

જીવણુરામ ભટ્ટ ભારે વેચવા નીકળ્યા છે. કનુભા દોડતા આવ્યા. મેપો આવ્યો.

‘અરે, બાપા, તમને આ છાજે !’

‘કેમ ન છાજે ? મહેનત તો સૌને છાજે.’

‘પણ બાપા, તમે પૂજ્ય કહેવાઓ, તમે પૂજવાળોગ....’

‘ભાઈ, જેને માટે તમે મને પૂજતા, તે મારું આંતરિક જીવન હતું. એ આંતરિક જીવનમાં ક્યાંક દંભની કાંકરી હશે, એટલે મારા ઘરમાં પણ અસ્વિક્ષિત સંયમી જીવન પાળવા પ્રત્યે ઘૂણા ઉત્પન્ન થઈ. મારે એ દંભનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. હવે હું બ્રાહ્મણ તરીકે તમારી સામે ઝિભો રહું એમાં મારી શોભા નથી !’

x

વકાલતે આ ખગર પડી ત્યારે ફૂર મરકરીભરેલા અદ્રહાસ્યથી ઘર છવાઈ ગયું. તેમણે બીજે મન વાળવા માટે ‘Eugenic’નો છેલ્લો અંક વાંચવો શરૂ કર્યો: તેમાં એક લેખ તેમને સુંદર લાગ્યો હતો: ‘our thoughts, our children are’ આપણા આંતરિક સાચા વિચારનો પડો. તે આપણાં બાળકો: બહારનો વેષ, ભાષણો, કૃતિઓ—સઘળાં ખોટાં, રમકડાં માત્ર છે.

ભરતી અને ગોટ

નવ સાહેબ બદલાવ્યા પણ નવે જાણે એક જ વેલાનાં ફળ હોય તેવા ભોગીલાલને લાગેલા. પહેલા સાહેબ આવ્યા તે હમેશાં એની ઘેરી સાથે જવા માટે ભોગીલાલને જ પસંદ કરતા; ખીજાએ એ મહેરબાની ઓછી કરી, પણ પોતાના અગર કામ માટે એની જ પસંદગી કરી. સ્વભાવના નમ્ર હોવું, મીઠામોઢા થવું કે જરાક વ્યવહારકુશળ હોવું એ કોઈ જાતના ભયંકર દોષ નથી, છતાં ભોગીલાલને એ ત્રિવિધ ગુણની છાયાને લીધે જ એકવીસ વર્ષ સુધી રેલવેની નોકરી કૂટતાં નવે સાહેબની નીચે નવ રીતે ઘસાવું પડ્યું હતું એ તો સારું છે કે સંસ્કૃતની ખીજ ચોપડીમાં જ પેલો ઘૂષ્ટ ઘૂષ્ટ ચંદનનો શ્લોક આવી જાય છે, ને ભોગીલાલ પણ એ જ શીખેલા; બાકી ખીજે કોઈ હોય તો આવા એકવીસ વર્ષના ઘસારાથી આગના બડકા જેવો થઈ જાય!

ભોગીલાલ હરિકેનમાં ઘાસલેટ પૂરતા હતા, ચંદુલાલ—એનો મોટો છોકરો—ખીજે દાવે બેસીને થોડાંક સંસ્કૃત રૂપો ગોખતો હતો. ખીજાં ત્રણ છોકરાં, નંબર દુ, શ્રી અને ફેર, ખાટલામાં પડ્યાં પડ્યાં નાનકડી બાબુડીને ચાંદો દેખાડીને,

ચાંદાપોળી પૂરણુપોળી કરતાં હતાં; અને નંગર સિક્કરથને —ભવિષ્યના આ ધરના એક અતિથિને—પેટમાં રાખીને મણિવહુ એક તરફ ખાટલામાં સૂતાં હતાં. સમય ભરાઈ ગયો હતો, એટલે એ ગિચારાં દિવસના કામકાજથી થાકીને લોથ થઈને પડ્યાં હતાં.

‘ શું રાંધ્યું છે ખાવાનું, ચંદુ ! ’ હરિકેનમાં ઘાસસેટ ભરતાં ભરતાં ભોગીલાલે પૂછ્યું.

‘ ખીચડી. ’

‘ શાક શાનું કર્યું છે ? ’

‘ તારા આપને તો સત્તર વાનાળી સુખડી ગ્લેષએ. શરમાતા નહિ હોય, આંહી માંડમાંડ ગિચારો રાંધે છે ત્યાં રળી શાક શાનું કર્યું છે ? મોટા લખેશરી દીઠા ન હોય તો ! ’ મણિવહુ બોલ્યાં.

હરિકેનમાં જવાને ગદલે ઘાસસેટની ધાર નીચે પડી. એટલે ભોગીલાલે ચંદુને જ ઊઘડો લીધો.

‘ એલા ! ચાંદિયા ! ઊભો થઈ જા. નથી ભણવું મારે. પહેલાં આ ઘાસસેટ પૂરી દે, ’ પોતે ઘાસસેટ દેખ્યું છે, એ વાત ભૂલી જઈને, ભોગીલાલે ચંદુલાલને જ ઊઘડો લીધો.

‘ પણ તમે આવડા મોટા દેખતાં શરમાતા નથી ? ’

‘ હવે તું તારે પડી રહેને ખાટલામાં, નકર પછી એ વેણ સાંભળવાં પડશે. ’

‘ સાંભળાવો ને ! ખીન્નું તો ગળું કાંઈ નથી. તમારે પનારે પડીને કોઈ દી નિરાંતે કોળિયો ધાન તો ખાધું નથી. એક પછી એક છોકરું ઊભું જ હોય. પાંચનું પૂરું થાતું નથી, ત્યાં હવે છકાને ક્યાં સાચવશો ? ’

ભોગીલાલ આગામી સિક્કર નંબરની ચિંતામાં ઘડી-ભર મૂંગો બની ગયો. ચંદુએ ચોપડી એક તરફ મૂકીને મૂંગા મૂંગા ઘાસલેટ પૂરી લીધું.

પછી ચંદુએ સૌનાં બાણાં પીરસ્યાં. એટલામાં ‘દૂધ’ કહેતોક’ને રમારી આવ્યો.

વાળુ કયાં પછી માણસ એક જાતની કાલ્પનિક સૃષ્ટિમાં પડે છે.

ભોગીલાલ પણ વાળુ કયાં પછી શરીરને પંખો નાખતા બેઠા. સામે મણિવદ્ધુ લાંબાં થઈને સૂતાં હતાં અને એક છોકરું ખોળામાં, એક પાસે, એક ઘણીઘણિયાણી વચ્ચે, એમ આજોટતાં સૂવાની તૈયારી કરતાં હતાં.

‘આના કરતાં ગામડું સારું. સો રૂપિયા મળે છે પણ કાર્મ હી પગ વાળીને ધાનનો ઢાળિયો ખાધો છે?’

‘એ તો એમ લાગે. ગામડામાં જાઓ તો બબર પડે! મથુરાંદાસ જઈ આવ્યા, જોયું નહિ?’ મણિવદ્ધુએ જવાબ વાળ્યો.

મથુરાંદાસ ભોગીલાલની ઓફિસમાં જ હતા. છ મહિનાની રળા લઈ પોતાની થોડી જમીન દેશમાં હતી તેમાંથી અનાજ પેદા કરવા ગયા હતા. પણ સવાસો રૂપિયાનું દેણું કરીને પાછા આવી ગયા હતા.

‘પણ આ નોકરીમાંથી તો હવે છૂટાછેડા કરવા છે. શંકરલાલની આંખે જ જોવું એમ કેમ પહોંચાય?’

શંકરલાલ હેડકલાર્ક હતા. ને એની નીચેના સૌ કલાર્કો માનતા કે બધા સાહેબ આવે છે ત્યારે સારા હેય છે, પણ પછી શંકરલાલ એને બગાડે છે. હિંદુસંસારમાં

સાચુ, વહુ ને નણંદનો સંબંધ તો પ્રાચીન સમયથી પ્રસિદ્ધ છે જ; પણ નવા જમાનાએ એમાં કલાકો ને હેડકલાક, તથા આસિસ્ટન્ટ માસ્તરો ને હેડમાસ્તર એ નવા સંબંધો ઉમેર્યા છે.

‘નોકરી છાડીને ખાશો શું?’

‘અરે, મજૂરી કરશું. છૂટક કામ કરશું.’

મજૂરી કરનારો પતિ પાણીનો લોટો ભરવાની મહેનત ઉઠાવતો નથી, એ મણિવહુથી અગ્નિયું ન જ દોય.

‘મજૂરી નાં? હારતો. તમને મજૂરી મળશે પણ ખરી!’

‘અરે, ગામડામાં જમને ઘરખોરડાં સાચવશું. શરીર તો સુધરશે!’

હમણાં જ મથુરાંદાસનું ઉદ્ઘાટન મણિવહુએ આપ્યું એટલે એ કાંઈ ખોલી નહિ. છોકરાં ધીમે ધીમે ઊંઘવા માંડ્યાં હતાં અને ચંદ્ર આંધે જમને વાંચવા બેસી ગયો હતો, એ તક જોઈને મણિવહુએ એક ધા માંચો:

‘આ મારી છટ્ટી સુવાવડ, આવી છે ને એમાં છ મહિના થયાં હેરાન થાઓ છો.’

નોકરીના કંટાળાનું ખરું કારણ આવી રીતે આવેલું બોગીલાલને ગમ્યું નહિ. એણે જે ખોટા આશ્રય નીચે માણસો સાચો યુનો છુપાવે છે એનો જ આશ્રય લીધો: ‘પણ એમાં હું કે તું શું કરીએ? નસીબમાં માંડ્યું હોય એટલું તો બોગવલું જ જોઈએ ના?’

આ નસીબને કોઈએ જોયું નથી, પણ એણે સઘળાં જોયા છે.

‘પછી શું કહ્યું દેવશંકર ભટ્ટે?’

દેવશંકર ભટ્ટ પાસેના પડોશમાં રહેતા બેશી હતા. એની પાસે ભોગીલાલ એસતાજિહતા અને એમાંથી ધામેધીમે રાહુ, શનિ, મંગળમાં માન્યતા ધરાવતા થયા. સાધારણ રીતે એવું જ અને છે. દુઃખ મનુષ્યના તેજની કસોટી કરે છે, તેમ એની નાનગાઈનું પણ માપ કાઢી લે છે.

‘દેવશંકરે કહ્યું, હવે સવા મહિના પીડા છે.’

‘ત્યારે હાંઉ. મેં નહોતું કહ્યું?’

૨

દોઢ મહિના પછી મણિવદ્યુએ એક નવા છોકરાને જન્મ આપ્યો. પણ તે થોડા દિવસ પછી મરી ગયો. ભોગીલાલનો સંસાર અગિયારથી પાંચનો પાછો ચાલવા લાગ્યો. મણિવદ્યુ કામથી કંટાળે ત્યારે એકાદ છોકરાને ટીપી કાઢતી. જેમ મજૂરો થાકે ત્યારે દાઢ પી લે છે, તેમ સ્ત્રીઓ થાકે ઉતારવા માટે ઘણી વખત આ ઔષધ વાપરે છે. ક્રોધનો ઉત્તેજક રસ થોડીવાર કંટાળાતી, થાકતી, ને વેઠતી લાગણી હુલાવી દે છે. ભોગીલાલ એકધારા જીવનથી કંટાળતા ત્યારે થોડીક વાર ત્રાઈએરીમાં જઈને એસતા. એસીને વાંચતા તો જાહેરખખરો, પણ એથી થોડો વખત વીતતો. ડોક્ટરે કહ્યું હતું કે હવે સાતમી સુવાવડ આવે ત્યારે ખાપરિયું ને ખાપણ અને સાથે જ તૈયાર રાખજો. એટલે ભોગીલાલના જીવનમાં આ તરફની વિવિધતા ઓછી થઈ ગઈ. પરજીલા જીવનનો આનંદ આજ દિવસ સુધી એ જ રીતે સમજ્યા હતા, તે રીત પર આજ પંદર વર્ષે પ્રધાન પડતો હતો. એટલે, જેમ દાઢડિયાના જીવનમાં દાઢની

ખાલી જગો પડતાં એક જાતની ઊણપ લાગે તેમ એમના જીવનમાં પણ ઊણપ લાગવા માંડી. હવે એને મણિવલ્લુ સાથેની વાતોમાં પહેલાંના જેવો રસ પડતો નહિ. 'બબક-બરેલી રીતે પોતાના કક્કાકોની વાતો કરીને પહેલાં એ મંડળ જમાવતા, પરંતુ તેમાં પણ હવે રસ ઓછો પડતો. એમનું મન હવે લાઈએરીમાં સ્થિર થવા લાગ્યું : ત્યાં થોડીવાર વાંચે, પછી કોઈ હોટેલખોટેલમાં જઈને આપાણી કરે, અને પછી ઘેર આવે. સૌ સૂઈ ગયાં હોય એટલે એ પણ આનીને સૂઈ જાય પણ એટલું છતાં એક દિવસે એમણે નર્સને વાત કરી, અને મણિવલ્લુને થોડા દિવસ દવા પાઈ. પાડોશમાં એરાં ઘણી વખત વાતો કરતાં ત્યારે ચંપી કહેતી કે, 'મણિવલ્લુનું તો ખાઈ, શરીર ધીંગું ધક્કું' પણ છેલ્લી કસુવાવડ પછી લેવાઈ ગયું. ત્રણ જ મહિને કસુવાવડ થઈ નાં એટલે. કહેતાં નથી કે સાત સુવાવડ સારી પણ એક કસુવાવડ બૂંડી ?'

‘અરે મરે રે ચંપી, તને વળી આવું કોણે શીખવાડ્યું ? આપણે તો મા સાચું કહેવાનાં. કસુવાવડ થઈ શાની ? કરાવી ને વળી થઈ થઈ કરવું.’ ને કોઈ ચંપીને આવો જવાળ વાળતું પણ ચંપી ખોલતી નહિ. બોગીલાલને ત્યાં ઘરકામ કરવાના એને ત્રણચાર રૂપિયા મળતા.

૩

મણિવલ્લુને કસુવાવડ થઈ પછી એનું શરીર ધસાતું ચાલ્યું. એટલે એ લગભગ પથારીવશજ રહેવા લાગી. એટલે બોગીલાલ ઉપર બાર વધ્યો. એ બારમાં એનો

મોટો છોકરો ચંદુ પણ ભાગ લેતો થઈ ગયો. ભોગીલાલને હવે જીવન ખરેખરું વેઠ જેવું લાગવા માંડ્યું. સાડાસાતથી સાડાદસ રસોઈ કરવી, પાંચથી સાત રસોઈ કરવી, સાતથી આઠ પથારી કરવી, અને પછી સૂઈ જવું કે વહેલું ઉઠાય. એની બચંકર નિયમિતતા ગમે તેવા બહાદુરને પણ ભારી પડી જાય. જે નિયમિતતા સિદ્ધાંત ખાતર નહિ પણ ઘડિયાળની ખાતર સાચવવી પડે છે, તે જીવન હણી નાખે છે. ભોગીલાલનું જીવન હણાતું ચાલ્યું. એને હવે જીવનમાં અથાગ પરિશ્રમ દેખાયો. મણિવલ્લુ મહાન બોળે લાગ્યો. ચંદુ અને ખીજાં છોકરાં ક્યારેક આનંદ આપનારાં, પણ ઘણી વખત જીવ લેનારાં લાગ્યાં. એના પગ ઘેર આવનાં ભારે જતી જતા. એને જીવનમાં જે કાંઈ આનંદ મળતો તે બહારનો જ હતો.

જે ઘડી ઓફિસમાં ગમ્મત થાય તે, રસ્તામાં હેડ ક્લાર્કની નિંદા થાય તે, સરકારનો પગાર ખાઈને સરકારી ધોરણની બેચૂકીના દાખલા અપાય તે, અને ક્યારેક પ્રચલિત પ્રશ્નો પર સાચાખોટી ટીકા થાય તે—ભોગીલાલના જીવનમાં આનંદ આપનારાં આટલાં જ ઝરણાં રહ્યાં.

આકરી, હણી નાખે એવી નિયમિતતા માણસને વ્યસન તરફ દોરી જાય છે. જેમ દારૂનું, તમાકુનું, કે સિગારેટનું વ્યસન થાય છે, તેમ વર્તમાનપત્ર વાંચવાનું, ચોપડીઓ વાંચવાનું, કવિતા કરવાનું, બાષણ કરવાનું એવાં એવાં ઘણાં પ્રકારનાં વ્યસનો થાય છે. સિદ્ધાંતની ખાતર નહિ, આનંદની ખાતર નહિ, પણ થાક અને કંટાળાથી જયવા માટે માણસ

જે વસ્તુ, સારી હોવાથી નહિ પણ સહેલી અને હાથ પર હોવાથી પ્રલણ કરે છે તે દરેક વસ્તુ વ્યસન છે—પછી તે ગીતાનું વાચન હોય, કે સિગારેટ પીવાનું હોય, કે શોધખોળનાં મુઠ્ઠાં તપાસવાનું હોય. આવાં વ્યસન ન સમજી શકાય તેવી રીતે જ પ્રવેશ કરે છે. ભોગીલાલના જીવનમાં ખાતી પડેલી જગ્યા વર્તમાનપત્રના વાચને લઈ લીધી; બાકી વધી તે એકધારા જીવને સાચવી લીધી. ઘરમાં શું છે, ચાંદુ શું કરે છે, કે ઘરની શી ગરુરિયાત છે, એ સઘળું જે વાચનમાંથી પોતે કાંઈ લેવાના હતા જ નહિ, તે વાચનમાં ગુમાવી ખેડા. યસ, સવારે જીડીને પરવારે કે બત્તી લાઇએરી ને બત્તા પોતે. લાઇએરિયન પણ કંટાળી ગયેલા કે ભાઈ તમે સૌથી પહેલા આવો, સૌથી મોડા બન્યો, સૌના કરતાં વધારે ‘પેપર’ ફેરવો, અંત સૌના કરતાં એમું વાંચો—આવો તે તમને આ મકાનનો શો વ્યસનો લાગ્યો છે! હજી તો લાઇએરિયન કમાડ ઉઘાડે તે પહેલાં ભોગીલાલ જિભા જ હોય. ‘કેમ આજે તો કાંઈ મોડા!’ કહેતાંકે એકાદ પેપર તેના હાથમાંથી ખેંચી લે. ચાંદુ મોટા થઈને જરાક ઘર સંભાળનો થયો, એટલે તો એકધારા અખંડ જીવનથી જંતમણે જીવનનો રસ ગુમાવ્યો છે એવા ભોગીલાલે નવી શોધ કરી કે રસ લાઇએરીમાં છે!

જીવનના નિત્યક્રમમાં જે રસભંગ પડ્યો હતો, તે રસભંગને અનેક ઉત્તેજક પદાર્થોથી તે ફેસલાવી કાઢવા મથતા હતા. મણિવલ્લુ સાથે ખેસવાનો આનંદ, નાતગ્નતની ઈર્ષી કરવાનો આનંદ, હેડકાર્કની મસ્કની કરવાનો આનંદ,

અને એ સઘળાંને અંતે મણિવહુને રીઝવવાનો આનંદ—
આ જગજગસ્ત ખાતી પડેલો નિત્ય જીવનક્રમનો ભંગ
એટલો તો અકારો હતો કે ભોગીલાલે તેને ચેવડાથી, ચાથી,
સિનેમાથી, વર્તમાનપત્રોથી, લાખિયેરીઓથી, અનેક રીતે
સાધવાનો યત્ન કર્યો, છતાં એકલા અટૂલા ઊમેલા શુષ્ક
ખાવળનો માફક, એ રસભંગની ભયંકર મૂર્તિ એમની નગર
સામે જ ઊભી રહેતી.

૪

ચંદુના વિદાલ વખતે એવા એકધારા જીવનમાં પણ
રસની ભરતી આતી ગઈ. ગામડાગામનાં માણસો વરનો
ખાપ જેવા અહાર નીકળતા હતા એ જોઈને, પહેલી કવિતા
કોઈ વર્તમાનપત્રને ખૂણે આવે ત્યારે લેખકને થાય તેવો
આનંદ ભોગીલાલને થયો. ગામને ગાંદેરે આંખડી ઉપર
માંદેલું નિશાન બડાગાંધ પસાયતાએ ઉડાડી દીધું, ત્યારે
ચંદુના પિતા પ્લેટફોર્મ પર ભાષણકર્તાની ખેડે વળતદાર
અન્યા. ચંદુના કરતાં માત્ર ત્રણ વર્ષે મોટાં ચંદુનાં વહુ
મુમતિ ઘેર આવ્યાં, ત્યારે ઘરમાં નવો પ્રકાશ આવ્યો હોય
તેમ સઘળું ઘર શોભી ઊઠ્યું. ખીજી વખત જીવન શરૂ થતું
હોય તેમ ભોગીલાલ નવેસરથી ઘરની રચના નિહાળવા
લાગ્યા. તેમના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે અસંતુષ્ટ થઈને સૂતેલો
જીવનરસ ફરી જન્યો, ફરી એ જીવન મહાલવા લાગ્યા. ફરી
ચંદુની આ પાસે વેવાઈવેલાંની વાતોએ નવી રસભરતી આવી.

ચંદુ નાનો હતો. ચંદુની વહુ મોટાં હતાં. ભોગીલાલ
અતૃપ્ત રસમૂર્તિ હતા. એક વખત મોટે મળસડે ચંદુની

વહુ જીકીને ઉનામણિયામાં પાણી રેડતાં હતાં, ત્યારે ભોગીલાલ મદદ કરવા જિભા હતા. પણ નાની છતાં સુમતિ સ્ત્રીને સહજ એવા પુરુષના અવિશ્વાસથી પોતાની જાતની ચોકીદાર થઈ ગઈ હતી. એટલે ઘણે પ્રયત્ને છેવટે ભોગીલાલે વહુનું કાંડું પકડ્યું, ત્યારે તીણી ચીસથી, ઘર જાગી જઈયું, ને બીકણ સસલાની માફક ભોગીલાલ ભાગી ગયા એટલે સુમતિ બચી ગઈ. પણ ત્યાર પછી ભોગીલાલ વળી જીવનમાં વિરક્તિ ભોગવવા લાગ્યા.

એક વખત એ રાત્રે ઘેર આવ્યા, ત્યારે ઘરમાં પાણીપતના ત્રીજા યુદ્ધ જેવો અસ્તવ્યસ્ત દેખાવ નજરે ચડ્યો. મણિવહુ વિજયા સેનાપતિની માફક ચંદુ અને એની વહુ બન્નેને ધમકાવી રહ્યાં હતાં. ચંદુ એક ખૂણામાં જિભા જિભા ભર્તૃહરિશતકની ચોપડીમાં માથું રાખીને રોતો હતો. ચંદુની વહુ પણ જિભાં જિભાં રોતાં હતાં.

‘બખરદાર, હવે મારા ઘરમાં રોટલો ખાધો છે તો? લે, નાનકડી જીભે મોટી વાતો કરતાં શરમાતી નથી?’ ભોગીલાલ હાથમાં કપડાનું બંડલ લઈને ગુપચુપ આવીને જિભા રહ્યા.

‘શું છે?’

‘હોય શું? આ તમારી વહુએ ઉકાળ્યું?’

અંતરમાં સૂતેલું પાપ જાગતાં ભોગીલાલ ઝાંખા પડી ગયા. વહુએ પોતાનું પાપ પ્રગટ કર્યું છે કે શું એ શંકાથી અંતરમાં ધ્રુજવા લાગ્યા.

‘પણ શું છે? ચંદુ કેમ રુએ છે?’

‘હોય શું? બધો વાંક તમારો છે.’

‘પણુ વાત કહે તો ખબર પડે નાં ?’

‘આ તમારી ડાહીલી વહુ છે તે મથુરાંદાસને ત્યાં બેસવા ગયાં હતાં . . . .’

પોતાની વાત નથી એ જ્ઞાનથી છુટકારાનો ઊંડો દમ ખેંચતાં ભોગીલાલે સહજ ઉમળકાથી જવાબ વાળ્યો :
‘હા, એમાં શું ?’

‘હવે સાંભળો તો ખરા, એમાં શું ? એમાં શું ? એમ જ બોલ્યા કરો છો તે.’

ભોગીલાલ નરમ પડ્યા : ‘હા. લે કહે પછી.’

‘પછી શું ? મથુરાંદાસને ત્યાં વાત થતી હશે કે કલાણાભાઈના ઘરમાં બહુ લોભી . . . .’

‘એમાં શું ? જેને જેમ ઠીક પડે તેમ બોલે.’

‘તે તમારી આ ડાહીલી સુમતિએ એમાં ટેકો પુરાવ્યો કે હા, મારા સસરા લોભી તો બહુ છે.’

‘એમ લાગ્યું હશે તે એમ બોલે.’

‘એમ લાગે શું ? જાણી જાણીને વગોવવાં.’

‘અને ચંદુને શું છે ?’

‘ચંદુડો વહુનું ઉપરાણું લેવા આવ્યો ! ડાહીલી વહુ પાછી મને કહેવા આવે છે કે પોતાના દોષ કબૂલ કરવામાં જ સઘળા ગુણ સમાયા છે—બહુ ભણતરવાળી.’

દરેક નખળા હૃદયનો માણસ પાપ પ્રગટ નથી થયું એવો આધાર મળતાં જે ઊંડો હલકો આનંદ મેળવે છે એવો આનંદ ભોગીલાલને થઈ રહ્યો હતો. કપડાનું ખંડલ ત્યાં ને ત્યાં મૂકી તે ઉપરની મેડીએ ચડી ગયા. તે વખતે તેમના પગમાં હલકા આનંદનો તોર હતો. ઉપર ચડીને

થોડીવાર તો બેઠા પણ પછી એ થોડો જીવડો એક સ્થાને રહી શક્યો નહિ. તે બેઠા થયા, હાથમાં કલમ લીધી, ને પોતાની નોકરી પરથી એક વરસની રજા લેવા માટેની અરજી લખી કાઢી. બીજી જ પળે પોતે હવે શું કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

લાઇબ્રેરીમાંથી જે રસ લૂંટેલો તે મૂર્તિમંત થઇને તેમને અનેક રૂપે આકર્ષવા લાગ્યો. તેમની કલ્પનાની નજર સમક્ષ, બહુ મોટા ને સુંદર અક્ષરો દેખાવા લાગ્યા. તેમાં જીવંતજીવંત આકર્ષક મથાળાંથી ભરેલું પોતાનું વર્તમાનપત્ર દેખાયું. ઉપર તંત્રી તરીકે ‘બોગીલાલ’ શોભવા લાગ્યા. એમણે તો યોજના લખી પણ કાઢી. પોતાની રજાનો ‘રિપોર્ટ’ કવરમાં ખીડી ટપાલ માટે તૈયાર કરી દીધો. જીવનમાં ફક્ત એક જ ગંભીર પ્રશ્ન હોય તેમ લલાટે આંગળી લગાડી, વીર નર્મદની માફક બેઠા બેઠા ચિંતન કરવા લાગ્યા: ‘શું કરું? માસિક કાદું કે સાપ્તાહિક કાદું? તંત્રી લખું કે સંપાદક લખું?’—અને ભયંકર ઉથલપાથલની આગાહી આપતું એક નામ શોધી કાઢવા તેમણે રાતપાળી ખેંચી કાઢી.

*

પણ બીજો દિવસે સવારે બોગીલાલના ઘર પાસે કાગળિયાનાં થોડાંક અખરખાં ઊડતાં હતાં, તેમાં ‘એક વરસની વગર પગારે,’ ‘મહેરબાની રાહે,’ ‘નહિતર આ રાજીનામું’ વગેરે વગેરે શબ્દો ભંગીના સાવરણાથી આમતેમ અથડાતા ગંદી ખાળ તરફ ઊડી રહ્યા હતા.

લેખકની અન્ય કૃતિઓ

નવલિકા સંગ્રહો

તણખા	[છઠ્ઠી આવૃત્તિ]
તણખા મંડળ બીજું	[ચોથી આવૃત્તિ]
તણખા મંડળ ત્રીજું	[બીજી આવૃત્તિ]
તણખા મંડળ ચોથું	[બીજી આવૃત્તિ]
પ્રદીપ	[બીજી આવૃત્તિ]
અવરોધ	[બીજી આવૃત્તિ]

ત્રિભેટો

ગદ્યકૃતિઓ

- રજકણ [બીજી સચિત્ર આવૃત્તિ]
  - * જલબિંદુ [બીજી સચિત્ર આવૃત્તિ]
  - * જીવનચક્ર [બીજી આવૃત્તિ]
- સર્ગન અને ચિંતન

નવલકથાઓ

- રાજમુગટ [બીજી આવૃત્તિ]
- પૃથ્વીશ [બીજી આવૃત્તિ]
- મહિલકા
- અનિતા
- * પરાજય
- વાચિનીદેવી
- ચૌલાદેવી [બીજી સચિત્ર આવૃત્તિ]
- રાજસંન્યાસી [બીજી આવૃત્તિ]
- કણાવતી [બીજી સચિત્ર આવૃત્તિ]
- રાજકન્યા [બીજી આવૃત્તિ]

નાટકસંગ્રહ

ઠંડીફૂરતા ને બીજાં નાટકો

કટાક્ષ-હાસ્યકૃતિ

પાનગોષ્ટિ

જીવનચરિત્રો

- પરશુરામ [બીજી આવૃત્તિ]
- નરકેસરી નેપોલિયન [બીજી આવૃત્તિ]
- હેમચંદ્રાચાર્ય
- હુએનસંગ
- વીર વનરાજ
- પ્રવાસવર્ણન
- પગદંડી

- * આ કૃતિઓનાં હિંદી ભાષાંતર થયેલ છે.

‘ધૂમકેતુ’ની ચૌલુક્ય
નવલકથાવલિ

